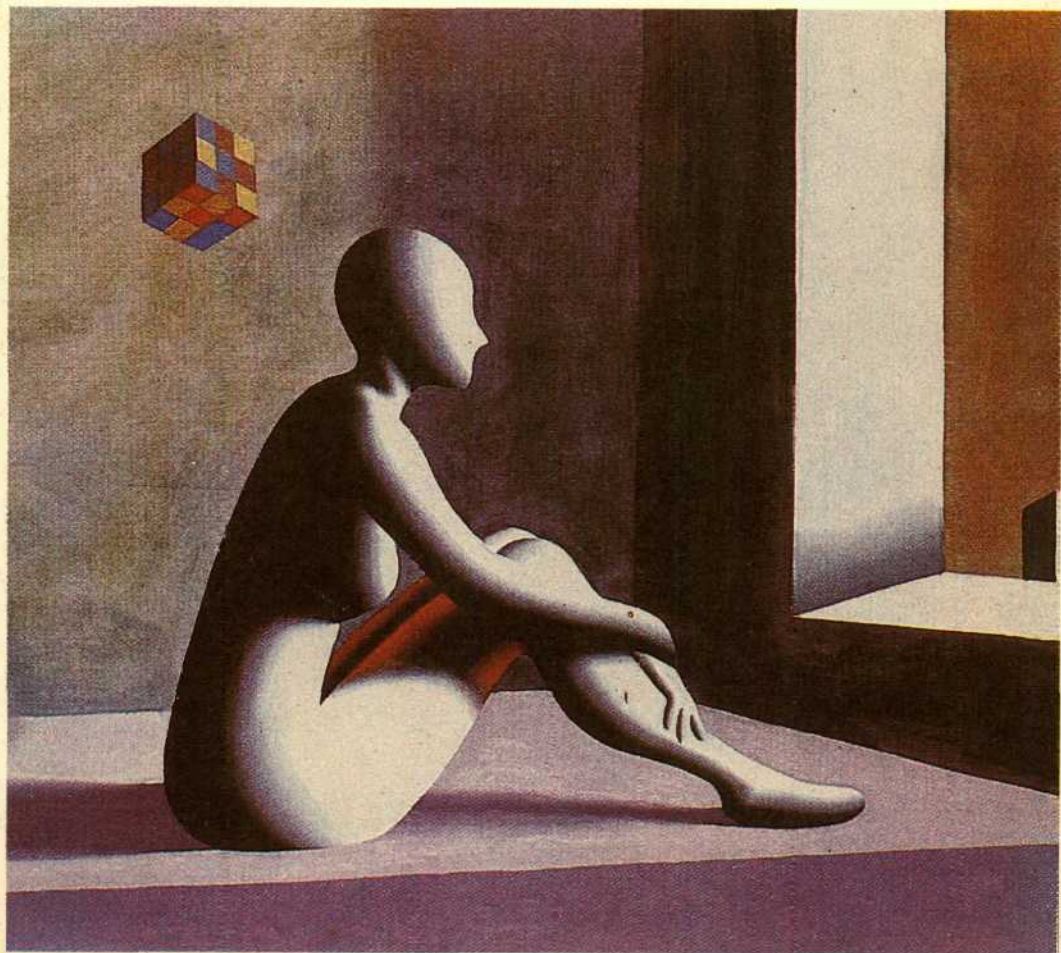

Vikerkaar

3/1989

Sürrealistlik revolutsioon jätkub: Rimbaud, Breton, Desnos, Laaban, Aadu Hurt jt — pühendame Salvador Dali (11. V 1904 — 23. I 1989) mälestusele; Henrik Visnapuu Vabadussõjast; Mart Laar eestlastest Saksa sõjaväes; Küllö Arjakas ja Rein Taagepera: kuuli jälg Eesti ajaloo kangal; kas K. J. Peterson oli kommunistlik noor?

Vikerkaar

ELKNÜ Keskkomitee ja Eesti Kirjanike Liidu ilukirjanduslik ja ühiskondlik-politiline ajakiri. Ilmub alates 1986. a juulist. 3. aastakäik.

Märts 1989. Nr 3

Sisukord

- Arthur Rimbaud *Hunt kisendab lehtede all* 1
Halb veri 2
Lapsepõlv 6
André Breton *Luulet* 10
Robert Desnos *Armasiuse lillest ja rändhobustest* 16
Aadu Hurt *Luulet* 18
Peep Ilmet *Luulet* 22
Jaak Kärđi *Valitud unenäod* 22
Sven Sildnik *Luulet* 28
Olev Remsu *Kurbmäng «Paabelis»* 30
Ilmar Laaban *Luulet* 50
Aleksander Aspel *Sürrealism ja Ilmar Laabani «Rroosi Selaviste»* 55
Henrik Visnapuu *Päike ja jõgi* 65
Ando Keskküla *Sissejuhatus Mark Kostabi fenomenini* 70
Jüri Uustalu *Eesti majandus maailmajanduse taustal* 72
Mart Laar *Eesti sõduritest II maailmasõjas* 76
- Dixi**
Astrid Reinla *Vihma sajab ainult enamuse soovil* 81
Riho Laanemäe *Kas Kristjan Jaak Peterson oli kommunistlik noor?* 83
- Vaatenurk**
Kristiina Ross *Ehin tugitoolis* 85
Tiit Veispak *Igihaljas Aavik* 87
Küllo Arjakas *Kuulijälg Eesti uuema ajaloo kangal* 88
Rein Taagepera *Kui täiendavad väekoondised tulid* 90
- Kaleidoskoop**
Heie Treier *Ettekandeid kunstikriitikast* 93
- Foorum**
Jaan Kaplinski *Tõde on suurem kui meie* 94
Võru keele ja kultuuri fondist 95
Vikergallup 96

Kujundus: Jüri Kaarma
Reproduktioonid: Kalju Jõul

Esikaanel: mark kostabi. «leidlik plaan». õli. lõuend. 1986.

Tagakaanel: mark kostabi. «suhtlemas mr. kõiketeadjaga». õli. lõuend. 1986.
mark kostabi. «yo kostabi». õli. lõuend. 1985.

ARTHUR RIMBAUD

Prantsuse keelest tõlkinud Indrek Hirv

Hunt kisendab lehtede all
ja oksendab ilusaid sulgi —
lind kõrri on takerdunud tal.
Jõud nõnda on lõppemas mulgi.

On põõsastel magusaid vilju
vaid ootamas noppimist,
kuid ämblik säääl tasahilju
sööb lilli — no on alles rist!

Ah leiaksin ometi und! —
saaks supp must su altari lees
ja tembiks mind viimane tund —
oo Saalomon! — Kiidroni vees.

ARTHUR RIMBAUD

HALB VERI

(Katkend poemist proosas «Hooaeg põrgus»)

Prantsuse keelest tõlkinud Lauri Leesi

Gallidest esivanematelt on mu helesinised silmad, kitsas laup ja võitluskohmakus. Ka riided mu seljas on niisama barbaarsed kui neil. Ainult juukseid ma ei võia.

Gallid olid oma aja kohta kõige labasemad loomanülgurid, kõige tobedamad lõhnarohtude põletajad.

Neilt on mul ebajumalate kummardamine ja pühaduserüvetamiskihk. Ja muudki pahed, nagu äkilisus ja kiim. Ja veel milline kiim! Eelkõige aga valelikkus ja laiskus.

Pole ametit, mida ma ei põlgaks. Oskus- ja lihttöölised on minu meelest kõik jõledad matsid. Sulge hoidev käsi väärivat kätt adral. Milline osavate käte ajastu! Mul pole aga kätt millekski. Pealegi, sulasepõli on otsatu. Aus santimine hakkab mulle vastu. Jälestan kurjategijaid samavõrd kui kastreate. Mina olen puhas, aga sel pole tähtsust.

Kes aga teritas mu keele nii salvavaks, et ta siiani juhib ning kaitseb mu jõudeelu? Kasutamata äraelamiseks isegi oma keha, laisem kui kärnkonn, olen ma elanud kõikjal. Ükski perekond Euroopas pole mulle tundmatu. Ma mõtlen sellist perekonda nagu minu oma, mis põhineb Inimõiguste Deklaratsioonil. Olen tuttav iga heast perekonnast poisslapsuga.

* * *

Oleks mul vähimatki eelsoodumust Prantsusmaa ajaloo taustal! Aga ei. Mitte kui midagi.

Kindel see, et olen ikka kuulunud alamrassi. Mässumeelsus on mulle tundmatu. Minu esivanemad oskasid vaid rüüstata. Nagu hundid, kes julged ründama teiste tapetud loomi.

Meenutagem Prantsusmaa, selle Kiriku vanema tütre ajalugu. Ka mina, tahumatu nagu ma olen, võinuksin kaasa teha ristiretke Pühale maale. Mul on veel silme ees Schwaabi tasandikud, Bütsantsi vaated, Jeruusalemma varemed. Neitsi Maarja kultus, heldimused ristilöödud Jumalapoja ees ärkavad minus koos tuhandete paganlike pidustustega. Pidalitõbisena istun keset nõgeseid ja potikilde päikesest puretud müüri ääres. Hiljem, juba palgasõdurina, ööbin välilaagris Saksamaa tähistäeva all.

Ja veel: punasel legendikul tantsin nõiasabatil ühes eitede ja lastega.

Mu mälestused ei ulatu kaugemale sellest maast ja kristlusest.

Ikka ja alati on möödanik mu silme ees just selles ulatuses. Ja ma olen alati üksi. Ei mingit perekonda. Mis keelt ma võisin küll kõnelda? Miskipärast puudun ma Kristuse seltsist. Mind pole ka jüngrite seas, kes esindavad Kristust.

Kes võisin ma küll olla möödunud sajandil? Näen enda ümber vaid praegushetke. Pole enam hulkureid, pole losside piiramisi. Alamrass on matnud enda alla kõik: rahva, nagu kombeks öelda, terve mõistuse, isegi rahvuse ja teaduse.

Oo jaal Teaduse samuti! Kõik on ära võetud. On jäetud vaid armulaud nii ihule kui hingele, meditsiin ja filosoofia, mammikeste ravimteed ja arranžeeritud rahvalaulud. Ja muidugi valitsejate endi meelelahutused, pluss mängud, mida nad hiljaaegu veel keelasid! Geograafia, kosmograafia, mehhaanika, keemia! . .

Teadus, uusaadel! Progress. Maailm liigub edasi! Miks ta küll ei pöörle?

Mingi nägemus arvudest. Me liigume *Vaimu* suunas. See on kindlamast kindlam! Ma räägin oraakli suu läbi. Ma mõistan kõike, kuid suutmata väljenduda paganliku sõnavarata, olen pigem vait.

* * *

Paganlik veri tuleb tagasi! Vaim on juba küps. Miks küll Kristus ei anna mulle ikka veel üllust ega vabadust? Issakene! Evangeelium läks minust mööda! Evangeelium! Evangeelium.

Kuis ootan Jumalat suure õhinaga. Kuulun alamrassi igavesest ajast igavesti.

Nüüd leban Armoorika liivasel rannal. Süttigu linnad õhtuhämäruses. Minu päev sai läbi. Ma lahkun Euroopast. Kaugete merede õhk põletab peagi mu rinda, lõunamaa päike pargib nahka. Varsti saab supelda, tallata rohtu, käia jahil, eriti aga suitsetada, juua põletavalt kuumi uimastavaid jooke, nii nagu tegid seda mu armsad esivanemad lõkke ääres.

Kui ma tagasi jõuan, on mul musklid kui raud, nahk tumepruun, pilk raevunud. Maski järgi peetakse mind tugeva rassi esindajaks. Toon kaasa kulda: võin olla lodev ja toores. Naistele meeldivad lõunamaalt naasnud julmad sandid. Siis sekkun ka poliitikasse. See on pääsetee.

Praegu kuulun ma põlatute kilda. Ma jälestan isamaad. Hetkel parim oleks joobnu uinak siinsamas liivasel rannal.

* * *

Ei lähegi veel sõiduks. Tuleb tallata käidud radu, kanda oma pahekoormat turjal. Needsamad pahed, mis minu mäletamist mööda ajavad kannatuste juuri otse mu kõrval, kord murdes mind maha, kord lohistades kaasa.

Ülim süütus ja ülim pelglikkus. Sellega on kõik öeldud. Varjakem teiste eest oma tülgestust ja reetlikkust.

Teele! Rännak, raske kandam, kõrbenud maa, jõuetus ja viha. Keda uskuda? Millist looma kummardada? Millist pühapilti rünata? Kelle südant purustada? Millist valet varjata? Kelle veres supelda?

Pigem juba õiguskorrrast eemale hoida. Elada on raske, nüristuda aga kerge. Julgelt tõsta kirstukaas, pugeda sisse, lämbuda. Nii pole karta vananemist ega muid ohte. Hirm on prantslastele võõras.

Ah! Ma olen nii üksik, et võtaks omaks ükskõik missuguse jumaluse. Võin loobuda kõigest, võin olla imeliselt hea! Ja seda ka siinilmas! *De profundis Domine*. Issand kui loll ma olen!

* * *

Juba poisikesena imetlesin tõrksat sunnitöölist, keda elu lõpuni vaevab vangistus. Küllastasin kõrtse ja üüritube, mida ta võinuks austada oma sealviibimisega. Tema silmadega vaatlesin sinist taevast ja viljakandvaid põlde. Otsisin tema saatuslikku hõngu linnatännavail. Mulle oli ta jõulisem pühakust, nupukam maailmarändurist. Ta oli mulle kõik! Minu ainus kuulsuse ja tarkuse ideaal.

Kõledatel talveöödel, ekseldes maanteel, peavarjuta, pintsaku väel, söömata, tungis üks hääl minu külmunud hinge: «Nõrkus või jõud? Sa oled siin. Ju siis jõud! Sa ei tea, kuhu tõttad, milleks sa tõttad. Sisene kõikjale. Vasta kõigile. Ega laipa niikuinii enam tappa ei saa.» Hommikuks oli mu pilk nii nüri ning ihu nii vaevatud, et vastutelijad ehk *ei märganudki mind*.

Tänavate pori tundus mulle äkki punane ja must, umbes nagu peegel, kui kõrvaltoas väreleb lamp, nagu avatud aaretelaegas pimedas metsas. «Õnn kaasal!» hüüdsin ma, ning silme ette kerkis leegitsev meri ja suitsev taevast. Mu ümber lõõmasid tuhande piksena tohutud rikkused.

Kõiksugu meelelahutused ja naistega läbikäimine olid mulle keelatud. Mul polnud ühtegi poisslapsesest seltsilist. Enda ümber nägin raevunud rahvahulka, vastas seisis ähvardav karistussalk. Nad ei võinudki mõista minu häda, kuid ma andestasin neile. Nagu Jeanne d'Arc! «Preestrid, õpetajad, kasvatajad, ärge andke mind kohtumõistjate kätte! Ma pole eales kuulunud selle rahva hulka. Ma pole eales olnud kristlane. Ma olen seda rassi, kes rõõmustas surma minnes. Ma ei mõista seadusi, mul puudub moraalitaju, ma olen metslane. Te toimite valesti. . .»

Jaa, mu silmad on pimedad teie valgusele. Ma olen metslane, olen neeger. Kuid mind saab veel päästa. Kas teie siis pole neegrid, te metslased, ihnuskoid, maniakid? Kaupmees, ka sina oled neeger! Kohtunik, ka sina oled neeger! Kindral, ka sina oled neeger! Keiser, vana kõdu, ka sina oled neeger! Kas mitte sina ei joonud odavat laket Saatana veinikeldrist? See rahvas põeb malaariat ja vähktõbe. Sandid ja vanurid oma totras auväarsuses lausa igatsevad keevasse katlasse. Kõige mõistlikum oleks maha jätta see manner, kus hullus hulgu

nurjatuid värvates ringi. Minu koht on Haami laste õiglasest kuningriigis.

Tunnen ma loodust? Tunnen ma iseend? *Aitab sõnadest.* Surnud matan ma oma sisikonda. Mingid karjed, trummipõrin, tants, tants, tants, tants! Ma ei taju isegi hetke, mil valgenahaliste randumisel vajun taarnasse.

Nälg, janu, karjed, tants, tants, tants, tants!

* * *

Valgenahalised randuvad. Kahurimürin! Tuleb lasta end ristida, panna riidesse, hakata tööle.

Surmahoop tabas mind otse südamesse. Ai! Seda ma küll ei aimanud!

Ma pole midagi kurja teinud. Nii on mul ees kerged päevad, patukahetsus jääb ära. Jäävad ära ka rikkuses surnu piinad ja matuseküünalde toretsev kuma. Mind ootab tavaline heast perekonnast poisslapse saatus: väike kirst ja nii mõnigi siiralt valatud pisar. Endastmõistetavalt on prassimine kurjast, kõiksugu pahed on kurjast, roiskuv element tuleb aegsasti kõrvale heita. Ent suudab siis häirekell lüüa sel kõige õigemal tunnil? Kas pääsen ma süütu lapse kombel otse paradiisi, kus ununevad kõik minu hädad?

Pidage! Ehk on veel teisigi elusid? Rikkus ei lase ju rahulikult uinuda. Rikkus on selleks liialt avalik. Vaid Jumala arm on teadmiste võtmeks. Veendun, et loodus on headuse kehastus. Hüvasti, eksimused, ideaalid, kimäärid.

Päästelaevast kostab inglite mõistlikku laulu: see on Jumala arm. On olemas kahe sugust armu! Maine arm, eneseohverdus lõpevad surmaga. Jääb maha inimesi, kes hakkavad tundma minust puudust. Te valite minu paljude merehädaliste seast, kuid mis saab mu mahaäänud sõpradest?

Päästke ka nemad!

Mu mõistus selgineb. Maailm on hea. Ma õnnistan elu. Hakkan armastama ligimesi. Ei, ei, need pole enam poisikese lubadused. See pole ka lootus pääseda surmast ja vananemisest. Jumal teeb mu tugevaks ja ma ülistan Jumalat.

* * *

Tülgastus ei tõmba mind enam. Raevuhood, liiderdamine, meeletus — kõigest sellest, mis veel hiljaaegu täitis ja laastas mu elu, olen ma nüüd vaba. Hinnakem kainelt minu süütuse määra.

Ma ei saa enam mingit kosutust kepihoopidest. Ma ei arva end enam purjetavat pulmareisile ning et Jeesus Kristus võiks olla minu äi.

Ma pole enam omaenese mõistuse ori. Ma ju ütlesin: «Jumal.» Ma ihaldan vabadust isegi lunastuses. Kuidas aga vabaks saada?

Frivoolsed mõtted ei paina mind enam. Ma ei vaja ka eneseohverdust ega Jumala armu. Ma ei igatse taga möödunud aegu, mil südamed olid härdamad kui praegu. Kõigil meil on õigus nii põlgusele kui halastusele: ka mul on õigus oma kohale terve mõistuse taevaliku redeli tipus.

Mis aga püsivasse õnne puutub, kas siis perekondlikku või muusse. . . ei, ei — seda ma nüüd küll ei looda. Selleks olen ma liialt hajevil, liialt nõrk. Vana tõde, et töö on elu mõte. Minu elu aga ei kaalu eriti palju, pigem hõljub ta kõigi tööde-tegemiste kohal, mis ju siinilmas nõnda tähtis.

Olen muutumas vanatüdrukaks, kes ei söanda armastada isegi surma.

Kui Jumal annaks mulle selle taevaliku rahu, palvejõu, mida ta omal ajal pühakuile jagas. Pühakud! Nad on tugevad, nad on erakud, nad on komejandid, kelle sarnaseid annab tänapäeval otsida!

Pidev näitemäng. Ma olen nii süütu, et kas või nuta. Kogu elu on näitemäng, milles kõigil on täita oma osa.

* * *

Küllalt! Karistus on käes. *Teele!*

Ai! Rinnus on tuli, pea lõhub! Ergas päike pimestab silmi, põletab südant, kõrvetab ihuliikmeid. . .

Kuhu siis nüüd? Ah juba võitlusse? Aga mina olen nõrk! Teised jõuavad minust ette. Tapariistad, tulirelvad. . . ja läks. . .

Tuld! Tuld minu pihta! Tulistage, või ma annan alla! Argpüksid! Ma tapan end ise! Ma viskun hobuse kapjade alla!

Ai! . . .

Ehk saab minustki veel asja.

Nii elavad õiged prantslased. See rada viib kuulsuse tippu.

LAPSEPÖLV

Prantsuse keelest tõlkinud Hasso Krull

I

See ebajumal, mustasilmne ja kollaselakaline, ilma vanemate ja hoo-vita, suursugune nagu mehhiko ja flaami valm; ta pärusmaa, häbematu roheline ja taegasina, kulgemas nimetatud randadel, üle laevutute voogude, karedalt kreeka, slaavi, keldi nimed.

Metsa veeres — unelilled helisevad, puhkevad, helgivad, — on apelsinihuultega tüdruk, jalg üle põlve, kesk kirkast üleujutust, mis tulvab niitude pealt, see alastiolk, mida värvivad, läbivad ja katavad vikerkaared, taimestik, meri.

Daamid, keerlemas terrassidel mere ligiduses; lapsed ja hiiglased, toredad mustad kesk rohekashalli vahtu, püstijalu kalliskivid üles-

sulanud aiakeste ja metsasalude viljaka mulla peal, — noored emad ja suured õed, pilgud täis palverännakuid, sultaneid, keki kõnniga türanniriites printsessid, väikesed tundmatud, armsalt õnnetud isikud.

Milline igavus, «kintsukese» ja «kallikese» hetk.

II

See on tema, väike surnu, roosipuude taga. — Noor ema, kadunuke, tuleb peatrepist alla. — Nõbu kaless krudiseb liiva peal. — Väikevend (ta on ju Indias!) on siin, loojuva päikese käes, näälikesteniidul. — Vanad, kes sirgetena maeti levkoidesse kasvanud valli sisse.

Kuldlehesülem ümbritseb kindrali maja. Nad on lõunamaal. — Minnakse mööda punast teed, et jõuda tühja kõrtsi. Loss on müüa; pärs-lased on ära läinud. — Enne toob küree veel kiriku võtme. — Vahimajakesed pargi ümber on elaniketa. Hekid on nii kõrged, et võib näha ainult kahisevaid latvu. Muide, seal sees pole midagi vaadata.

Niitudelt kerkivad väikesed külad, kus pole noori kukki, pole alaseid. Lüüsvärv tõstetakse üles. Oo Kolgataid ja kõrbeveskeid, saari, heinakuhjasid ja veskikive!

Nõiduslilled sumisemas. Mäeküljed teda kiigutamas. Muinasjutuliselt elegantsed loomad käimas ringiratast. Pilved kuhjumas ulgumere peal, mis seisab koos kuumade pisarate igavikust.

III

Metsas on üks lind, kelle laul teid peatab, pannes punastama.

On üks seinakell, mis ei helise.

On üks veelomp ja selles valgete loomade pesa.

On üks katedraal, mis vajub, ja üks järv, mis kerkib.

On üks väike tõld mahajäetuna tihnikus, või ta kihutab alla mööda teerada, ehitud lintidega.

On üks näitetrupp, väikesed komejandid kostüümides, neid võib märgata teel läbi metsatuka.

Lõpuks, kui ollakse näljas ja janus, on keegi, kes peab teile jahti.

Olen pühak, palves terrassil, — kui rahumeelsed loomad on karjamaale lastud, kuni Palestiina mereni välja.

Olen õpetlane sünges tugitoolis. Puuoksad ja vihm peksavad vastu raamatukogu akent.

Olen jalakäija peateel, kääbuspuude juures; lüüside mürin matab mu sammud. Pikalt vaatan ma loojangukulla nukraks tegevat leelist.

Oleksin vähemalt mahajäetud laps ulgumerele triivinud kaldatammil, väike toapoiss minemas mööda puiesteed, mille vall puutub taevast.

Teerajad on klibused. Künkad kattuvad leetpõõsastega. Õhk on liikumatu. Kui kaugel on linnud ja allikad! See ei või olla muud kui maailma lõpp, mis läheneb.

V

Antagu mulle viimaks üürile see valgeks lubjatud hauakamber, paksud tsemendiviirud seinal — sügaval maa all.

Toetan küünarnukid lauale, lamp heidab eredat valgust ajakirjadele, mida mina, idiot, ülegi loen, raamatutele, mis ei paku pinget. —

Tohutu kaugel mu maa-alusest salongist ajavad juuri majad, kogunevad udud. Pori on punane või must. Koletu linn, lõputu öö!

Veidi vähemas kõrguses on mustaveetorstik. Külgedel pole muud kui maakera tihedus. Võib-olla taevasinakuristikud, tulekaevud. Võib-olla just neil tasanditel kohtuvad kuud ja komeedid, mered ja valmid.

Kibedushetkedel kujutan endale ette safiirseid, metalseid kerasid. Olen vaikuse isand. Miks peaks võlvinurgas kumendama silmapete, õhuaken?

SILLAD

Hallist kristallist taevad. Iseäralik sildade virvarr, ühed õgevad, teised kummis, kolmandad allalaskuvad või mingi nurga all esimestest põikuvad, ja need moodustised korduvad kanali teistes, heledasti valgustatud harudes, on aga kõik niivõrd pikad ja kerged, et kuplitega koorimatud kaldad jäävad madalaks ja pisikeseks. Mõnede sildade peal lasub veel majalobudikke. Teised kannavad maste, märguandeid, hapraid käsipuid. Minoorsed akordid pörkavad kokku, pudenevad, kallastelt tõusevad pillikeeled. Võib eraldada üht punast vesti, võib-olla teisigi kostüüme ja muusikariistu. Ons need rahvalikud laulukesed, jupikesed härraste kontsertidest, allesjäänud osad avalikest hümnidest? Vesi on hall ja sinine, lai nagu mereväin. — Üks valge kiir, langedes ülalt taevast, hävitab selle jandi.

ANTIİKNE

Imearmas Paanipoeg! Ümber su lauba, millel on pärg lillekeste ja marjadega, pöörlevad su silmad, vääriskerad. Põsed on sul aukus, pruunidest veinipäradest tähnilised. Su kihvad helgivad. Su rind meenutab tsitrit, helinaid ringleb su heledates käsivartes. Sinu süda peksab ses kõhus, mis kätkeb mõlemat sugu. Mine jalutama, kui on öö, liigutades armsasti seda reit, seda teist reit ja seda viltust liiget.

JEAN NICOLAS ARTHUR RIMBAUD (1854—1891) on moodsa kirjanduse esimesi suurkujusid, ja ilmselt ei saa teda pidada ainult sürrealismi eelkäijaks, nagu seda vahel on rõhutatud. Nii tema elulugu kui olemasolev teostekogum ei saa lahti üksikutest tumedatest, lõpuni selgitamata jäävatest kohtadest, ja on raske midagi üheselt öelda niihästi Rimbaud' «maailmavaate» kui mõnikord ka tema teoste autorsuse kohta.

Lapse- ja koolipõlve ajal elas Rimbaud oma sünnilinnas Charleville'is, kogu ülejäänud elu aga rändas ta ringi, tulles kodulinna tagasi vaid mõned harvad korrad ning lühikeseks ajaks. Koolis oli Rimbaud hiilgav õpilane ning ka pärastises elus saatis teda peaaegu alati mingi jubedust tekitavalt kiireloomuline edukus. Kirjanduslik debüüt oli 1870. a. jaanuaris Hugo vaimus luuletusega «Orbude uusaastakingid» — mõni kuu tagasi oli autor saanud viieteist-aastaseks. Järgneva kahe aasta jooksul kirjutas Rimbaud enamiku oma regulaarses värsimõõdus luuletustest (neid on tal veidi üle kuuekümmet); 1871. a mais ka kuulsad «nägijakirjad» Georges Izambard'ile ja Paul Demeny'le, mis hiljem on käibinud tema kirjandusliku manifestina. Varsti pärast seda hakkas ta nähtavasti juba kirjutama üksikuid palu, millest hiljem sai proosaluuletuste kogumik «Valgustused» (*Illuminations*; pealkirja peetakse mõistatuslikuks ja on kaheldud, kas Rimbaud ise oleks selle säilitanud (või pannud?), kui ta raamatu ise oleks redigeerinud). 1873 kirjutab ta autobiograafia-tolise proosaraamatu «Hooaeg põrgus» (*Une saison en enfer*), mis sama aasta oktoobris trükitakse (olles kõigist Rimbaud' teostest ainuke lõpuni «usaldusväärne», kaheldamatult «autori tahet» väljendav redaktsioon). See jääbki ta viimaseks kirjanduslikuks ettevõtmiseks.

Näeme seega, et kogu Rimbaud' mõjukas produktioon valmis vähem kui nelja aasta jooksul, mil autor oli veel praktiliselt alaealine. Rimbaud' ülejäänud elu on omaette ooper, selle lühike kirjeldus võib jätta

veidi suurelise ja ebausutava mulje. Tuntud on tema tasakaalutu sõprus ja armuvahekord Paul Verlaine'iga, kümme aastat vanema ning tollal juba tuntud poeediga (meil on need kaks luuletajat tavatsetud viia «sümbolismi» ühisnimetaja alla; Prantsusmaal aga on see termin sõjajärgsel ajal omandanud pejoratiivse varjundi ja käib pigem sajandivahetusel tegutsenud teisejärguliste kirjanikkude kohta). Hilisemast on oluline vabatahtlik teenistus palgasõdurina Hollandi armees, seejärel ehitustööde juhatajana Küprosel ja ühe kaubanduskompanii haruosakonna juhatajana Hararis (asub praeguses Etiopias). 1891 amputeeritakse Rimbaud'l vähkkasvaja tõttu jalg, kuid see teda ei päästa ja mõni kuu hiljem, sama aasta novembris, Rimbaud sureb Marseille's.

Milleks aga kõike seda üldse teada, kui võrd see ju Rimbaud' lühiajalise kirjandusliku tegevusse enam üldse ei puutu? Kuigi, André Bretoni sürrealismimanifestis on küll öeldud, et «Rimbaud on sürrealist elu praktikas ja mujalgi». Ka minu meelest on Rimbaud' «lugu» õieti niisama oluline kui ta «kirjandus», või ehk isegi veel tähtsam! — viimast muidugi ikka ta kirjanduslikku noorustki arvestades. On arvatud, et Rimbaud' loobumise põhjuseks võis osalt olla Kommuuni lüüasaamine ja sellele järgnenud lootusetuseõhkkond. Igatahes on Rimbaud' hiljem püütud esitada päris «vasakpoolsena», kuid samuti ka nietzscheaanliku üliinimese-propageerijana. Paul Claudel jällegi on tema õe mälestustele toetudes tõestanud, et Rimbaud hoopis olnuvat patu ja kurja kogemust sügavalt läbielav kristlane. Sellega aga ei näi hästi sobivat Rimbaud' pilklik suhtumine Verlaine'i katoliiklikku pöördumisse pärast vanglast tulekut (mille pärast vanem poeet nooremale koguni peksa andis), veel vähem aga teises nägijakirjas väljendatav usk Progressi ja materialistlikku tulevikku.

Igatahes, kui tume ja vastuoluline polekski Rimbaud' identiteet, tema võimekus on kaheldamatu, ja mitte ainult kirjanduse alal.

Hasso Krull

ANDRÉ BRETON

Prantsuse keelest tõlkinud Hasso Krull

XÉNOPHILES

* * *

La nuit en Haïti les fêtes noires successives portent à sept centimètres au-dessus des yeux les pirogues du Zambèze, les feux synchrones des mornes, les clochers surmontés d'un combat de coqs et les rêves d'éden qui s'ébrouent effrontément autour de la désintégration atomique. C'est à leurs pieds que Wilfredo Lam installe son «vèver», c'est-à-dire la merveilleuse et toujours changeante leur tombant des vitraux invraisemblablement ouvragés de la nature tropicale sur un esprit libéré de toute influence et prédestiné à faire surgir de cette leur les images des dieux. Dans un temps comme le nôtre, on ne sera pas surpris de voir se prodiguer, ici nanti de cornes, le lo Carrefour — Elegguà à Cuba — qui souffle sur les ailes des portes. Témoignage unique et frémissant toujours comme s'il était pesé aux balances des feuilles, envol d'aigrettes au front de l'étang où s'élabore le mythe d'aujourd'hui, l'art de Wilfredo Lam fuse de ce point où la source vitale mire l'arbre-mystère, je veux dire l'âme persévérante de la race, pour arroser d'étoiles le DEVENIR qui doit être le mieux-être humain.

Janvier 1945

KSENOFIILID

* * *

Õo Haiitil tumedad järjestikku haldjad kannavad seitse sentimeetrit silmadest kõrgemal Zambèzi pirooge, sünkroontulesid kungaste pealt, kellatorne kukevõitlusega tipus ning eedeniunesid, mis labaselt norskavad ümber atomaarse desintegratsiooni. Just nende jalamile säeb Wilfredo Lam üles oma «veveeri», imelise, lakkamatult teiseneva valguse, mis läbi ebatõepärase troopilisse loodusse nikerdatud akende langeb vaimule, kes vabastati kõikidest mõjudest ja predestineeriti kutsuma sellest valgusest esile jumalate kujutisi. Niisugusel ajal nagu meie oma ei olda üllatunud, nähes vohamas Ristteekiidulaulu — Elegguà'd Kuubale —, mis siinmail on varustatud sarvedega ja puhkab väravatiibadel. Ainukordse, pidevalt väriseva avaldusena, otsekui oleks ta koormaks lehtedekaalul, hõbehaigrute äralennuna tiigi ees, kus on kujunemas tänane müüt, emaneerub Wilfredo Lami kunst punktist, kus elujõu allikas peegeldub müsteeriumpuu, millega pean silmas kangekaelset tõuhinge, et siis niisutada SAAMISE tähti, kuna see peab olema paremaks inimoluks.

Jaanuvar 1946.

La moindre rançon

Au pays d'Elisa.

Toi qui ronges la plus odorante feuille de l'atlas

Chili

Chenille du papillon-lune¹

Toi dont toute la structure épouse

La tendre cicatrice de rupture de la lune avec la terre²

Chili des neiges

Comme le drap qu'une belle rejette en se levant

Dans un éclair le temps de découvrir

De toute éternité ce qui me prédestine à toi

Chili

De la lune en septième maison dans mon thème astral

Je vois la Vénus du Sud

Naissant non plus de l'écume de la mer

Mais d'un flot d'azurite à Chuquicamata

Chili

Des boucles d'oreilles araucanes en puits de lune

Toi qui prêtes aux femmes les plus beaux yeux de

brume

Touchés d'une plume de condor

Chili

Du regard des Andes on ne saurait mieux dire

Accorde l'orgue de mon cœur aux stridences des

hauts voiliers de stalactites

Vers le cap Horn

Chili

Debout sur un miroir

Et rends-moi ce qu'elle est seule à tenir

Le brin de mimosa encore frémissant dans l'ombre

Chili des *catéadores*

Terre de mes amours

¹ C'est un grand papillon vert à nande finissant en clé de sol qui passe vers minuit. Je ne le connaissais pas avant de me rendre en Amérique. Il me visita peu après dans une maison située en plein bois. Sa venue et son insistance me parurent augurales.

² «Los geólogos han descubierto un hecho adicional que presta una fuerte base a la hipótesis de que la cuenca del Pacífico es realmente el «agujero» dejado en la superficie de la Tierra por la separación de su satélite.» (George Gamow: *Biografía de la Tierra*).

Vähim lunamaks

Elisa maale

Sina kes järad kõige lõhnavamad lehte atlases

Tšiili

Kuuliblikatõuk¹

Sina kelle terve struktuur on haaratud

Õrnast armist mis sündis kui kuu lahti rebenes maast²

Lumede Tšiili

Nagu lina mille iludus tõustes kõrvale lükkas

1. See on suur mandliroheline liblikas, kes tipneb viiulivõtmega ja liigub kesköö paiku. Enne Ameerikasse sõitu ei tundnud ma teda. Kuid varsti pärast mu saabumist külastas ta mind ühes majas, mis asus metsasügavuses. Tema tulek ja pealetükkivus näisid mulle endelisena.

2. «Geoloogid on avastanud täiendava fakti, mis annab tugevasti alust hüpoteesiks, et Vaikse ookeani basseini on tegelikult «auk», mille Maa pinna sisse jättis tema kaaslane eraldumise.» (George Gamow, *Biografía de la Tierra*.)

Välgusähvatuses käes on aeg leida
Igavikust üles see mis predestineeris mind sulle
Kuu-Tšiili
Mu astraalteema seitsmendas majas

Näen Lõuna Veenust
Sündimas mitte enam merevahust
Vaid Chuquicamata voogude asuursusest
Tšiili
Araukaani kõrvarõngad kuukaevus

Sina kes laenad naistele kõige kaunimad udusilmad
Mida on puudutanud kondorisulg
Tšiili
Ei saa paremini öelda *Andide pilgu* kohta

Häälesta mu südame orel kõrgete staaktiitpurjekate kriisetele
Kap Horni juures
Tšiili
Püsti peeglil

Ja anna mulle see mida valdab ainult tema
Mimoosikõrs mis alles väriseb merevaigu sees
Kateadooride Tšiili
Mu armastuste maa

Korwar

Tu tiens comme pas un
Tu as été pris comme tu sortais de la vie
Pour y rentrer
Je ne sais pas si c'est dans un sens ou dans l'autre
que tu ébranles la grille du parc
Tu as relevé contre ton cœur l'herbe serpentine
Et à jamais bouclé les paradisiers du ciel rauque
Ton regard est extra-lucide
Tu es assis
Et nous aussi nous sommes assis
Le crâne encore pour quelques jours
Dans la cuvette de nos traits
Tous nos actes sont devant nous
A bout de bras
Dans la vrille de la vigne de nos petits
Tu nous la bailles belle sur l'existentialisme
Tu n'es pas piqué des vers

Korwar

Sa püsid nagu mitte ükski
Sind võeti kui sa väljusid elust
Et siia tagasi tulla
Ma ei tea kas see on ühes või teises mõttes et
sa väristad pargivõresid
Sa tõstsid oma südame vastu usja taime

Ja rõngastasid igaveseks käheda taeva paradiisilinnud
Su pilk on ekstra-kirgas
Sa istud
Ja meie ka istume
Pealuu veel mõneks päevaks
Meie näojoonte anumas
Kõik meie teod on meie ees
Väljasirutatud kätel
Meie lapsukeste viinapuuväätidest
Sa laenad neid meile ilus üle eksistentsialismi
Sind ei riiva värsid

Uli

Pour sûr tu es un grand dieu
Je t'ai vu de mes yeux comme nul autre
Tu es encore couvert de terre et de sang tu viens de créer
Tu es un vieux paysan qui ne sait rien
Pour te remettre tu as mangé comme un cochon
Tu es couvert de taches d'homme
On voit que tu t'en es fourré jusqu'aux oreilles
Tu n'entends plus
Tu nous reluques d'un fond de coquillage
Ta création te dit haut les mains et tu menaces encore
Tu fais peur tu émerveilles

Uli

Kindla peale oled sa suur jumal
Nägin sind oma silmaga nagu ei kedagi teist
Oled alles mulla ja verega kaetud oled just loonud
Oled vana talupoeg kes ei tea midagi
Et kosuda sõid sa nagu siga
Oled kaetud inimeseplekkidega
On näha et oled kõrvuni täis topitud
Sa ei kuule enam
Sa põrnitsed meid merikarbi põhjast
Su loodu ütleb sulle käed üles ja sina ähvardad ikka veel
Sa teed hirmu sa äratad imetlust

Dukduk

Le sang ne fait qu'un tour
Quand le dukduk se déploie sur la péninsule de la
Gazelle
Et que la jungle s'entrouvre sur cent soleils levants
Qui s'éparpillent en flamants
A toutes vapeurs de l'ordalie
Comme une locomotive de femmes nues
Au sortir d'un tunnel de sanglots
Là-haut cône
Gare

Dukduk

Veri jõuab teha vaid ühe ringi
Kui juba dukduk lehvib Gasellipoolsaare kohal
Ja džungel avaneb sajale tõusvale päikesele
Kes pudenevad laiali flamingodena
Kõigis jumalakohtu aurudes
Nagu alasti naiste lokomotiiv
Sõites välja oiete tunnelist
Ülal koonus
Jaam

Tiki

Je t'aime à la face des mers
Rouge comme l'œuf quand il est vert
Tu me transportes dans une clairière
Douce aux mains comme une caille
Tu m'appuies sur le ventre de la femme
Comme contre un olivier de nacre
Tu me donnes l'équilibre
Tu me couches
Par rapport au fait d'avoir vécu
Avant et après
Sous mes paupières de caoutchouc

Tiki

Ma armastan sind mere juures
Punast nagu muna kui ta on roheline
Sa kannad mu legendikule
Hell käed nagu vutt
Sa toetad mu naisekõhule
Nagu vastu pärlmutterõlipuud
Sa annad mulle tasakaalu
Sa paned mu magama
Ses mõttes et elasin ju
Enne ja pärast
Oma kautšuklaugude all

Rano Raraku

Que c'est beau le monde
La Grèce n'a jamais existé
Ils ne passeront pas
Mon cheval trouve son picotin dans le cratère
Des hommes-oiseaux des nageurs courbes
Volèrent autour de ma tête car
C'est moi aussi
Qui suis là
Aux trois quarts enlisé
Plaisantant des ethnologues
Dans l'amicale nuit du Sud
Ils ne passeront pas
La plaine est immense
Ceux qui s'avancent sont ridicules
Les hautes images sont tombées

1948

Rano Raraku

Kui ilus see on maailm

Kreekat pole kunagi olemas olnud

Nad ei luitu

Mu hobune leiab oma kaeraportsu kraatris

Lind-inimesi kõveras suplejaid

Lendleb ümber mu pea sest

Ka see olen mina

Kes olen siin

Kolm neljandikku vajunud

Tehes nalja etnoloogidele

Lõuna sõbralikus öös

Nad ei luitu

Tasandik on tohutu

eed kes edasi liiguvad on naeruväärsed

Kõrged kujud on langenud

1948

ANDRÉ BRETON (1896—1966) oli sürrealismi teoreetiline põhjendaja ja üks viljakamaid praktiseerijaid luules. Bretoni esimesed luulekogud keskendusid dadaistlikule keele desartikulatsioonile, kuid et dada skeptiline maailmakäsitlus teda ei rahuldanud, lõi ta 1920 sellest liikumisest lahku, avaldades koos Pihilippe Soupault'ga kirjutatud esimese sürrealistliku luulekogu «Magnetväljad» (*Les Champs magnétiques*). Selles on esmakordselt rakendatud nn automaatkirjutuse meetodit, mis Bretoni tõekspidamise järgi peaks alateadvust kopeerima niisama täpselt ja vahetult, kui foto kopeerib silmaga nähtavat reaalsust. 1924 avaldab Breton esimese «Sürrealismi manifesti» (*Manifeste du Surréalisme*), mille suurim radikaalsus on une- ja ärkvelolekuseisundi aksioloogiline võrdsustamine või isegi uneisundile eelisõiguse andmine: «Sest inimene, kui ta lakkab magamast, on ennekõike oma mälu mängukann... Tal on illusioon, et ta jätkab midagi, mis on seda vaeva väärt.» Kvantitatiivselt hõlmab uni inimese elust ligi kolmandiku, elu lõpp aga ei paku mingit lahendust, mis annaks põhjust üht teisele eelistada. «Usun, et need kaks näiliselt nii vastandlikku olekut, milleks on uni ja reaalsus, tulevikus lahustuvad teatavaks absoluutseks reaalsuseks, *sürreaalsuseks* (ülireaalsuseks), kui nii võib öelda.» Selliste emantsipatiivsete taotlustega käib Bretonil kaasas absoluutse vabaduse kuulutamine, samas aga tähelepanuväärne rangus sürrealismimeetodist kinnipidamisel: seetõttu põhjustavad ideoloogilised eriarvamused hiljem paljude tuntud kirjanike lahkulöömise sürrealistide

leerist (nii Raymond Queneau, Robert Desnos, Louis Aragon, Antonin Artaud ja küllap teisi). 1930 avaldatud «Teises sürrealismi manifestis» (*Second Manifeste du Surréalisme*) kritiseerib Breton meetodist kõrvalekaldumisi.

Teise maailmasõja ajal, saamata Vichy valitsuse tsensuurilt luba oma teoste avaldamiseks, pabeb Breton USAsse (1940—45). 1944, pärast kuulsa «Ood Charles Fourier'le» (*L'Ode à Charles Fourier*) kirjutamist, külastab ta Haiitit, kus tal üliõpilastele kihutuskõne pidamisega õnnestub vallandada üldstreik, millele peagi järgneb ka valitsuse kukutamine. Kõrgendatud revolutsiooni-meelsus on Bretonile üldse iseloomulik: aastatel 1927—35 kuulus ta, nagu hulk teisi sürrealiste, ka Prantsuse Kommunistlikku Parteisse, algatas 1930 ajakirja «Sürrealism Revolutsiooni teenistuses» väljaandmise ja 1938 Mehhikot külastades koostas koos seal viibinud L. Trotskiga manifesti «Sõltumatu revolutsioonilise kunsti eest» (*Pour un art révolutionnaire indépendant*). Poliitiliselt aktiivseks jääb Breton ka pärast sõda.

Bretonile oli omane ka põhimõtteline vähemuskultuuride toetamine (huvi primitiivrahvaste, hullumeelsete ja laste kunsti vastu) ja distantseerumine esteetilistest «püsi-väärtuste» hierarhiast (õudusromaani, saksa vararomantismi, markii de Sade'i, Lautréamont'i, Rimbaud' eestkostmine). Samuti on tunnuslik Bretoni lugupidav suhtumine kõigesse maagilisse ja müstilisse, parapsühholoogilisse, mis kuulub sürreaalsusse samuti nagu unenäodki. H. K.

ROBERT DESNOS

ARMASTUSE LILLEST JA RÄNDHOBUSTEST

Prantsuse keelest tõlkinud Rein Raud

Oli kord metsas hiiglasuur lill kes peaaegu oleks lasknud kõigil puudel armastusse surra

Kõik puud armastasid teda

Keskööl muutusid tammed sisalikeks ja roomasid tema juurte ümber

Saared ja paplid painutasid end lähemale ta kroonile

Sõnajalad kolletasid maas

Ja nii särav oli ta säravam kui mere ja kuu öine arm

Kahvatum kui selle tähe suured kustunud tulemäed

Kurvem kui nukram kui liiv mis on kord kuiv kord niiske nagu käsivad lained

Ma räägin sellest lillest metsas ja mitte tornidest

Ma räägin sellest lillest metsas ja mitte oma armastusest

Ja kui sellisena liig kahvatuna ja nukrana ja jumaldatuna puude ja sõnajalgade armastatuna hoiab ta mu hingeõhku kinni oma huultel tähendab see vaid et me oleme ühest puust

Ühel päeval kohtasin ma teda

Ma räägin sellest lillest ja mitte puudest

Värisevas metsas kust ma läbi läksin

Tere liblikas kes tema kroonile surnud

Ja sina sõnajalg mu kõdunev süda

Ja teie mu silmad sõnajalad peaaegu süsi peaaegu leek peaaegu laine

Ma räägin asjata sellest lillest hoopis minust

Sõnajalad on kollaseks muutunud maas mis on nagu kuu

Sarnane just see hetk mesilase agooniale kes on kadunud rukkilille ja roosi ja veel ühe pärli vahele

Taevas ei ole nii kinni

Üks inimene tekib ta ütleb oma nime mille ees avanevad ukсед krüsanteem nõõpaugus

See on liikumatu lill millest ma räägin ja mitte seikluste ning üksilduste sadamad

Puud surevad üksteise järel ümber lille

Kes saab toitu nende kõdunevast surmast

Ja just sellepärast muutub lagendik viljalihalikuks

Miks kerkivad linnad

Üks jõgi tõmbub kerra mu ees ja jääb mu meelevalda viis tervitada kujutlusi

Kuskil jääb seisma üks süda ja lill ajab end püsti

See on lill mille lõhn võidab aja

See lill mis ise on andnud endast teada paljastele lagendikele

sellistele nagu kuu nagu meri nagu kuiv õhk valutavates südames
Üks väga punane merevähi sõrg jääb paja kõrvale
Päike annab varju nii küünlale kui leegile
Lill tõuseb uhkusega muinaslugude taevasse
Teie küüned mu kallid meenutavad tema õielehti ja roose nagu nad
ise

Tasa pomisev mets laotub lahti seal all
Süda mis jääb seisma nagu kuivanud allikas
Enam pole aega enam pole aega armastada teid kes te käite seda teed
See lill seal metsas mille lugu ma räägin on krüsanteem
Puud on surnud põllud on haljendamas linnad on ilmunud
Suured rändhobused trambivad oma kaugetes tallides
Varsti asuvad suured rändhobused teele
Linnad vaatavad kuidas nende kari läheb läbi tänavate mille killus-
tik kajab vastu nende kabjahoopidest ja lööb mõnikord sädemeid
Põlde vapustab see kapak
Reas sammudes läbi tolmu sõõrmete suitsedes mööduvad nad lille
eest

Kaua kasvavad nende varjud
Aga mis on neist saanud rändhobustest kelle täpiline karv oli
ahastuse pant
Mõnikord leiab keegi maad kaevates veidra muistise
See on üks nende raudadest
Lill kes neid näeb õitseb veel hädata nõrkuseta
Lehed tärkavad ta juurtel
Sõnajalad lahvatavad leekidesse ja küünitavad majade akendesse
Aga puud mis on neist saanud
Lill miks tema õitseb
Tulemäed! oo tulemäed!
Taevas variseb kokku
Ma mõtlen väga kaugele sügavamale kui ulatan
Tühjaks tehtud ajad on nagu küüned murtud vastu suletud uksi
Kui maal üks talupoeg sureb ümbritsetud järelõitsengu küpsetest
viljadest lärmist härmast mis maalib end praguliseks igavuse klaasidele
pleekinud närtsinud kui rukkililled murulapil
Tulevad rändhobused
Kui üks teeline eksib virvatuledesse kortsulisematesse kui vanakeste
laubad ja heidab magama liikuvale maale
Tulevad rändhobused
Kui üks tütarlaps heidab kase alla maha ja ootab
Tulevad rändhobused
Nad ilmuvad purukstaotud pudelite ja kriuksuvate kappide galopis
Nad kaovad ühte õõnde
Ükski sadul pole vaevanud nende selgi ja nende helendavad laudjad
peegeldavad taevast

Nad mööduvad pritsides poriga värskelt krohvitud seinu
Ja põrkuv härm küpsed viljad pudenenud lilled roiskuv vesi
aegamisi tõusva soo laugastest märg maa
Näevad kuis mööduvad rändavad hobused

Rändavad hobused
Rändavad hobused
Rändavad hobused
Rändavad hobused

ROBERT DESNOS (1900—1945) armastas kirjutada hüpnootsiseisundis, mis teda lähendaski sürrealistidele. André Breton nimetab teda oma esimeses «Sürrealismi manifestis» «selleks meie hulgast, kes on võib-olla jõudnud kõige lähemale sürrealistlikule tööle». Desnosile aga ei istunud sürrealismi-meetodi järjekindlus, ta hakkas grupeeringust eemalduma ning lõi sellest 1930 lõplikult lahku.

Desnos kirjutas mitmes laadis, peale puht-sürrealistlike luuletuste veel uusromantist,

fantastilise metafoorikaga klassikalises vormis lüürikat, sõnamängulist luulet, lasteluulet, pornograafilist proosat. Püüdes saavutada rahvapärasust, tegi ta ka innukalt kaastööd ajalehtedele, raadiotele, kinole. Teise maailmasõja ajal tegutses Desnos Vastupanuliikumises, mille käigus ta vangistati ja deporteeriti Tšehhoslovakkiasse, kus ta koondu-laagris suri. Postuumselt avaldati järgneva paarikümne aasta jooksul veel hulk Desnosi luulekogusid.

H.K.

AADU HURT

TSÜKLIST «13 ÜLIMALT TEGELIKKUSELE VASTAVAT»

Vabadus, võrdsus, vendlus

hallaöödel tugineb vastumürk platoole
kes pääseb pakku võib olla eriti pika vihaga
õnneks pole makedoonlaste hulgas kohta nohuninadel
olgu ravihooaeg nii mõistatuslik kui tahes
ega ta sellest veel kehvemaks lähe
meeleheide kutsub ellu liiliad kelle näpud sügelevad
ja mere raugetest armuohetest ei tee keegi välja
ta õõtsub liblika- ja linnutiivul öö ja kolme elevandi kohal
elevandid ei taha uppuda
nad kisendavad nagu väikesed lapsed kelle hirm on alles lasuurne
nad poevad öö hõlma alla
ent kellegi käsi tõmbab kardina ette
armuandmispalve lükatakse tagasi

Pneumaatiline post

künna ümber oma kesapõld sest homme võib olla hilja
ka oopiumile ja avaratele tubadele ei või alati loota
milton kutsub teid külastama pandemooniumi
aga ärge laske end provotseerida
otsige pigem teraskiivri lõunapoolset külge
ma olen kaotanud ühe kõigist mõeldavaist koturnest
ja märkmiku miltoni telefoninumbriga
kuusirp lõikab otsast mu pea ja ma varisen selga külmale kalale
kes kihutab minuga tuhatnelja vete sügavusse

Põlgus

vasakukäeline tulevik kuivatab fööni all kiletiivalisi
ja keskkond on nii vihastamapanevalt steriilne
pole ime kui see sunnib lehitsema välikohut
ja leemendama higist koos hunnitute klientidega
kelle sugupuud on õnnetuseks suurel määral kruusased
kui olin veel želeetaoline jooksid mu silmad piima ja mett
ja võõrtöölised vastutasid õhu juurdevoolu eest mu valvetorni
nüüd evin vaid õhulossi milles õhuvann ja õhuaknad
ning kulutan aastast aastasse aina suuremaid summasid õhupiiride
kaitseks

kuid olen progressiivne ja sugugi mitte agressiivne
mu suurim soov on elada rahus kõigi rojalistidega
ehkki eelistan lojaliste
nendega me võidame

Oo Aliis! Oo Amuur!

ta annab trepile suud
naine — akrobaat
naine — radiaator
naine — apokrüüf

miks meenutab ta mulle kalendrit ja klaverit
sellepärast et neil pole midagi ühist
mängiksin seda naist meelevdi
kuid kahjuks olen poogna koju unustanud
oo naine — hieroglüüf
ühenda oma klemmid minu omadega
ja garanteerin sulle osaduse vooluga
mille põhjustab suure hulga kalade ühesuunaline liikumine
põhjapooluselt lõunapoolusele

hülga see trepp ja vastutasuks võiksin sind kasutada postkastivõtmena
kui oled juba suuremaks sirgunud

Ma olen laevatatav

ma ei sure iialgi
hüüab monument kelle kolbas sumiseb läänetuul
ta on lahti teinud väravad ja pulbitseb
kesk nukkude lahinguvälja langevad liiklusmärgid
ärge ohverdage ühtki nukku muidu kaotate oma igavese elu
kitku välja oma hall habe
sukeldu öö torustikku mis teeb su uhiuueks
kesta kauem kui leek põõsaste kohal vilkuv
nukrus tuleb ja pöörab ümber kõik kivid
otsides kalmu mille põhjas lebab ärkvel leivapäts
ära klopi oma vaipu ja sa ei sure iialgi

Sisevaenlane

rebi kalender seinalt ja pitseeri kinni oma südame ukсед
alusta sõda aknataguse vastu
pea meeles: liivad tulevad samuti vood ja muinaslood
sisevaenlane tapab su usurpeerib su nime
lööb aknad jalaga puruks kisub ukсед pärani lahti
rebib välja su soolikad paneb need krooni pähe pähe
avab pidulikult laguuni ja lendab haraka seljas barrikaadidele
aga kalendreid ei salli temagi

Otsus

ma olen reetnud oma alfabeedi
noppinud leevikesi otse õrrelt
uputanud oma südamevalu aerofotodesse ja kasvuhoonetesse
pisar silmas venitanud kaela üha kõrgemale ja kõrgemale
leppinud seenekübaraga ja kinnastega mis laulavad kolmehäälselt
küllalt! küllalt! küllalt!
iial ei lähe ma enam lepase reega lõunamaale talvituma
iial ei purune ma enam kalmuküngaste ja elektrifitseeritud aitade
keskel
nohu valvab mind ja kas sellest siis ei piisa
ületamaks suurt silda mille all kohisevad pretensioonikalt kõik
mutrid ja kontramutrid
ärge unustage et elame hirmsal maal
kus sajab und ja kus peeglid on reegliks kujunenud
head ööd

Kutse

ma olen laevatatav nagu amuur
ja varsti olen ma veel laevatatavam kui amuur
ärge mind kividega surnuks visata üritagegi
sellest kerkib vaid mu pind
ma ei oota veel last vaid päeva
mil te avate oma kappide ja kasside uksed
keerate üles oma mänguasjad
ja jooksete välja vedades nõõripidi järel jonnipunni
senikuulmatu on amuur
senikuulmatum veel olen mina

on mu kompaktne ja kergesti
teisaldatav sügavus

tulge oma laevadega
olen juba väsinud filtreerimast ja utreerimast
tulge on lõunaag

Püha konventsioon hääbub

silla ainus silm on lahti
ja jõllitab lakkamatult pahelist aga üllatavalt mitmenäolist
maailma

tal on põhjust minna jalutama
kattuda üheainsa armuöö kestel samblaga
või simuleerida neljajalgset või vaikida
nagu seda oskavad ainult pilvede täievolilised esindajad
haabade leeris

sild ühendab ent samaaegselt ka lahutab
oleneb sellest kas vaadelda seda kassi või klassi positsioonidelt
alati jääb veel tagavaraks võimalus mõelda
nagu oleks sild kalade triumfikaar
või aste teel energiaallikate elimineerimise poole

PEEP ILMET

Meie tuletü elu hele luminescents

Su nimi on Email
mu nimi on Kahhel
me planeedi pilved on
KOIROHULÕHNAST.

Mu iha on ihutud skalpell
mille tera toetub Su tuiksoonele
Sinu iha on salvav žilett
mille suudeldes ulatad
oma keelelt mu meelde.

Kummardun suudlema Su
kätt et
elavhõbe mu juustest valguks
Su mansetile
ning ma saaksin
PEEGLIPIDISEKS.

Võtan nyyd neilt marmorrindadelt
oma puhtad portselanpeod
et nad vabaneksid tagasi
KAOLIINIKS.

Yha hyiab me saatuse jaspislind:
«Plii! Plii! Plii!»

JAAK KÄRDI

VALITUD UNENÄOD

Tulin teadvusele imeliselt lõhnavate inimeste keskel, kes anekdoote sosistades ootasid, kuni ärkan. Tahtsin algul kinnisilmi kuulata, kuid ühe nalja peale hakkas mu kõht naerust vabisema.

«Ta naerab nii kramplikult,» märkas naisehää, «ta on kindlasti õnnetute planeedilt.»

«Jah,» toetas teine, «talle kulub ära kolme soovi ravi.»

Uudishimust tõugatuna hyppasin põlvili noore kaunitari ette ja otsekui iseenesest tulid keelele sõnad:

«Te olete nii ilus, et tahaksin lennata!»

«Läks lahti!» hüüdsid põnevil hääled, «veel kaks soovi on jäänud!»

Olin oma lennuvõimest vaimustuses ja muudkui tiirlesin merest ymbritsetud linna kohal. Kuni laskusin yhele patjadega kaetud aknalauale puhkama ning nägin tuttavat kaunitari, kes kammis hajameelselt kassi ja lehitseb pildiraamatut. Kass muutus rahutuks, aga naine kutsus teda leebelt korrale:

«Ära ole nii uudishimulik!»

Tundsin, nagu oleks ta seda öelnud mulle, ja punastasin häbi pärast nii hullusti, et naise raamatule langes õrnroosa valgus.

Pomisesin endamisi:

«Annaks jumal, et see iludus mu häbi ei näeks.»

«Oo,» vangutas naine äkki pead, «nii kergelt oma soove tulde pilduda.»

Kassi vilavast pilgust sain aru, et olen nähtamatu.

Lähenesin naisele, silitasin ta katmata õlga ja kysisin:

«Ega te ei pahanda?»

«Ei. Aga olge ettevaatlik, ma ju ei näe teid ja võin kogemata haiget teha.»

Veidi aega hiljem märkas kass, et naine endamisi naeratab ja tema juuksed liiguvad, nagu ahvatleks ta kassi mängule. Kass hyppas, kuid sattus minupaksusele õhukihile, vaatas hirmunult ringi, justkui kardaks kõrgelt kukkuda, tõmbas kyyru selga, saba vinna ja lõi mulle kräunudes kyyned selga.

Kõndisin mööda vett, see oli järv, keset järve ujus talu.

«On siin majas kedagi?»

Uksele ilmus öösärgis naine. Ta vaatas mind leegitseval läbitungival pilgul, nii et pörkasin tagasi ja peapööritus paiskas mu pikali.

Naine tuli mulle kiiresti appi ja me vajusime, näod lähestikku, järvepõhja. Tumedate varjude keskel pyydsin naist kogu aeg oma vaateväljas hoida, aga see polnudki raske, sest ta liibus nii tihedalt mu vastu, et meie vahele ei jäänud tilkagi vett. Kui suudlesime, tekkis meie kohale pilvedeni helendav õhusammas, mille kaudu hõljusime pinnale.

Talulävel ütlesin talle, et olen õnnetusetooja, aga ei saa ilma temata elada. Naine naeratas ja sosistas mu kalast näksitud kõrva:

«Vast saame hakkama. Peasi on õige suudlemine.»

Oli videvik, langes laia lund, tänavalatern kiikus akna taga, tuba muutis pidevalt oma kuju ja sisustust, värvid vahetusid kiires tempos.

Mängisin oma noore naisega seda mängu, et kuulame mõlemad kinnisilmi sama muusikat ja pärast jutustame, mida kumbki nägi. Lamasime põrandal, juuksed vastamisi, ning mäng läks aina põnevamaks.

Äkitselt aga olime mõlemad koos yhisesse loosse mässitud...

Mina olin naine, tema — mees. Kergitasin seelikut ja ytlesin kelmikalt:

«Mu poisu, mul on saladus, mida keegi ei teal»

Mu poisu sylvitas hoopis vahvalt läbi akna aeda ja vastas:

«Kallis, sa ju tead, et sellised jutud ajavad jooma.»

«Hm,» keerasin ma solvunult selja, «näha naiseks muutumisega vaeva ainult selleks, et oma mees ei viitsi enam minu poole vaadatagi? Ei, tänan väga!»

Mu poisul plahvatas silmis hõõgvele tuluke ja ma ei tundnud teda yldse ära, kui ta mu pikemalt mõtlemata pesukorvi paiskas.

Kuid mida sygavamale pesukorvi vajusime, seda kiiremini hakkasid osad uuesti vahetuma, ja veel enne, kui olime päris endised, tabas meid taltsutamatu naeruhoo, mis meenutas mulle, et aeg on ärgata.

Mu härjakaelaga onu pidas juba mitmendat tundi, pilukil silmad peas põlemas, loengut armastusest. Ta seisis kusagil kõrgel, justkui kantslis.

«Niisiis!» käratas onu. «Naine tuleb ära võtta!»

«Jah?» vastasin põiklevalt.

«Esimene kandidaat,» alustas onu hoolitsevalt, «väärrib märkimist oma mitmepalgelise mõttemaailma poolest, mis on iga päev iselaadi.»

Hämarast toanurgast liikus valguse kätte tytarlaps, nagu õnnis, kumbki kõrv suur kui lehvik, soeng kohutaval kombel heinapepresid täis. Lähemal uurimisel avastasin, et heinapraht täidab ka juuste funktsiooni. Kaks armsat sõstrasilma pyydsid üle tedretähnilise nina iga hinna eest teineteist tabada. Surusin vaesekese võbelevat kätt, vaatasin talle ainiti otsa ja sundisin ta suure tahtepingutusega õhku haihtuma.

«Aga nüüd,» kuulutas onu, nagu poleks midagi juhtunud, «tutvustan sulle kõige syytumata inimlast meie lahke maamuna peal, meie armulise päikese all!»

Nägin yleni lakkidega kaetud tytarlast, kes hoidis syles valget kompsu.

«Kallis laps!» sosistas onu sisendavalt ja vehkis kätega. «Miks võtsid sa kaasa selle kaltsu? Anna, palun, see mulle!»

«Aga te ise . . .»

«Vait, lollpeal!» kriiskas üle kantsliääre kyynitav onu. «Ulata mulle, hea laps!»

Tytarlaps pyydiski väriseva käega oma reliikviat üle anda, aga õnnetul kombel rullus komps lahti ja osutus onu nimetähtedega voodilinaks, mille keskel ilutses sydamekujuline vereplekk.

Näost kaame onu ahmis õhku, ähkis, puhkis ja kukkus kantslist alla, otse põrandas ootamatult avanenud luuki, kust kostis tykk aega aina kiiremini nõrgenevaid röögatusi.

Voodilina jäi luugi kohale hõljuma. Tahtsin seda puudutada, kuid tytarlaps jõudis minust ette ja viskus koos linaga välkkiirelt onule järele.

Hulkusin mööda suvist inimtyhja Saaremaad ja olin just jõudmas kadakate vahelt järjekordsele pangale.

Äkki läks meri kuni silmapiirini kahte lehte laiali, hiigelmust allveelaev sõitis liivale, raputas end koera kombel ja pasundas nagu elevant, nii et taevas vastu kajas. Ning alustas Georg Otsa häälega laulu: «Elu, armastan sind!»

Ärkasin jalamaid.

Juhatasin silmapiirini laiuvat symfooniaorkestrit, seljas ainult frakk ja käes hylev taktikepp. Aga muusikast ei saanud kuidagi asja. Taktikepp rabeles nagu heaks arvas ja ma ei suutnud teda taltsutada.

Äkki klaarus muusika imeselgeks ja ma märkasin, et kõikide imetlevad pilgud on suunatud mu kõhu alla, kus tundsin oma väikest dirigenti hoogu võtvat. Pyydsin frakisabaga end katta, aga see oli liiga lyhike. Ja muusika kõlas aina puhtamalt, saavutas ilmaruumi täitva avaruse.

Juba pillas esimene viiul, lokiidesse uppuv naine, mitu pisarat, aga mulle ei mahtunud kuidagi pähe, et keegi teine, olgu pealegi osake minust, püüab paremini juhatada. Ja ma surusin käed protesti märgiks kõhu alla risti. Kuid sõrmede vahele jäänud taktikepp rebis mu käed mõneks tormiliseks lõputaktiks uuesti pea kohale kokku.

Tahtsin marulise aplausi saatel esimese viiuldajanna kätt suruda, kuid naine vajutas mu käed selja taha, haaras alumise, väiksema taktikepi täielikult oma valdusse ja tänas teda nii ylevoolavalt, et langesime lõpuks mõlemad jõuetult maha. Sedamaid tõsteti meid sirgetele kätele ja hakati õhku loopima.

Väike dirigent muudkui kiljatas ja viiuldajanna aina lõkerdas.

Ja siis löödi suurt trummi...

Papagoidest ymbritsetud baldahhiinvoodist leidsin tõmmu kaunitari. Yks rind lebas tekiserval, teine kumerdas pitsilist linaserva. Suletud silmadest hoovas sellist soojust, et ma lausa kuuldavalt ohkasin.

Ei jõudnud ma veel suud sulgedagi, kui kuulsin praakil rõduukse taga hääli. Rõdu ees talutas joobnud sõdurite salk tapalavale mustas kottriides meest. Kaks timukat tõstsid surmamõistetute kohale kahe-mehesae ja ootasid käsku. Hallipäine ohver kargas mind märgates püsti, ja mis ma näen: see olen ju mina!

«Mis siin toimub!» hyyatasin nõrdinult.

«Mina olen su mõtete tumedam pool,» teatas surmamineja pidulikult. «Mind hukatakse, et ükski kahtlus ei saaks enam häirida su meeletahu.»

Hyppasin üle rõduääre ja tõukasin surmamõistetute kõrvale.

«Kui tapate tema, pole ka mind enam.»

Hakkasin oma teisikuga vaidlema, vahetasime ühe terava sõna teise järel ja läksime käsipidi kokku. Sõdurid tahtsid vahele tulla, kuid teisikuga maadeldes sulasin temaga nii kokku, et meid sai üks.

Astusin tuppä ning ei saanud aru, kas olen kurb või rõõmus. Kau-

nitar näis ikka veel magavat. Panin kõrva ta sydamele ja jälgisin teraselt tema näoilmet... Varsti olin omadega sealmaal, et kaunitar tahes-tahtmata pidi elumärke ilmutama.

Kuid tema asemel tegi häält kirju papagoi, kes nokkis kaunitari juukseid. Ja kraaksatas ergutavalt:

«Munad takkajärele! Munad takkajärele!»

Papagoi kuulmatu kommentaar päästis valla sellise naeruhoo, et kukkusin yleni sinna, kuhu papagoi mul osakaupa minna soovitas.

Lamasin kõrgel kynkal lahtises surnukirstus. Vasakul leegitses kyynalde meri, paremal põlvitasid leinajad.

Lilledega ehitud kaant hakati jalutsi poolt kirstule nihutama.

«Nyyd siirdub kallis kadunuke igaviku radadele,» kostis mu pea kohalt.

«See ei lähe mitte,» tõstsin põlved kaane ette.

«... igavese rahu ryppe,» jätkas hääl häirimatult.

«Ei taha igavikku, tahan naist!» tõusin istukile.

Nägin kyynalde valgel suurt punast nina ja klõbisevaid sõrmi poolleldi avatud Piiblil. Pyhamees heitis hirmunud pilke leinajate poole ja lubas teha kõik, mis soovin, olgu ma ainult vait.

«Õeke,» kutsus ta üht nukrat nunna, «las sinu syytu hing aitab kadunukesel igaviku teetsa üles leida. Meie aga,» pöördus ta leinajate poole, «palvetagem, et kadunukese hing liiga kaua ekslema ei peaks, enne kui ta rahu leiab.»

Noor nunn hiilis häbelikult lähemale. Mina aga varitsesin parajat hetke ja tõmbasin nii kähku kaane üle nunna ja enda, et ta ei jõudnud piuksugi teha.

Istusime siis selles hämaras kambris, kuni nunn ütles:

«Kas lubad mul minna, kui olen sind igavikku aidanud?»

«Kõigepealt,» naeratasin vabandavalt, «viska see kott seljast...»

Olin just igaviku väravat avamas, nii et nunn kergelt oiatas, kui kirstukaanele koputati. Algul arglikult, siis nõudlikumalt ja lõpuks lausa myrtsumisi.

«Kohe jõuame igavikku!» hyydsin mina.

Nunn kiljatas ja surus oma kyyned mu seljanõkku. Kirst vappus ja varises kolinal hauda. Langesime kohutava kiirusega, peagi tundsiime, kuidas väljume mullapinnast ja kukume alumisse tähistaevasse.

Sain suure vaevaga kergitada ainult pead ja nägin, et mu keha on veninud kohutavalt pikaks. Varbad jäid maa kumeruse taha, silm seletas hädavaevu põlvi. Käed yksi olid säilitanud oma endised mõõtmed ning askeldasid isekeskis kukla all.

Äkki puhuti sõjasarve ja ma tundsin, et varvaste juurest alustati pealetungi kõhu suunas, üle sääрте sibas lugematu hulk sõdalasi. Ja kõhu all pyydis keegi iga hinna eest vaatlustorni pysti ajada, mis ei tahtnud aga kuidagi õnnestuda. Kõhul karglevad sõdalased pöördusid palves taeva poole, et mõni lahke naisjumal end mulle ilmutaks.

Soe tuulehoog kallutas mu karvad ihu ligi ja taevast hakkas pikka-mööda minu suunas laskuma pimestavalt kiirgav Jumalanna.

Otsemaid lykati vaatlustorn pysti ja kõhusõdalastele hõigati:

«Nad tulevad!»

Hõikaja tahtis olla ronija, aga torn oli vahepeal tublisti kasvanud ja ta ei julgenud enam alla vaadatagi.

Väed kohtusid vaatlustorni jalamil ja sõdalasi langes nagu loogu ja kõva tuulehoog pani torni kõikuma ja see pyhkis kõik, kes ette jäid, yle kehaserva merre. Märkasin alles nüüd, et laman keset merd ja häda-karjeid kostis vasakult ja paremalt, kuni täielik vaikus maad võttis. Ning viimane ellujäänud sõdalane, kes ikka veel kramplikult torni kyljes rippus, ütles muu hulgas:

«Mina suren, aga Torn jääb! Saagu temast symbol uuele inimesele, kelle syda on vaba ja mõistus võitmatu!»

Ja Suur Jumalanna laskus üle minu, mattes enda alla surija, kes viimse hingetõmbeni tornist kinni hoidis.

Torn aga seisis nagu mees muiste, kuid lõi äkki vappuma, kerkis keha kyljest lahti ja kadus Jumalanna põhjatusse ryppe, otsima uut inimest.

Oli väga pime. Kuulsin lähenemas ähvardavaid hääli ja panin surmahirmus jooksu. Lippasin üle klaassileda vee, kõrvus vilin, kuni komistasin mingile pehmele pinnasele.

Vaikust segas ainult katkendlik pahin, nagu hingaks kuskil lähedal suur ja salapärane olend.

Jõudsin vaevalt mõelda: olen elus! — kui punane päike hyppas silmapiirilt pinnale nagu vee alla vajutatud pall ja jäi laisalt hulpima.

Vaatasin kyljel lamades päikesesse. Ja kartsin, et hakkab segi minema, sest peab kärgatas lausa kõrvulukustavalt küsimus: mis on elu mõte? mis on elu mõte? mis on elu mõte?

Hyppasin pysti ja ehmusin põlvili, kui leidsin, et olen sattunud hiigelnaise kõhule, mis tõusis ja vajus nii sygavalt, et nägin magaja nägu kõrgete rinnakyngaste kohal ja siis ei näinud rindugi.

Ta ärkas aegamisi, hõõrus õnnelikult nohisedes silmi ja tõusis kyynarnukkidele ymbrust vaatama.

«Ma vabandan!» hüüdsin nii viisakalt kui suutsin.

«Kes mind kõditab?» naeratas naine ja ymberringi läks heledaks nagu päeval, ehkki punane päike hulpis ikka veel silmapiiril.

«Ega ma meelega.»

«Kust sa tuled? Kuhu lähed? Mida kavatsed?» päris naine, nii et päeva- ja koiduvalgus muudkui vaheldusid.

Avaldasin vabandavalt imestust, et hakkasin nii ilusa naise kõhul kõigepealt juurdlema elu mõtte üle . . .

«See on vältimatu eeltingimus,» arvas naine. «Keegi peab ju mõtlema.»

Jooksin tykk maad jalgade suunas, julgustatuna naise ennastunustavast naerust.

Kui leidsin otsitava koha, selgus, et naise üldised mõttmed ei sega mind sugugi.

«Elagu elu mõtel!» hyyatasin uljalt, kuid naine vastas:

«Kui sinu eesmärgist on saanud eeltingimus, siis räägime edasi.»

Ja naise hääl kadus tuhatnelja mitteolemisse.

Alasti naiste seltskond loopis mind kõrges kaares sylest sülle. Iga kord, kui tõus läks üle languseks, nägin all tuldpuuskavaid kolectisi, kes magusa suutäie ootel hyplesid oma yhise saba kohal. Mida rohkem langesin, seda kytkestavamaks naised jälle muutusid. Päriskahju oli uuesti õhku tõusta. Püüdsin kyll mõnest rinnanibust või kõrvalestast kinni haarata, aga ikka kasvas ylemeelik naer verdtarretavaks mõirgamiseks.

«Nii ei saagi ma aru, kas olen mees või mis!» hyydsin nõrdinult, jalad taevas.

Ja siis läks pörkumine nõnda kiireks, et tuul muudkui vilistas kõrvus ja mina aina oigas.

«Olgu!» öeldi äkki. «Kui annad igale naisele mõne sõrme või varba, võid alles jääda.»

Jagasin oma ihuliikmeid vasakule ja paremale, kuni olin viimseni koost lahti. Õnneks säilis mu laialipuistatud osade vahel terviku side ja nõnda oli mul tunne, nagu rahuldaksin kõiki naisi korraga.

Ja siis käis naise vapustav kogupauk ning kõik mu tykid hõljusid taevasse ja liitusid jälle minuks. Naised said yhiseks hiigelsylemiks ja sinna ma lõpuks kadusingi.

SVEN SILDNIK

*

kriitika on vajalikuks lüliks
seda kasutatakse
aina edasi
varsti on
kaotada
ainult kriitika

*

abielu kohe
pärast kodusõda
võimaldab organiseerida
pidevat ühiskondlik-poliitilist
looduse ilu

oli juhtum
kus võeti aega
viitmata kabinetis istet

ehkki nuumamine
on kiirem ja odavam

*
nagu täheldasime
pole juhus
poliitiliste vangide
ja väljasaadetute
toetamiseks

*
ei tahetud ega suudetud
stolõpini reformi
sihikindlalt ja
süsteemiliselt
ette valmistada

kornilovi mäss
suruti maha
mõne päevaga

juba need
faktid ise
teevad
ilu

*
mee vaha ja muu
toodangu saamisel
ei saa rahupoliitika
olla reaalne
ja efektiivne

*
parim parteilane
seega parim kirjanik

parim kirjanik
seega sekretär

*
nii toimis j. v. stalin
niisugused on faktid
tõelised munejad
tema veres
olid muutunud
sügavaks isiklikuks
veendumuseks

*
suuremad liigid
võivad sooritada
ligi meetrisi hüppeid
nii rindel tagalas
kui ka fašistidest
ajutiselt okupeeritud
maa-alal
silms leegitsemas viha
kohastumine
klindijärsakute
lõhed ja urud
veel pisut vaid oodake
suur mao

*
päike —
selles on kujukalt
näha sotsialistliku
korra edusamme
ja eeliseid
kommunismi ehitava
rahva sotsialistlikku
geeniust

*
asi on ühtlasi
ka inimelu
ajalistes piirides
mis päästavad
inimkonna
kapitalistlikust
eksploateerimisest
ja rahvusvahelisest
impressionismist

OLEV REMSU

KURBMÄNG «PAABELIS»

(Katkend romaanist)

Bannister raputas tuhatüü toosi, et see habemesse ei pudeneks, mõõtis kuulajaskonda. Leinameeoludest oli asi kaugel, mälu nätsu, sahistati kingataldadega. Kaks korporantidest riukukke silitasid rapiiriterasid. Bannister mõtles rääkides. Just loenguil, publiku ees, publikust ergutatud, puhkes loov alge temas õide. Mõte sünnib suus, oli hüüatanud dadaistist sürrealistikas kasvanud Tzara; ja Bannister pooldas taolist väljamaist irratsionaalset kontseptsiooni, nagu ta kõike intuiitivset, šokeerivat ja spontaanset pooldas. Tema polnud vagur staatusepunktide noppija. Temas lahvatas mässumeel — enda, mitte Korrusekorraldaja vastu. Ning kõnepuldus tundis ta end nagu kala vees. Ta ei peljanud (siis, kui ta veel end kontrollis) pidada pausi, et joovastuses tärpanud väärt idee bloknooti tähendada — et see mälu pimedale kaduvikupoolele tagasi ei haihtuks. Teda vapustasid epileptikud Amenhotep III, Jeesus, Muhamed, Marcus Aurelius, Leonardo (need kaks olid üks ja seesama), Dostojevski, kes oma geniaalseid mõtteid löid vappekrampides ja hämarolekus, kuid kel oli imepärane võime endast välja sonitud sõnum meeles pidada, hiljem kirja panna või dikteerida kronistile.

Lõikusid kuskil sealkandis esimene ja teine signaalsüsteem üheks? Bannister uskus, et rääkides kontakteerub tema aru subjekti impersonaalse teadvusega, et tõde ekspluateerib tema hääleorganeid ilmaltulekukanalina, verbaliseerumismehhanismina, on teinud seda juba gümnaasiumipõlves, tegi vanatädi juubelilgi, ja hilisem piinlikkustunne pole muud kui võltskasvatuse «kultuuristus», temasse poogitud variserlikkus. Taotles Bretoni oma *rêve*'i ja automaatuüleskirjutamisega sama? Taotles Trotskigi, kelle allkiri on Bretoni kõrval sürrealistide neljandal manifestil, oma permanentse revolutsiooniga sama? Ju. Sest permanentne revolutsioon sarnaneb *happening*'iga ja see omakorda langetõvehooga, mille ekstaasis ja somnambulismis ilmutab igavene ja absoluutne tõde, sõltumata tunnetatavaist ja tunnetamatuist tingimustest. Ja: ükskõik, kas kunstiks (Breton) või poliitiliseks aktsiooniks (Trotski) vormununa, võrdselt puhastavad mõlemad.

Bannister tahtis mõne eriti hülgava ja palavikulise loengu lõppedes kateedri ette kõpsanud õnnitlejalt küsida: millest ma rääkisin, püsisin ma üldse teemas? Tagantjärele enesekontrollil oluiks teinegi pool: kas te saite minust aru? Aga ta ei soovinud tunnus-tajaid solvata. Ta oli siis kõnehoos unustanud märkmeid teha, arutsensuuri kaotanud. Viivuks oli ta vist olnud Jumal. Ta sööstis

musta loojamäkinõõsi nagist haarates läbi õnnitlejate ja tänajate parve auditooriumist välja, uitas, konksus sõrm mantlitripis ja mantel järele lohisemas, toibumatult mööda koridore, kingitud lilled pudenid kaenla alt ükshaaval tänavapõrandale. Veri kohises peas, ta eksis Vana Paabeli umbtunneleisse, sealt pürgelõhnalisse õllefabrikute rajooni, silma võrkkestal vilksatasid (kaugemale, s. o lähemale reaalse maailm ei ulatunud) inimkriipsujukud, jäätiseputkade kahkjad kontuurid, prügikonteinerid rentsliis, mille prügikonteinereiks identifitseeris supernormaalsus sootuks kõrvalise detaili kaudu. Ta kuulis oma häält — sügav ja kandev, aga kohati narmendav. Tema hääl oli miskipärast artikuleerunud talle mõistevateks paroolideks, mille abil üksikud mõtted pidasid vajalikuks end meenutada, kerkisid pealmisesse teadvusesse ilma igasuguse korra ja loogikaniidita. Aga siiski: mis neid mõttejuppe reastas, mis või kes valis just neid?

Ent suurem hulk suus sündinud mõtteid ladestus mälu varjupoolele. Korvamatu löök teadusele, pabeliitide asisele maailmapildile? Kas tajus midagi säärast isagi, ületamatu kantlimees, kui ta räästoolist kirikulisi vahkvihase metodistliku Jumalaga nahutas?

Ja meeletuna linnamademeil lennates valdas noorem ja tüsedamat Bannisteri taoti kõhedus: lipsas üle huulte mõni ejakulatsioonipalangus Andalt kuulnud roppus? Painavates seeriaunenägudes rahmas Bannister mäkinõõsihõlmad valla, paljastas publiku ees oma riista — ilmsi ta ei teadnud, mis temaga juhtub, kui kurat (või tõde?) ta seest lahti pääseb. Vist ei lipsanud, miks muidu mind õnnitleti, lõikelilledega üle puistati, veenis ta ennast. Ei maksa endas neuroose provotseerida, masohhismilgi tarvis lõõgastuda.

Aga pagan neid silmakirjalikke õnnitlejaid teab, mõnd sorti publikule meeldivadki rõvedused. Ja ta võis sülgelge pritsida. Nartissismipuhang seegi nagu retoorikuand ja kujutelmad ekshibitsionistlikust aktist. Ei, ta habe oli kuiv. Ent sellegipoolest: kus viibis ta joovastuses? Ahura Mazda või sarvilise Ahrimani kütkes?

Arthur Bannister kustutas pooliku sigareti õppejõutuhatoosi, seiras saali. Põrmugi mitte matusenägudega kuulajad ilmutasid juba pöördtoolide kääksutamise ja lauaklappide plaksutamisega kannatamatust, üks ülbe pilguga piiga esimeses reas puhus närimiskummi hammaste vahel valkjaks palliks, naeratas seejärel otse silma sihtides meelalt — tegevus, mis Bannisteril assotsieerus kondoomi ja oraalse himurusega. Sangar — Antonio Sewark, kelle mõjude eest valvežurnaali pidav sekretärineiu oli paar minutit tagasi hoiatanud —, otsustas surma minna ja teie vigurdate!

Bannisterile meenus juhtum, millest pajatamisega akadeemik Cherny armastas seltskonda lõbustada neomorozovistide salongis. Chernygi pidas loengu eel parajaid ootepause, et tekitatud pingega auditooriumi tähelepanu hõivata. Kord veninud vaikne sissejuhatuse vist mõnekümne sekundi võrra pikemaks, ning õpihimu-

lisemad neid protesteerinud rindade paljastamisega. Cherny, vana merekaru, kärgatanud: ah, häbenete, ah, topite omad tühjad nidad tagasi. Las jäävadki lotendama!

Armetu sugupõlv, sajatas Bannister endamisi. Ideaalid, üllus, ausus, ustavus, sõprus — need on kadunud mõisted; ehk põlgategi neid, nagu põlatakse kõike võõrast ja hõlbuelu takistavat. Mille olete tõstnud kilbile? Sahkerdamise? Vammina õgib akadeemilist keskkonda keskpärastumine ja mandumine. Eetikaoaasi püsimine on võimatu. *Alma mater*itessegi imbub ajastu kuri ja omakasupüüdlik vaim . . .

«Härra professor, on aeg!» hõikas keegi John Lennoni prillidega noormees käekellale patsutades.

Seegi mandumine, mee mokale määrimine. Teate küll, et ma olen kraadita, aga ikkagi: härra professor!

Laes vurises neli rohmakat tiivikut, hõljutasid juukseid pool- ja veerandandade soenguis. Amfiteatrikujuline saal ootas, minimakid salvestama lülitatud, sullepead sõrmede vahel.

Bannisteri meetod loengut pidada välistas enesetalitsemise, hoia- tusile kuuletumine olnuks tema jaoks võrdne diskvalifitseerimisega. Ta vihkas paberilt mahalugemist. Ta ei saanud ajada kaks korda ühte ja sedasama juttu — eneseplagieerimine oli tülgastav, loovust ignoreeriv kuivalt mehaaniline protseduur.

Mees võttis tuulejaki põuetaskust märkmiku ja pastaka, asetas need tuhatoosi kõrvale. Bannister löi. Kestvalt:

«Eelmine kord, paar kuud tagasi, oli juttu nn antiikaegadest, nende päritolust. Veendusime, et tohutud spekulatsioonid ortodoksses ajalookäsitluses pärinevad renessansimüstifikaatoreilt. Et kõik need antiiksed olümpiamängud, mere- ja maasõjad, jumalad, senatid, triumfimarsid, rõõmubakhanaalid ja riigid on fantasööridel sullepeast välja imetud, eeskujuks siiski Saksa Rahva Püha Rooma Keisririigi lähiminevik. Üks teravmeelne ja hästi honoreeritud bluff on tuletatud kaunis loogiliselt teisest, teine on olemasolu tõestuseks nõudnud kolmandat, laviin on liikuma pandud. On sündinud ajastud, korrused ja rahvad, kel ja mil pole reaalsuses vähimatki katet. On kirjutatud tuhandeid monograafiaid, romaane, kaitstud dissertatsioonid, vändatud filme, ja tänu viimastele on uskujal isegi kõigutamatu visuaalne ettekujutus. Lihtsameelsed on hüpnotiseeritud ja kahtlejad on kasinalt. Ka on ortodokssel kronologiseerimisel organisatsiooniline tagatis: ajaloolase karjäär on seatud sõltuvusse selle tunnustamisest. Nõnda: kogu ajalooteaduse see osa, mis valgustab renessansist varasemat perioodi, on täielik vale . . .»

«Valet on hilisemalgi ajal!» hõikas toosama John Lennoni prillidega juudi noormees vahele.

«Ja oh kui palju!» õhkas nätsuõhupalli puhuv piiga.

Bannister vajutas nupule, tahvliekraanil vilkusid numbrid ja tähed, tagaridadest kostsid tonditamishäälitsused.

Tahvlile tekkis tabel:

Aadam, Jumala poeg,

esimene inimene

Sett

Eenos

Keenan

Mahalelel

Jered

Eenok

Metuusala

Lemek

Noa

Seem

Arpaksad

Keenan

Sela

Eeber

Peleg

Reu

Serug

Naahor

Taara

Aabraham, Rooma impeeriumi isa (siit algab ka Matteuse evangeeliumi Jeesuse

geneoloogia, varasemad

Matteusel puuduvad)

Iisak

Jaakob, Iisraeli riigi isa

Juudas, Juuda riigi isa

Perets

Hosrom

Arni (Matteuse evangeeliumis

Aram)

Admin (puudub Matteuse evangeeliumis)

Amminaadab

Nahson

Salma (Matteusel Salmon)

Boas

— Mena, esimene vaarao

— Tota

— Agot

— Ata

— Isfais

— Mirbip

— vana, kepiga vaarao

— Kebhu

— Butsau

— Ka

— Benotern

— Utsnas

— Senta

— Tsatsa

— Nebka

— Tseesar-Šahh

— Tota

— Setšes

— Nef-Erk-Re

— S-Nef-Er-U

— Cheops-Hufu, esimese suure püramiidi ehitaja

— Dedef-Re

— Hef-Re, teine suur püramiid

— Menkab-Re, kolmas suur püramiid

— Šepses—Kaf (nn külm püramiid)

— Us-Kaf (nn puhas püramiid)

— Šahu-Re (nn hinge taevasse ülenemise püramiid)

— (puudub Abidossa tabelis)

— Kaka

— Nefer-F-Re (nn hingepüramiid)

— Ne-Us-Re (nn kindlustatud püramiid)

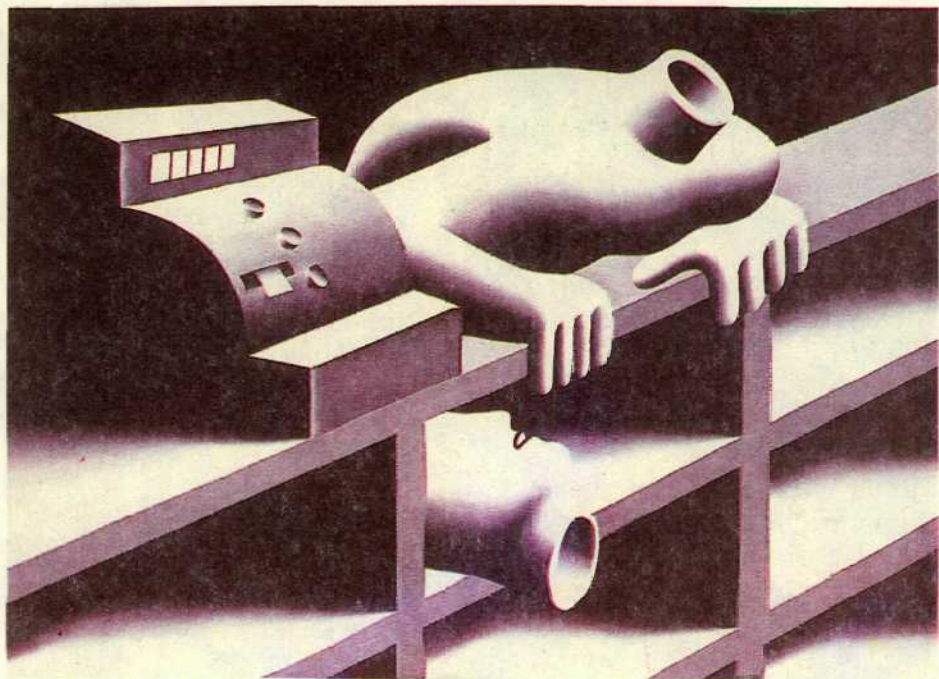
— Menku-Gor (nn pühim püramiid)

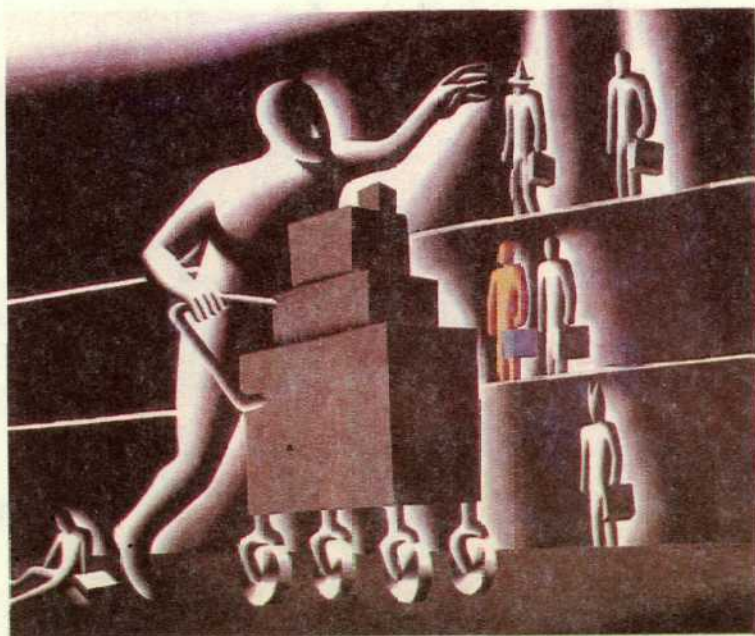
mark kostabi.
«teenus». õli, lõuend.
1985.

mark kostabi.
«maarja kuulutamine». õli, lõuend.
1983.

mark kostabi.
«peade kauplus». õli, lõuend.
1983.

mark kostabi.
«üksik mees». õli, lõuend.
1985.

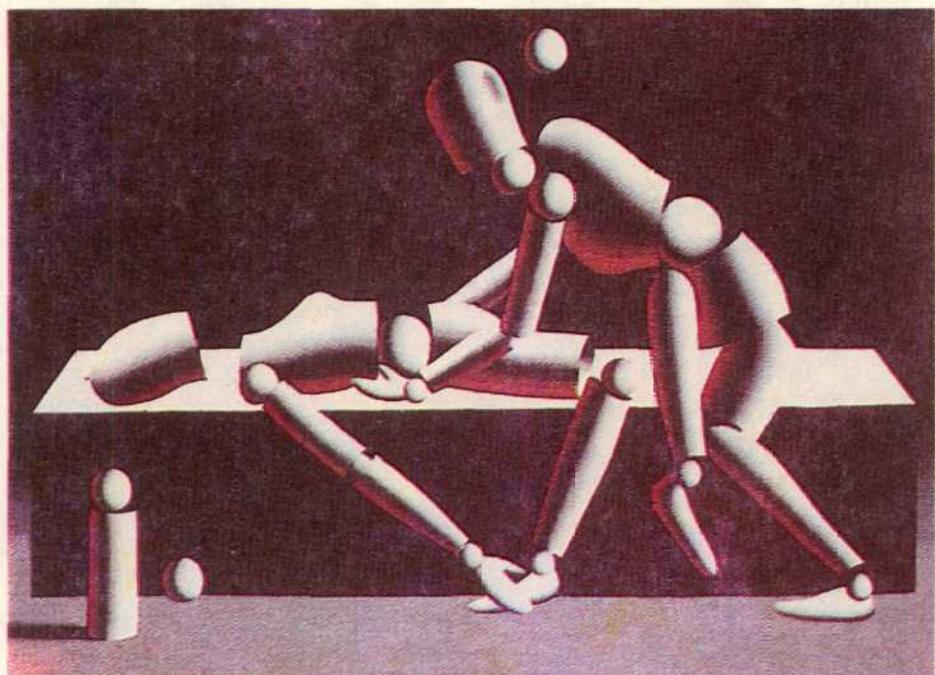
Oobed	—	Dedke-Re (nn kaunis püramiid)
Jesse	—	Unas
Taavet	—	Tota
Naatan (puudub Matteusel)	—	Ussk-Re
Matata	“	Meri-Re
— (Luukal puudub, Matteusel Uurija)	—	(Abidossa tabelis puudub)
Menna (Matteusel Saalomon)	—	Meren-Re
Melea (Matteusel puudub)	—	Nef-Erk-Re
Eljakim	“	Gor-Meren-Re-Tsefamtsaf (linnupüüdja)
Joonam	“	Ntst-Erk-Re
Joosep	“	Menk-Re
Juuda (Matteusel Rehabeam)	—	Nef-Erk-Re
Siiemon (Matteusel Abija)	—	Nef-Erk-Re-Nevo
Leevi (Matteusel Aasa)	—	Dedke-Re-Sama
Mattati (Joosafat Matteusel)	—	Nef-Erks-Re-Hendu (võnkuv)
Joorim (Jooram Matteusel)	—	Meren-Gor
Elieser (Ussija Matteusel)	—	S-Nef-Erk
Jeesus (Jootam Matteusel)	—	Nek-Re
Eeri (Ahas Matteusel)	—	Nef-Erk-Re-Teruru
Elmadam (Hiskija Matteusel)	—	Nef-Erk-Gor
Koosam (Manasse Matteusel)	—	Nef-Erk-Re, isa Senib
Adi (Aamos Matteusel)	—	S-Nef-Erk-Enu
Melki (Joosija Matteusel)	—	... ku-Re (nime algus dešifreerimatu)
(Baabüloni vangipõlv)		
Neeri (Jekonja ja tema vennad)	—	Nef-Erk-Re (ja tema vennad)
Sealtiel	—	Nef-Erku-Gor
Serubaabel	—	Nef-Er-Irk-Re
Reesa (Matteusel puudub)	—	Neb-Hru-Re
Joohanan	“	Sank-K-Re
Jooda	“	S-Hotšep-Pata-Ib-Re
Joosik	“	Tsep-Erk-Re
Simej	“	Nub-Ku-Re
Matatia	“	He-Hep-Er-Re, võib-olla ka He-Hep-Erk-Re
Mahat	“	He-Ku-Re
Nangai	“	Mao-e-t-Re
Esli	“	Mao-e-Hru-Re
Nahum, Trööstija (Matteusel Abihuud, juutide esiisa)	—	Neb-Peh-Tata-Re

Aamos (Matteusel Eljakim)	— Tserer-Re, võib olla ka Tserer-er-k-Re
Matatia (Matteusel Asur)	— O-Hep-Erk-Re
Joosep (Matteusel Saadok)	— O-Hep-Ern-Re
Jannai (Aahim Matteusel)	— M-Hep-Ern-Re
Melki (Elihuud Matteusel)	— O-Hep-Eru-Re
Leevi (Matteusel Eliaser)	— M-Hep-Eru-Re
Mattat (Mattan Matteusel), Jumala ettekuulutus	— Maet-Neb-Re (naine peegli- ga, monoteismi kehtestamine)
Eeli (Jaakob Matteusel)	— Tsesar-Heper-Re-Soten-i-Re (taganemine monoteismist)
Joosep (Matteusel Joosep, Maarja mees)	— M-Peh-Tata-Re
— (Matteusel Maarja)	— Abidossa tabelis kaksikvõim: Me-Re + naine peegli- tõe valitsejanna
Jeesus (Matteusel Jeesus Kristus)	— Ramses Suur, Jumala poeg
Kokku: 77 põlve Adamast, Jumala pojast (Matteusel 42 põlve Aabrahamist, Rooma riigi rajajast)	— Kokku: 77 põlve Menast, esi- mesest vaaraost, 42 põlve Hu- fust, esimesest püramiidist

Vaikuses krabisesid suled, mõned tudengid käisid tahvlit pil- distamas. Tagaridade loomakarjad vakatasid. Bannister mõistis küt- kestada. Mees ootas, kuni enamik jõudnud tabeli kopeerida, ja alustas siis kommentaari:

«Vasakul, nagu lihtne aru saada, on Luuka ja Matteuse evan- geeliumide Jeesuse sugupuud, paremal Seitsmesaja Kuueteistküm- nenda Suurkorruse vaaraod Abidossa tabeli järgi akadeemikute Morozovi ja Cherny ning minu transkriptsioonis. On teisigi ümber- kirjutusviise, kuid need paistavad silma ebatäpsuse poolest. Kõige- pealt sõnast vaarao. Hieroglüüfides pole säärast tiitlit eales kirju- tatud, see on kreeka otselaen, nõnda Piiblistse ja laiemasse ringlu- ssesse läinud. Hieroglüüfe dešifreerides saaksime vaarao vasteks sultani, kreeka keelest tõlkides isa või patriarhi. Muidugi on hiero- glüüfid ja kiilkiri arenenud tähestikulisest kirjast. Samasuunaline protsess kestab tänapäevalgi, seda märkame lausa igal sammul — embleemide, lühendite, sümbolmärkide, supergraafika jne vohamine.

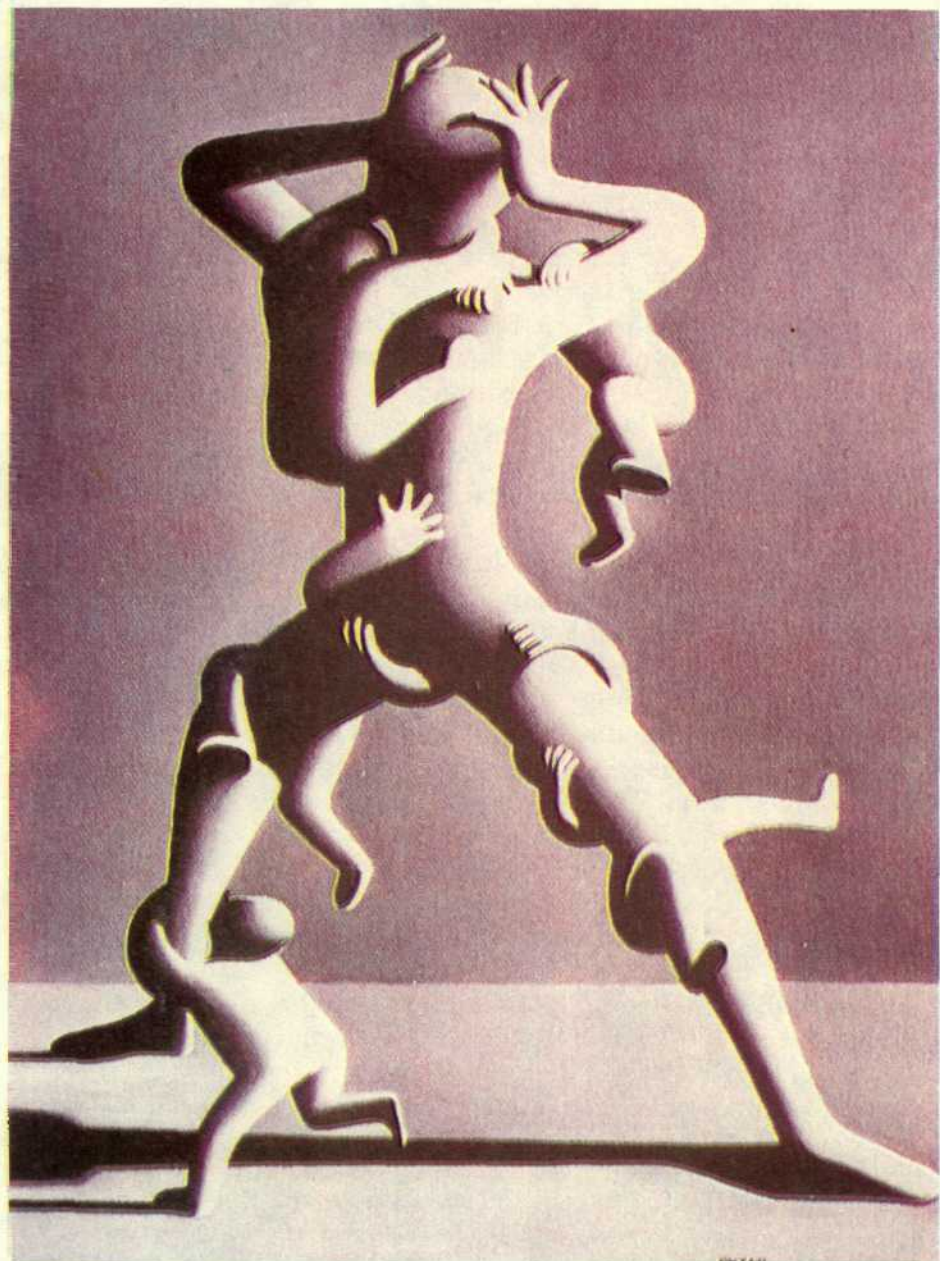
Näeme, et Matteuse geneoloogia on tunduvalt lühem, see tähen- dab varem kirjutatud, vähem juurde lisatud. Nii ongi: loodan, et eelmisest loengust mäletate, et Matteus elas aastatel 739—826, Luukas 850—946.

mark kostabi.
«kaks õõnsat võitlejat».
õli, lõuend. 1987.

mark kostabi.
«igaühel, keda ma kohtan, on arve minu mälu pangas».
õli, lõuend. 1984.

mark kostabi.
«ironimas»: õli, lõuend.
1982.

Muide, kõik kolm tabelit koosnevad kabalistika pühadest arvudest: $7 \times 6 = 42$, kusjuures 7 on (tollal tuntud) planeetide arv, 6 maailma loomiseks kulunud päevade arv; $7 \times 11 = 77$, kusjuures 11 on üks ja üks kümnendik nn kõrgematest arvudest. Kuulus Aabraham (Cheops-Hufu), Matteusel Jeesuse sugupuu rajaja, on 21. valitseja. $21 = 3 \times 7$; arvust 3 võin soovijaile eriloengu pidada.

Nõnda ei saa tabeleid kuigi tõsiselt võtta, kuid informatsiooni- allika väärtus ei puudu neil sellegipoolest. Ükski meieni jõudnud teade varakeskajast või renessansist ei ole puhas numbritemüstikast, mis sedastab redigeeriva käe.

Siiski on esitatud tabelid segasemad kui eelmisel loengul demonstreeritud nn Antiik-Roomade dünastiad. Mäletatavasti olid Rooma esimese ja teise impeeriumi erinimeliste keisrite valitsemisaegade kestused hämmastavalt kokkulangevad, sündmused — maavärinad, mässud, üleujutused, sõjad ja kodusõjad, filosoofilised ja religioossed koolkonnad jne, mis toimusid selle või tolle keisri valitsemisajal (üks esimesest ja teine teisest impeeriumist) täpselt ühesugused, dünastiate alguse nullaastaga tähistades sündinud ühel ja samal aastal. Pidime tõdema: tegemist on ühe ja sama tabeliga, milles keisrite nimed millegipärast erinevad. Järgnevalt märkasime, et mõlemad, s. o üks ja seesama tabel kattub juba kirjeldatud moel Sauli loodud Iisraeli riigi valitsejate tabeliga, see omakorda on nagu kaks tilka vett sarnane Ida-Rooma keisrite tabeliga, ehkki — rõhutan — nimed on peaaegu alati erinevad. Nimede erinevus, samuti pakutud valitsemisaastate kaugus (ning ka ajaloolaste kitsas diferentseeritus hellenistideks, egiptoloogideks, latinistideks, hebreastideks, bütsantsistideks ja medievistideks) on põhjuseks, miks ortodoksne ajalooteadus kokkulangevusi ei taha tunnistada. Kui võtta iga dünastia algus nullaastaks ja mitte pöörata tähelepanu nimedele — neist räägime tänase loengu lõpus —, saab selgeks, et kõikidel juhtudel on tegemist ühe ja sellesama tabeliga, mis maha kirjutatud Saksa Rahva Püha Rooma Keisririigi esimese tosinkonna valitsejate järjekorrast.

Siirdume nüüd selle juurde, mis täna tahvilil. Nagu juba öeldud, on see eelmiste tabelitega võrreldes segasem, seda eelmistega üksüheselt kokku klapitada ei saa, kuigi Jeesuse sugupuu ise sarnaneb vaaraode dünastiaga.

Miks segadused? Asi on selles, et koostajad on mõlemasse lisanud Saksa Rahva Püha Rooma Keisririigi keisrite hulka hertsogeid, isegi krahve, sestap tuntud keerukused vaaraode kohati sõlmeläinud dünastiates. Luuka evangeeliumis näiteks on Jeesus paar korda ise oma sugupuusse sattunud, küll oma, küll mõne teise nime all (siis, kui koostaja on peatanud parajasti soosingus olevate hertsogite üleslugemise ja alustanud taas keisrite nimetamist), samuti korduvad samal põhjusel Abidossa tabelis vaaraod — viimaseid ei ole sugugi olnud nii palju, nagu väidab ortodoksne ajalooteadus,

mis töötab printsibil, mida rohkem, seda uhkem, mida vanem, seda parem. Ortodokssete ajaloolaste eneseteostus on suunatud uute dünastiate, uute ajastute, isegi uute kultuuride väljanuputamisele, ja loomulikult peab kõik olema nn iidne, muidu ei aplodeerita.

Tuleb aeg, mil meie instituut — Tõelise Ajaloo Loomise Instituut — dešifreerib needki tabelid täielikult, tuvastab nende üksühese kokkulangevuse Saksa-Rooma keisritega (ja hertsogitega). Selle nimel me töötamegi. Täna saan teile ajaloodžungleis orienteerumiseks anda vaid üksikuid pidepunkte lisaks neile, mis tahvlilt paista. Ka eeldan, et teadmised mitmetest piiblit, nn antiikaegu ja keskaega käsitletud loengutsüklitest püsivad teil kenasti meeles. Ma ei salli, kui mind katkestatakse küsimuste või vahelehhõigetega.

Alustagem keskelt, sealt, kus algab Matteuse evangeeliumi Jeesuse sugupuu. Luuka evangeeliumi esiootsa dešifreerime siis, kui teadus on vastavale tasemele jõudnud.

Aabraham nii Luukal kui Matteusel on praegu veel identifitseerimata nimega Saksa-Rooma keiser, Piibli järgi viibis ta kaua Egiptuses, s. o Seitsmesaja Kuueteistkümnendal Suurkorrusel — Piiblis harrastatakse mõistukõnet —, andis seal vaaraole koguni oma naise laenuks. Asi selles, et ta ise oligi Hufu nime all tuntud vaarao. Naise nimi jäi aga Egiptuseski endiseks, see andiski kroonikuile põhjuse lisada Piibliteksti pikantsusi. Aabraham oli renessansimüstifikaatorite järgi Lucius Cornelius Sulla, Restitutor Urbis (teine impeerium) ja Lucius Domitius Aurelianus, Restitutor Orbis (kolmas impeerium). Piiblis esineb ta veel Saulusena, nõnda et talle kuulub ka Iisraeli riigi loomise «au» ja legend Sauluse muutumiseks Pauluseks kajastab omal viisil tõde. Iisraeli riik pole muud kui Lääne-Rooma, nagu juudi keel tollase intelligentsi eriline, kodifitseeritud žargoon. Teistest (Bütsantsi) müstifikatsioonidest tunneme Aabrahami Makedoonia Aleksandri nime all. Tõenäoliselt on ta kas ristisõjad alustanud paavst (Urbanus II) või Karl Suur, Frangi riigi kuningas ja Rooma keiser. «Iliases», mis teatavasti kirjeldab ristisõdu, on Piibli Aabrahami-nimeline mees toodud Achilleusena.

Üks periood on rahu palmipuude all, võimas riik püsib, valitseb Iisak (jälle langevad Matteuse ja Luuka evangeelium kokku) ehk Dedef-Re. Piibli allegooriates personifitseerub Iisak seadusandluseks ja dogmaatiliseks ainujumalaks. Ent rahu ei hinnata, rahu aeg ei sünnita pühamehi — Iisakule pole püstitatud püramiidi.

Jaakob (Hef-Re) ja Juuda (Menkav-Re) on koloriitsed kujud. Rooma lõheneb kaheks — katoliku ja kreeka-katoliku kirikuks, Iisraeliks ja Juudaks —, mõlemad mehed kuulutatakse pühaks, mõlemad teenivad püramiidi. Ajalugu tahapooles kirjutades on sama lõhenemine metaforiseerunud Platoniks ja Aristoteleseks, nominalismiks ja realismiks, idealismiks ja empirismiks, ka Athanasiuse ja Ariuse vastuoludeks Nikaia kirikukogul. Üks konflikt on andnud

mark kostabi.
«pillerkaaritajad». õli, lõuend.
1982.

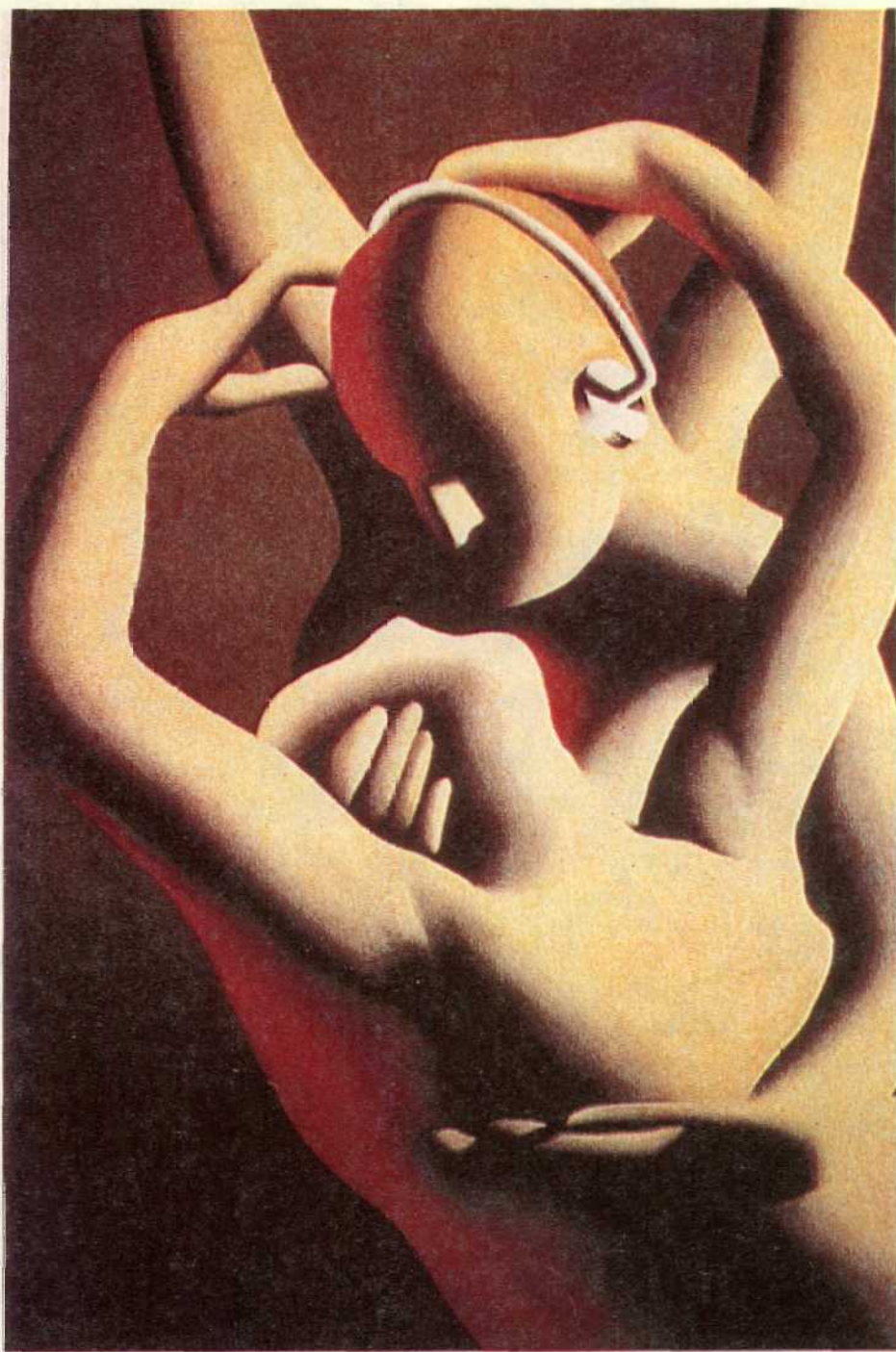
mark kostabi.
«iga hetk sünnib kollektsionäär». õli, lõuend. 1983.

mark kostabi.
«ääre peal». õli, lõuend.
1986.

mark kostabi.
«ülespoole». õli, lõuend.
1987.

*mark kostabi.
«ilu, tarkus, tundelikus, tõhusus ja stiil».
õli, lõuend. 1984.*

põhjust sadadeks kujutlusmängudeks. Jaakobit tunneme müstifikatsioonidest kreeka astronoomi Ptolemaiusena, kelle peateos «Megale syntaxis» sisaldab kokkuvõtte varakeskaegsest maailmatunnetusest. Juudal läks kehvemini, lõhestajat hakati pidama Läänes äraandjaks, siit juudaseeklid ja kaunis belletristika: «Aga hapnemata leibade päev, mida kutsutakse paasapühadeks, oli ligidal. Ja ülempreestrid ja kirjatundjad pidasid aru, kuidas teda surmata: sest nad kartsid rahvast. Aga saatan oli läinud Juudase sisse, keda liignimega hüüti Iskariotiks, kes oli nende kaheteistkümne arvust. Ja ta läks ja rääkis ülempreestrite ja sõjapealikutega, kuidas võiks tema ära anda nende kätte. Ja nad said rõõmsaks ja leppisid kokku, et nad annavad temale raha. Tema nõustus sellega ja otsis parajat juhust tema äraandmiseks neile ilma rahva teadmata.» Enamgi: müüt kandus Itta, võeti seal kogemata omaks, nõnda valati vaene mees — idakiriku rajaja — oma koduski musta veega üle. Juuda on Jeesuse-Basileuse vend, tema koht geneoloogias peaks olema Jeesuse kõrval.

Järgmised tähelepanuväärsemad nimed tabelis on kahtlemata Taavet (Tota) ja Saalomon (vaaraona Meren-Re, ka Ptolemaios XIII, Luukal Menna). Multiplitseerunud ajaloos esineb Taavet veel Gaius Aurelius Valerius Diocletianuse ning Gnaeus Pompeiusena, Piiblis paralleelselt Moosesena. Ehk mäletate varasematest kursustest, et nimetatud olid legendaarsed sõjapealikud, seotud Egiptusega. Üks neist, kas Taavet või Saalomon on Egiptuse nn hellenistliku Ptolemaioste dünastia rajajaid ning mitte lõpetajaid — varasemaid pole seal olnudki, ja Ptolemaiasedki on neile märksa lähemal, kui tavaks arvata.

Saalomoni teatakse võrdselt läänetabeleis Julius Gaius Caesarina ja idatabeleis Constantinus Chlorusena.

Saalomon-Caesar-Constantinus-Ptolemaios oli kahtlemata kõige targem ja romantilisem Saksa-Rooma esiisadest, Rooma-Bütsantsi keisritest; tema armusidemetele on pühendatud Ülemlaul Vanas Testamendis, mida tahaks kuulajate õrnemale poolele tervikuna tsiteerida, kuid kahjuks ei jää selleks mahti. Loodan, et kodus loete. Märgin üksnes, et Saalomoni Ülemlaul on peigmehe ja pruudi kahekõne, peigmeheks Saalomon-Caesar-Constantinus, pruudiks tema õde Kleopatra, kes järgis armastuse kutset ja murdis truudust oma teisele vennale, abikaasale ja kaaskeisrile Ptolemaios XII-le. Muide, kirikuisade valvsale redigeerimisele vaatamata on laulu tekstis sellekohane vihje: «Mu ema pojad turtsusid mu vastu, mind pandi viinamägede vahiks...» kaebab pruut. Caesari tapmise järel abiellub Kleopatra teist korda ja kolmanda venna Marcus Antoniusega, keda idakeisrite tabelis tuntakse Licinusena. Caesarist sünnib Kleopatrале poeg Caesarion, hüütud ka Jeesuseks ja Basileuseks ning kes tapab oma kasuisa, onu ja lelle Licinus-Antoniuse ning saab keisriks Flavius Valerius Constantinus ehk Constantinus-

Basileus Suure nime kandes, viib pealinna lõplikult Aleksandriasse, mis sel puhul, et ta end kristlikult ristida laseb, ristitakse Konstantinoopoliks. Usutülide ajal tuleb mehel postil seista. Constantinus-Basileuse valitsemise kestes toimub ka I Nikaia Oikumeeniline Kirikukogu, mis Constantinus-Basileuse survele võtab vastu arianismivastase otsuse, et Jeesus on olemuselt jumalik ja igavene. Oma abieluvälise päritolu rehabiliteerimiseks laskis Basileus õigeks kuulutada Athanasiuse Kolmainu dogma — Poeg (tema ise) on Jumal üksikus, Isa on kõiksuse Jumal, Püha Vaim annab meile meelega selle mõistmiseks. Arvatavasti teate, et keisri-vaarao Jumalaks pidamises pole iseenesest teragi uut, sinnapoole on tüürinud ja tüürivad kõik türannid. Basileuse ema Kleopatra skandaalsete armulugude kinnimätsimiseks sepsitseti müüt Neitsi Maarjast, Kleopatrast sai varjunime all pärispatust puhas ülemaine olend — vale püsib ainult juhul, kui see on totaalne. Ometi võiksid naistudengid meelde jätta, milleks on suuteline tõeline armastus, armastuse ja tarkuse liit, mida Kleopatra kahtlemata kehastas. Siiski on keerukad armusidemed jätnud jälje seksuaaleetikasse. Kleopatra, kes oli oma pojale väga lähedane, keelustas intsesti.

Kõigis neis sündmusis kajastub teist korda ja jälle piltlikult, belletriseeritult Jaakobi ja Juuda vaatlusel käsitlust leidnud riigi ja kiriku lõhenemine, ühendustaotlused.

Nii hakkabki see korduma, teame, miks.

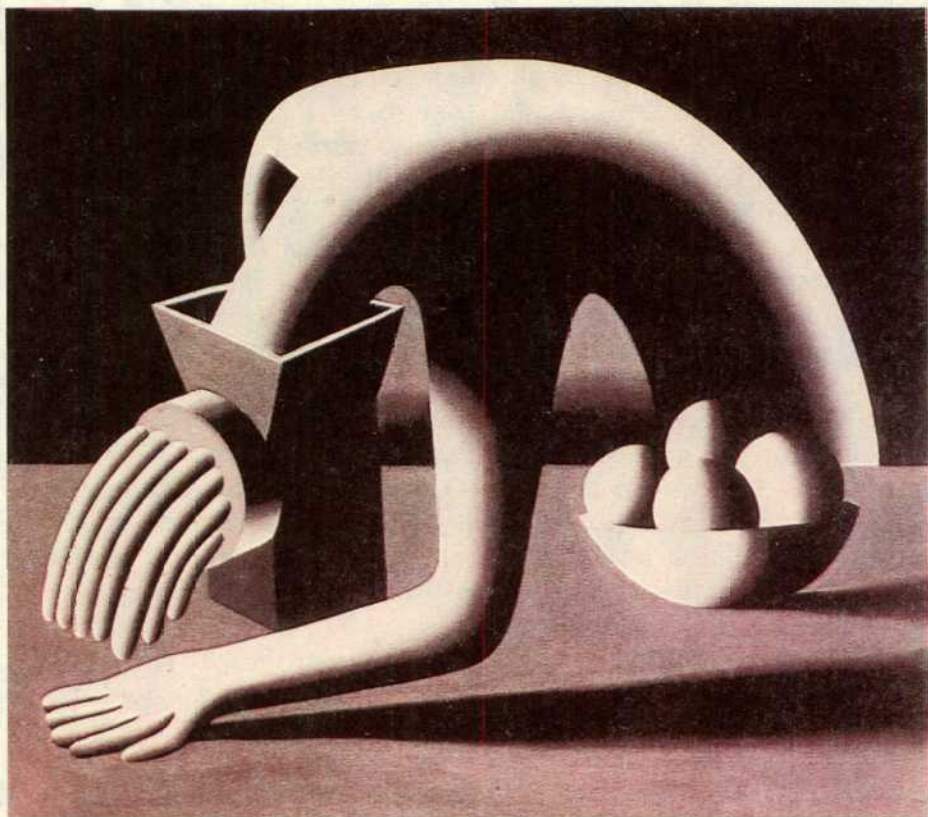
Valitsejad püüdlevad territooriumi laienemise poole, haavavaim löök neile on mõne maa-ala kaotus. Õuelaulikud-kroonikud on alati olnud head tuulenuusutajad, oma kirjatöid vehkinud vastu võetavas vaimus — ka siis, kui mehed tagantjärele riike ja ajastuid fantaseerivad, sest valitsejate vallutusihha ei muutu.

Võim on legaliseeritud kuritegevus. Mõni kõõlub kangi all mööduja rahakotti, teine — edukam ja süüdimatum — istub keisritroonil, kägistab rahvaid, ühesugused pätid mõlemad, pärit tapmisinstinktist.

Vahemärkuseks olgu öeldud, et kui keegi mäletab mingeid aastarve, sünni-, surmadaatumeid, valitsemisaegu, siis unustagu ta need kähku ära — ilma taolise risuta ollakse tõe märksa lähemal. Numbrid renessansist kaugemal on peaaegu kõik võltsitud, vaid mõnel üksikul juhul vaatab meile vastu arvutusvigu. Kalendritele, ajaarvamistele, nn nullaastatele, mille hulk on päratu ja kirju, pühendan ma eriloengu.

Mis peitub aga tegelikult nende ajaloometafooride — keisrite, vaaraode, piiblipatriarhide, keisrinnade-armukeste — taga, selle selgitamine on kole raske.

Multifilme olete kõik lapsepõlves vaadanud? Ajaloolane sarnaneb etoloogiga, kes teleekraanilt muinasjuttude karusid, rebaseid, jäneseid, hunte jne jälgides kirjutab doktoritööd loomade käitumise kohta. Teame, mitmestkümnest filtrist käib enne võtete algust läbi ühe

*mark kostabi.
«hallollus». õli, lõuend.
1987.*

*mark kostabi.
«kodukehä». õli, lõuend.
1987.*

mark kostabi.
«tiivuline võit». õli, lõuend.
1986.

mark kostabi.
«näita mulle teed». õli, lõuend.
1987.

mark kostabi.
«ilu areng». õli, lõuend.
1987.

mark kostabi.
«dimensioon». õli, lõuend.
1987.

animatsioonifilmi stsenaarium, teame, milline kontroll toimub võtete ajal. Ja lõppude lõpuks pole saladus seegi, et karud ja rebased liiguvad ekraanil režissööri (küll tsensorite taltsutatud) suva järgi, ajavad stsenaaristi kirjutatud juttu, peavad väljendama autorite (ehk kammitsetud) ideed. Teame sedagi, et mõned filmid hävitatakse ja ekraanile need ei jõuagi, mõned jäävad riiale seisma, aga mõnedel — väga sobival — on roheline tee vaatajani, neid leierdatakse kulumiseni.

Analoogiliselt animafilmidega ulatuvad meieni ajaloodokumendid. Ikka on kuskil stsenaaristid ja režissöörid, ikka kohendatakse nende ideesid. Ajalugu multifilmistub. Ja missuguseid järeldusi saame teha meie? Uurida ajalookirjutajate mõtlémistüüpe, mõistatada viimaseid loonud ühiskondlikke olusid, iseloomustada ennast. Aga noidki põnevaid külg me täna ei puuduta, lükkame edasi järgmiseks korraks.

Näete, elektroonika jukerdab, tahvel on halliks tõmbunud. Meie tabelid on siiski eristatavad, pealegi arvan, et need on teil kopeeritud, eksamil küsin neid kindlasti.

Luuka evangeeliumis järgneb nn reakeisrite ajastu, Matteus vaikib Taaveti ja Saalomoni järel. Abidossa tabelis vastavad Luuka Meleale, Eljakimile, Joonamile ja Joosepile 6., 7., 8., 9. ja 10. Memphise dünastia, kolmest viimasest on bütsantsi autoreil vaid katkendlikke, süsteemituid märkmeid, sugulusvahekord selgusetu. Tõenäoliselt ongi need hertsogid ja krahvid, kes Luuka evangeeliumi kohandamise ja ümberkirjutamise ajal soosingusse tõusnud. Ainult Joosepi ehk Menk-Re kohta on täpselt teada, et see mees on üks Medicitest, hilisem paavst Leo X. Sel moel — ja millise sümboolse nime all! — on müstifikatsioonide põhitelliija ennastki jäädvustanud. Olgu, ja sugugi mitte kõrvalepõikena, vahele kiilutud, et meie päevil samalaadne juhtum Olev Remsu romaanis «Kurbmäng «Paabelis»» — soovitan lugeda! —, mille tekstis autor laseb minul, teie tagasihoidlikul külalislektoril, oma romaani instseneeringute kuulutusi lugeda, mind on pandud romaani kõrgelt hindama. Iseenesest mõista vaatab siit näkku odav enesereklaam, nii paavstiks trüginud superintrigaani Medici kui Remsu puhul. Ent minagi, lisan eneskriitika korras, pole ju sabakergitamistõvest nakatamata, ma ei saanud seika teile mainimata jätta.

Muidugi peab Joosepile järgnema Juudas (Hef-Erk-Re), Joosepi üks poegadest. Ajaloo eneseväljenduses on müstiline loogika. Matteusel toodud Juuda vaste Rehabeam avab saladused. Taas on tabelid sõlme keerdunud, paranoiku kinnisideena jälitab kroonikuid riigi ja kiriku lõhenemine. Kuningate Raamatus on kirjas: «Siis püüdis Saalomon Jerobeami surmata; aga Jerobeam võttis kätte ja põgenes Egiptuse kuninga Siisaki juurde; ja ta jäi Egiptusesse kuni Saalomoni surmani. /- - -/ Siis Saalomon läks magama oma vanemate juurde ja ta maeti oma isa Taaveti linna. Ja tema poeg

Rehabeam sai tema asemel kuningaks. Kuningriik jaguneb kaheks: Juudaks ja Iisrealiks /- - -/. Aga Rehabeam, Saalomoni poeg, valitses Juudas; Rehabeam oli kuningaks saades nelikümmend üks aastat vana ja ta valitses seitseteistkümmend aastat Jeruusalemmas, linnas, mille Jehoova oli valinud kõigilt Iisreali suguharudelt, et sinna panna oma nime; ta ema oli ammonlanna. Ja Juuda tegi kurja Jehoova silmis; nad vihastasid teda oma pattudega, mida nad tegid, rohkem kui nende vanemad olid teinud. Nad tegid endile ka ohvrikünkaid, sambaid ja viljakustulpi igale künkale ja iga halja puu alla. Ja maal oli ka pühamu pordumehi. Nad tegid järele kõigi nende rahvaste jäledusi, keda Jehoova oli ära ajanud Iisraeli laste eest. Aga kuningas Rehabeami viiendal aastal tuli Egiptuse kuningas Siisak Jeruusalemma vastu ja võttis ära Jehoova koja varandused /- - -/. Ja mis veel tuleks ütelda Rehabeamist ja kõigest, mis ta tegi, eks sellest ole kirjutatud Juuda kuningate Ajaaramus? Rehabeami ja Jerobeami vahel oli kogu aeg sõda. Siis Rehabeam läks magama oma vanemate juurde Taaveti linna; ta ema oli ammonlanna, nimega Naama. Ja tema poeg Abija(m) sai tema asemel kuningaks.»

Tsitaadis esitatud nimed dešifreeruvad hõlpsasti. Taavetit ja Saalomoni te juba teate, Taaveti linn on püramiidide asukoht. Jeruusalemm on Rooma, Iisraeli riigi lääneosa, Juuda idaosa. Jerobeam on Constantinus-Basileus Suur, Naama Kleopatra, Siisak tema esimene mees Ptolemius, Rehabeam Licinus. Nende omavahelistest suhetest oli juba juttu. Ohvrikünkad, viljakustulbad ja rahvaste jäledused omistati Nikaia Kirikukogule Ariusele, magaminemine tähendab nii loomulikku surma kui tapmist, mõlemal juhul püramiididesse minekut . . .»

Nagu alati kõlas loengulõpukell ootamatult. Bannister võpatas. Milline lapsikus — tilistada ülikoolis, nagu seda gümnaasiumis tehakse! Tõesti viienda järgu *alma mater!* Ent sedapuhku polnud mees end nõnda üles kütnud, et pidanuks üksindusse tormama, seal kuulama omaenda kõrvus kostvaid loengukatkeid.

Tudengid kolistasid lauaklappidega. Pika ja nõudliku helina järel sõnas Bannister:

«Jäi rääkimata kolmas, analoogiline pundar, praegu juba tahvlilt kustunud tabelite lõpp Joosepi, Jeesuse, Neitsi Maarja, kaksikvõimu ja Ramses Suurega. Järgmine kord alustan neist.»

ILMAR LAABAN

VÄIKE EESTI ANTOLOOGIA

Rahvaluule

Hobune merella laulis
hambad vraki madrusteksi
kabjad lainte kelladeksi
hänna päikese habemeks

Juhan Liiv

Seitseteist ja sada neli. . .
Kõik on kadunud.
Ütle, väike kipsist veli,
kuhu lendas hunt?

Gustav Suits

Kord lõhkend meid veetoru eest hingepalvele kutsus
sõõrsaesilmises näos läitunud saepuru loit;
äkselt ent supikatla rajust siis pritsudes langend
ükskõiksusse on lõug, konksnina varju on suu.

Marie Under

Ah! tollikaalul te mu süsirinnad,
Ah! ametnik, kes tõmbad kriidijoone
neil üle nibude: nood kraanavinnad
nii kauneid lossivad säääl koerakoone!

Betti Alver

Luule on ülev ehmatus,
muti pasun ja kulli male;
laudas härjatus-lehmatus
ronib ainsale mullikale.

ÖINE VÕILEIB

Prants-prants porisest klaasist rajad
mängivad metsas süngel mängu
prants-prants tähed ronivad puudel
sülgavad ussidele pähe
prants-prants sambla alt kergib pilvi
mille südamed norskavad

Langend lehtedest saab pastor

Prants-prants näod nagu konnakarbid
lailavad külma korstna kohal
prants-prants magava linna taskust
meelespea peost ja lõvilõuast
prants-prants pudeneb meheliikmeid
kaetuid ilusa lumega

Väiksed absoluutsed kalad

*Vaikust nagu piimjassogast bensiini
tilgub planeetide mootoreist*

Prants-prants võsas on tõusnud tuul ja
tantsitab kesköö valget palli
prants-prants naerulaginaist sõdur
kargab ette abstraktsest rivist
prants-prants valesti laulvad seened
maanteel kohmetu koletis

Pälke mängleb männivaigus

*Valev hars üle noorkuu higise näo
kammerkonsert merepõhjas
marmorkujud mustade kombitsatega
kaunistamas mägede harju
vanduda
tasa
läbi une*

*Udusulgede kire sadu
kivi aeglane kukkumine
sada ja üks sajandik*

*Vanduda
tasa tasa
läbi une*

Prants-prants kivide plekist huuled
suudlevad üksteist kolinaga
prants-prants oja ja tahm ja Jumal
prants-prants-prants kanarbik ja trompet
prants-prants kõigil on prants-prants kiire
prants-prants prants-prants-prants prants-prants-prants

Kohtu õhuline karmus

Hinnakiri kahe vihmahoo vahel

Artikkel	Hind	Märkusi
paar abstraktseid kindaid	kümne küüraka elu	
puumassist pilv kõlvatu ja üleni särav teater tühjas mõõgatupes tõde kalaraa kujul	maailmalõpu mus- tad hambad veidi asuuri soolaga vikerkaar kruustan- gide vahel	miks seisab veski? lõpp viinastand hobustega!
hüljat mõrsja naer pime täht siidist hammastega	lumine mõrvarijõuk tuult ning jallidust	muru alt kergib seebist linn mille peakiriku kelli helistavad lendavad koe- rad
prillid üheks klaasiks tõus teiseks mõõn tass värvitut verd	udust lukk uksele hetk vaikust raud- teevagunis	raamat on avanend

Autoportree

Ma olen kanatiib mille on kulland raju
ma olen jäämäe öökuub ja köietantsija nutt
ma olen automootor mis õgib sipelgaid
ma olen must lipp ahvi peos

Ma olen kogelev vanker linnutee kraavis
ma olen sülekoer-käsigranaat
ma olen Peipsist õhumullina tõusnud kell
mille osuteiks on haug ja pussiga jälitav tint

Ma olen leinava ema rõve tants
ma olen kevade viiludekssaetud käepide
mul on võltshabe külmast aurust, ma olen
välgus peegelduv koi, ma olen. . .

Kesköö haarab taskust lumise revolvri
mere kohal tiirleb peeretavaid päikesi
ma olen suur segadus rongkäigus
ma olen nõgi ma olen voorus ma olen tuul

Ma olen tigude müstiline selgroog

Tütarlapseakt

Reied magav merehädalistepaar
vraki härmatand aurukatlas
kümne varba-ämbliku varjud
laskumas läbi sääрте kergele
ulmasõelaga sõelut pilvede
mööda kuunähteist kedrat niiti
taldade tuulsete kiltmaale

Peopesad muruga kaetud peeglid
läbistet sõrmin-ojaden
kus hüpleb lutsukivena pilke
küüned linnusulised tootemid
vastu õhtutaevast mis toetub
õlgade petlikule kaljuseinale
tuikuva pimedusrongi tuleku eel
piki selgroo siksakset raudteed

Puusad klaasist haavalehed
rüütuvad uduste tähtedega
liblikatiibu ujumas kraatreis
mis on avand rindades-vulkaanes
hetkete kihkav kivirahe

Naba sulgub ning avanev puri
tuuletul minestusjärvel
tõugata kuristikku horisont
lennuk sulamas keevas vihmas
maandub metsa habetet maski all
sosistavale kaevandusesuule
Haljusejooni kumab käikude
seintes, naeratusega peatub süda

Elada vabana või surra

Kaaluda päikest lehtedest kaalul
tunnistada tõtt igale tuulehoole
kanda laubal kaevude heiaastust
elada vabana või surra

Suudelda kive asuuri võtmeid
loomi keset äikest ja unustust
laulda kõrves lumisel häälel
elada vabana või surra

Korjata üles kõik kadund sõnad
nõtkuda lillede orgasmist
mis lõhub opaakse taeva kildudeks
elada vabana või surra

Kuulata õiglase vere purskkaevu
kõnelemas kesk hirmsat rohtaeda
teada neima ja tähtede hinda
elada vabana või surra

Teada et reetjate lagunend silmad
saavad lootusekalade koeks
ulmata sõnajalgadest ja rauast
elada vabana või surra

Nutta taga kivistund mesilasi
leida lõhang kust saab taassündima kuu
naeratada keeristormile näkku
elada vabana või surra

Näha õitsmas musta pilve
pealpool viljatu maastiku kirendust
emmata hulluse lüümet raidkuju
elada vabana või surra

Meenutada häbi meenutada merd
mõista lapse muldset küsimust
jääda ustavaks suland jääpangale
elada vabana või surra

Vaadata orus puuna kasvavat koitu
vihkamismäestiku harjalt
liita inimnäoks rahe ja liblikas
elada vabana või surra

Elada nagu elavad lendkalad
elada talvises tules ja headuse öös
elada piiritult hävivana
elada jäävana imeväärses udus

Elada rohuna mõrvvari haulal
elada ühes käes kalju ja teises rõõm
elada avastamaks lainete südant
elada vabana või surra

Kogust «Ankruketi lõpp on laulu algus», 1945

ALEKSANDER ASPEL

SÜRREALISM JA ILMAR LAABANI «RROOSI SELAVISTE»

Mida enam maailm organiseerub täpisteaduste ja objektiivse tehnika kohaselt ja mida tihedamaks kujuneb kalkuleeritud skeemide, teaduslike vormelite ja massiühiskondi reguleerivate kasarmumääruste võrk, seda paremini mõistame esimese maailmasõja vapustusist sündinud sürrealismi mässu selle maailmapildi ja nende eluvormide vastu, mis põhjenevad n. n. objektiivsel loogikal ja mõistuspärasel elutarkusel. Inimesest on saanud aina rohkem asjade ja n. n. tõsiasjade ori. Vaimu vabades, milles filosoofid näevad inimese olemust, on kidurdunud võimetuseks soovida muud kui seda, mis on juba ette garanteeritud. Soovunelmad kiratsevad patente, ühiskondlike tellimuste, dialektilise ajalooasetuse kammitsas.

Inimene, kelle iseteadvust ja võimuahnust moodne tehnika on üles kihutanud asjade ja ta enese järjest kiirendatud lennutamisega leiab end sisemiselt aina tühjemana ja asjadekorrrast olenevamana, mida enam ta ringi tiirutab. Sümbolite metsa asemel, kus tänase inimese ängi, aga ka sellest väljapääsu tajudes, kõndis Baudelaire, tõukleb tänapäeva inimene etikettide metsas. Tema unelmad närbuvad ja tunded lamestuvad. Oma õnne otsib ta asjadega kohanemises, oludega leppimises, resignatsioonis. Kuid tõsiasjade tiirutus paneb tema pea huugama, olud ümmistavad tema meeli, ja psühholoogid kõnelevad juba tõeluse neuroosist, mis õõnestab tema hingelist tervist. Jah, sest n. n. tõeluse funktsioonile vastab terviklikus inimeses irreaalsuse funktsioon, objektiivse tõe tunde, subjektiivse või üleemeelise tõe tunne. Inimese hingelise tasakaalu, ta tervikluse ning hingeliste eelduste teostumiseks peavad aga mõlemad võimed leidma rahuldust tema elus.

Luule ja kunstid, laul ja unelmad, salateadused ja metafüüsikad on iidseist aegadest rahuldanud kujutlustõe toimet inimeses, asendades temas omaette väärtustundeid, mida kutsume ilutundeks, sügavustundeks, kaugesteaimeks, või lihtsalt vaimu elevuseks. Kirjanduse ning luule alal on see kujutlustõdede viljelus toimunud seni paralleelselt objektiivse tõeluse arvestamisega, olgu siis viimasega kokkukõlas, teda ainult ülendades, nagu klassilises luules ja kunstis, temaga otselidus, nagu realistikus kunstitahtes, või temast irdudes ja südame ning ulmade lüürikas tunnetades inimesele olulisemat tõe, nagu seda taotleb romantiline kunst.

Kujutlustõde jättis aga kõigis neis hoiakuis objektiivse tõeluse omaette püsima. Alles sürrealistliku revolutsiooniga — ja see õigustabki revolutsiooni nimetust sürrealismi puhul, — murravad kujutlus, fantaasia ja ulmad tõeluse sisse, et tühistada ta pärimuslikke ja mõistuspäraseid tähiseid. Sürrealistliku luule ja kunsti kavatsuseks pole enam ainult luua välistõele paralleelset kujutlusmaailma, vaid muuta elu ennast, paljastada olemasolevaks peetava tõeluse tühisust ja küündimatust, murda läbi objektiivsete mõistete korrrastusest, et saavutada vahetumat suhet asjade, elu, teiste ja iseendaga, kus inimene võiks tunda end uuesti tervikuna ja kajada maailmale vastu sama imetleva õnnetunde ja avastamisrõõmuga, mis on omanep lapsele või primitiivinimesele.

Sürrealismi senises arengus, mis 1919.a. André Breton'i ümber koondunud esialgsest rühmitusest Pariisis algades, on levinud nüüd üle maailma, võib jälgida selle liikumise sihiasetuses antud mõlemaid kavatsusi: ühelt poolt tavatõelust eitavat ja pihustavat tahet, teiselt uut positiivset ja terviklikku inimest vallandavat lootust. Mässulise eituse pinnal on sürrealism näidanud mitte ainult kui suurt hingelist jõudu võib kätkida eituse luule, vaid on heidutanud oma näituste ja eksperimentidega meie otsekogemusi elust, serveerides näiteks teed, kus lusikas sulas teetassi nagu suhkur, suhkrutükk aga ujus seebikilluna pinnale, või näidates Dali maalidel üliakadeemilise täpsusega kujutatud taskukellasid, mis laul vedeldudes hakkasid üle ääre maha nõrguma, nagu taigen. Uus fantastiline ja mõru huumor sigines neist objektiivseid kogemusi lahtimõtestavaist katseist, mille mõju nähtub tänapäev sageli kuni päevalehtede karikatuurideni. Sürrealism on nalja maski all murdunud tõepoolset tänapäeva igapäevasesse ellu, lõdvendades viimase «loogilist» tihedust.

Kuid sürrealism ei piirdu kaugeltki mitte mässu ja eitusega. Ratsionaalsuse võrgust vabanedes, loodab ta kujutluse jõul avastada uut, inimese sisetõele vastavat *üli*reaalsust, kus ime on tõepoolset imeline ja osa meie igapäevasest elust, kus alateadvusse maetud ajed saavutavad eluõiguse, kus soovide ja igatsuste vabadust ei halva enam ettevaatliku mõtte või dogmaatiliste uskude tsensuur. Ta ülimaks ajeks, nagu A. Breton ütles «Sürrealismi manifestis» (1924) on lootus määratella seda «punkti

meie vaimus, kust elu ja surm, tõelus ja kujutus, tulevik ja minevik, sõnastatav ja sõnastamatu ei paista enam vastuolulistena». Sürrealismi lõplikuks sihiks on nii siis saavutada inimese hinge ja vaimu haardeulatuse *sünteesi*, vastandite lepitust, ja hõlmata olemise terviklust.

Tunne siin ära omamoodi absoluutse tõe nõude, mida järjekindlad sürrealistid keelduvad aga otsimast puhta vaimu piirkonnas, lootes seda saavutada inimeses tegelikult peituvate elamus- ja kujutusjõudude vahendusel. Sürrealism keeldub metafüüsikast ja sondeerib ülireaalsust peamiselt psühholoogilisel pinnal. Ta peamiseks ja tõhusaimaks katsetuslavaks ja avastusalaks on aga luule, see kogemuseväli, kus kujutus- ja elamusind vallanduvad sõnalisel uusloomingus. Ja nii ongi sürrealismist võrsunud terve rida mõjukaid ja võib-olla suuri poeete, kelle loomingus kogeme uut armuelamust (P. Éluard), uut ihade ja ootuste salapära (A. Breton), uut kosmilist vendlust ja kirgastust (R. Char), uut mürksuse luulelist keerist (H. Michaux).

Veelgi kaugemale aga kui sürrealismi elutundeliste hoiakute mõju on tunginud sürrealistliku otsingujulguse mõju tänapäeva kirjanduse keelepruuki. Luulelise kujutluse loogilisus ja haardeulatus, sõna plahvatusvõime, piltide sööst tundmatusse, lühidalt uus keeleline energia, mis avaldub üsna universaalselt tänapäeva luules, on saanud sürrealismilt kui mitte alati algtoke, siis vähemasti olulisi õhutusid. Sürrealistide üheks juba nüüd selgunud teenekas on luulelise kujutluse radikaalne vabastamine loogilisest ja n. n. mõistuspärasest sidevusest. Alles sellest sidevusest vabanedes võisid pildid ja sõnad saavutada otseühenduse umbse siseelamusega, ulatuda seni aiamata tähendusteni ja vallandada uusi hingelise jõu allikaid, mis uuristavad nõo uuele sisemisele loogikale ja avaramale mõistuspärasusele.

*

Eesti luules kajastasid Siuru- ja Tarapitaegsed sõna- ja pildikuljused sama vallanduse vajadust. Under, Visnapuu, Gailit, Alle, Barbarus, Semper ja Kivikas on sellele vallandusliikumisele igaüks kaasa aidanud. Hiljem sööstisid Talviku blasfeemilised ballaadid, rünnak mõistuse kindluste vastu ja lõhkemiseni pingelised pildikompleksid, Betti Alveri kiskjapoemid ning alateadvusained samas sihis, hoolimata mõistusliku jooneteravuse taotlusest. Varasema Kangro hämarelu rabin oli samast vallast.

Meie tänase luule nooremale ja noorele generatsioonile näib aga kujutluse julge ja praksuv otsesööst olevat endastmõiste-

tavaks väljendusvahendiks. Kogeme seda A. Ranniti polariseeritud sümbolites; Ivar Grünthali sähvatavais pildikimpudes, Arno Vihalemma lõhestavais toonimurranguis, Harri Asi rinnutsi murdvaits kujutelmades, jah, isegi Jyri Korgi diskreetseis selenduses, mille tuumas ristlevad ettevad vastandid.

«Manas» nr. 1 ja 2 ilmunud I. Laabani essees «Paul Celan ja kaasaegne Saksa luule» ning seda saatvaits tõlkeproovides võib aga meiega lugeja tõdeda millise uue ilu- ja ime-maailma sürrealismist otseselt võrsunud luulevool on avastanud rahvusvahelises ulatuses. K. Laitise essees Paavo Haavikko luulest näitab «Manas» nr. 2 selle luulesoone tuikamist kuni meie vennasrahva tunderingluseeni. Siin pole enam tegemist moevoolude jälgendamisega, nagu meil sageli iga kohtumist õhtumaiste eluvormidega nimetatakse, vaid orgaanilise arenguga, kus tänapäeva tõe kuni piinani, kuni lõkastuseni läbielanud vaimud suunduvad loomuliku instinktiga avangute poole, mille töötused vastavad nende otsingule.

Meie oma luules on Ilmar Laaban otse üllatava südikusega sukeldanud sürrealistlike vee-, maa- ja taevaruumi tuukrite kannul kujutusvabade nägemuste laotusse. 1945.a. ilmunud «Ankruketi lõpp on laulu algus» tähistas juba oma pealkirjaga selle uusi algusi ja olemata lahendusi otsiva luule suunda. Selles kogus avalduva kujutluse rajuline, järskude jõnksude ja lühisulgude kaudu pöörisev lend meenutas sürrealistliku lahtimõtestusinnu hiilgeaega Prantsusmaal, kahekümnendais aastais. Ükski dissonants polnud küllalt pinev, ükski kukerpall küllalt spontaanselt vaba! Oleks kui tahtnuks Laaban ihuüksi teostada meie kirjanduses seda pöört, mida mujal taotlesid terved rühmitused. Tõsi küll, viimaste poolt rajatud lennustusväljad hõlbustasid mõnevõrra ettevõtet, kuid Laabani oma rahuldamatuse raev ja sõnatulv näisid põhjatuna.

Aga sellest pööriseist, kus on kahtlemata varjul kõigi võimalike autori edasiarengute eod, sadestus lugeja meelde kohe imelisi sümbolite tähekujusid ja nende üllatavaid metamorfoose: kalu tuultes ja naerus samastumas juustega, võtmeid ja valemõtmeid laotuses, kaljusid tõusmas kergetena õhku, kive sulamas viinaks, sünnitusveest salaja tõusvaid terasmulle, sambaid, torne ja orgaaniliselt ainestatud pilvi. Kõigi nende alaliselt moonduvate sümbolite tagaplaanil näisid aga liiv ja lumi säilitavat mingi põhilise pidevuse. Moonduva ja orgaaniliselt pulbitseva maailma lõpus aimes paiguti lahendusena selle maailma pihustumine kargeks algaineks liivas ja lumes. I. Laabani hilisemais kirjutis korduv *jahvatamise* sümbol luuletege-

vuse vastena näib juurduvat samas tunnetuspõhjas. Maailm ei plahvatanud mitte ainult kildudeks, vaid jahvatus selles luules liivaks ja lumeks, mille algeline neutraalsus ja mineeraalne külmus ei solvanud enam hinge. Mäslulise fantastika põhjas kumendas puhtust nõudev vaim.

Traditsiooniline luuleline kujutelm ise kaotas selles protsessis samuti oma identsuse. Pildil polnud enam üks tähendus-suund, ta võis viskuda igasse suunda, ta polnud mitte ainult ambivalentne vaid polivalentne. Tege-likult kaotas pildimolekul selles atomiseerivas ringluses oma isolemise. Luulelise kujutuse eesmärgiks polnud enam kujutlus ega kujukas, vaid kujutelmade liikumine ise, hingesööst, mis viib üle piltide. Seda lennuprintsiibil põhjenevat luulesüsteemi iseloomustavad vahest kõige paremini «Ankruketi lõpus...» korduvad «ahelpoeemid», kus pildid ja tähendused purskuvad üksteisest otsekuu mitmeastelises raketis, et lõpuks tühjuda või haihtuda tundmatusse: «Pilkude valemvõtmed / tähtede lukkudes / tähtede valemvõtmed / laotuse lukkudes / laotuse valemvõti / millele lukku ei leidu» (Mikrokosmos 34). Valevõtme ja luku püsiv sümbol on siin veel ühendavaiks lülideks, kuid nende tähendus tühistub iga astmega ja kogu poemi luuleline tähendus on mõttesööstu sujuvas tõusus, mis haihtub olematusse. Luuletuse filosoofiline tähendus, mis eitab metafüüsikat valemvõtmete paljastamise ja laotuse luku eitamisega, on irooniliselt pealekauba.

Iroonia subtiilsus, mõtteväljatuste kiirus, luuletaja ilmne vormivirtuooslikkus osutasid tugevale intellektuaalsele alusele «Ankruketi lõpu...» luules. Ometi voolas see luule sama ilmest instinktiivseist ja sensuaalseist allikaist. Ta näis möönduvat enne kõike kõlaliste ühenduste kutselt, mida ei halvanud enam tähenduste püstita. Mis I. Laaban kirjutab P. Celani luulest oma eelpool nimetatud essees, maksab tema endagi luule kohta: «Mõnikord võrsub pilt kõlast... Häälikuline sarnasus viib visioonile...» vahest selle vahega, et tagasihoidlikku «mõnikorda» võiks tema enda puhul asendada otsustavam «sageli». Sellest järelduv «omalaadi piltide muusika, piltide voolav ja pidevalt moonduv arhitektuur», mida ta Celani juures mainib, on jälle tema endagi loomingus ilmne, kuid «Ankruketi lõpus...» igatahes rünnakulustiliseimate, kehatajuliseimate, ning rütmilt jõnksulisemate kõlavariatsioonide näol.

*

1957.a. Vaba Eesti kirjastusel nägusas trükitis ilmunud pisiformaadi-line aforismide kogu «Roosi Selaviste» jätkab «Ankruketi...» lahtimõtestamise aktsiooni, kuid lühivormile

omase energiakeskendusega üksiklauseil, mida mõtte- ja loogikavaenuline autor kutsub «mitte-teradeks», et neid ei segataks ära tavaliste mõtte-teradega. Mitte-teri täiendavad selles kogus epigrammiline «Väike Eesti luule ajalugu» ja «Sümposion Roosi Selaviste juures», kus antakse viimase sümbolne meenüü ja rida kõlavaid luuleteri. See ahtake vihik on aga laetud niivõrd uuelaadse ja omaette tähendusriikka mõtte- ja sõnaenergiaga, et on põhjust teda üksikasjalikult eritella.

Autor annab kogu eessõnas oma Roosi kirjandusloolise sugupuu. Täiendades seda mõnevõrra omalt poolt, saame järgmise pildi Roosi «eelajaloolisest» arengust. Marcel Duchamp, see iseseisev dadaistlike kalduvustega maalija ja n. n. valmisesemetete kunstiteosteks propageerija, tõi Rose Sélavy kuju ja nime esmakordselt laiema avalikkuse ette New Yorgis, tõenäoliselt 1917.a. ümber. Prantsuskeelse «c'est la vie» («Seep see elu») homonüümina, oli Rose Sélavy niisiis juba enne sürrealismi kui liikumise sündi uue fantastilise elu allegooriaks. Tema eestkostel hakkasid igapäevased esemed nagu riidenagid, labidad, jalgrattad, turukorvid ja suhkruotsid elama kunstiesemetena fantastilist iseelu. Põrgumasinadki ei puudunud, nagu meenutab I. Laaban. 1922.a., nüüd juba sürrealistliku automaatse luule ja hüpnootiliste unelmate katsetusajal, pani poet Robert Desnos oma osalt hüpnooti olukorras dikteeritud kõlaharjutustele pealkirjaks «Rose Sélavy», gemineerides Roosi Roosiks ja asetades rõhu niiviisi lüüriilisele elemendile tema nimes. I. Laabani Roosi Selaviste on 1944.a. saksa koonduslaagris surnud R. Desnos'i Rose Sélavy eestikeelne metamorfoos. Seepärast märgib ka autor, et «Roosi Selaviste on iseenda nimekaim nimekaim».

Eestistudes on aga Roosi Selaviste ühtlasi kosmopoliitiliselt paljundunud. Ta mäletab eeskujuliselt oma varasema eksistentsi emakeelt ja sõnastab prantsuskeelses mõned oma reipamaist mitte-teradest ja lühioodidest (vrd. «Une élite de lettrés...», «Rions, lorient...», «L'hiver irisé»). Rose Sellaway'na on ta tasavägiselt inglanna ja ameeriklanna, kui ta meid üllatab läheda vihjega Briti sõdurilaulule ja U. S. A. poliitilisele mütooloiale: «Rose Sellaway's Laundry/Ironic Ironing of Iron Curtains», mis muide pani minu ameerika kolleege otsekohe lõbusasse tujju. Rose Selaway'na toob ta kuuldavale saksa keskaegse ja maagilise romantika toone, manades esile võlureid, pitsateid, vahuratsureid, keisrirauku ja jahilt naasvaid hertsogeid, millele Roosi sümposionis vastavad saksakeelsed külaromantika («Halbschurke riet...») ja muinasloo («In

Staubzeit...») teemad. Kõik see muidugi sürrealistlikus suhete ümberasutuses. Nende ridade kirjutaja ei usalda iseloomustada Rosa Selavsdotteri rohkeid rootsikeelseid vaheleastumisi, kuid talle näib, et neis säriseb eriti elav kõnekeele taju. Rroosi keeldub vene keelest, kuid ta annab TASS'i telegrammi, mille maakeelne tõlge matkib ustaval tånase ametliku vene keele žargooni: «Formalist Rroza Selova siirdub formaliinilt üle herooinile, et teha tutvust heroismiga.»

See kõik osutab juba kui mitmepalgne on Laabani Rroosi Selaviste kuju. Need eesti-keelse peateksti taustal toimuvad kärmed hüpped ühele ja teisele keelele, mis on täis vihjeid vastavale kultuurkonnale, loovad omaette kosmopoliitilise huumori kihistuse selles teoses. Rroosi isiksus peegeldub neis kaleidoskoopiliselt.

Katsuda seda mitmuslikku Rroosi kuju lähemalt piiritella käiks lugejal üle jõu. Tema peatunnuseks on tema liikuvus ja elevus, valmisolek igat juhust kasutama, et üllatada lugejat hoopis uue kujutlushüppega. Ta on kui pundar ootamatuid võimalusi. Sellel liikuvusel on aga sellegipärast oma üldine suund, mida osutavad Rroosi mitte-terade toon, neis korduvad teemad ja vahest kõige olulisemana nende keeleline tehnika ise, mida vaatleme allpool.

Autor selgitab kogu eessõnas Rroosi hoiakut elus: «Ta elab diskreetselt, ilma silmnähtava tuluta teistele või iseendale, ja kõneleb veelgi diskreetselt, kuid ühe ausa ambitsiooniga: mõelda oma keelega rangemalt, loogilisemalt, pahatahtlikumalt kui tavaliselt mõeldakse ajudega.» Rroosi Selaviste on nii siis omamoodi mõtleja, teadlik vaim, kes ajude asemel mõtleb keele najal. Ajud on mõeldud siin ilmsesti tavalise mõttekorrastuse, n. n. mõistusjärve loogika asukohana, kuna keel esindab uut mõtlemisprintsipi millest lähemalt allpool. Siinkohal on aga oluline tähele panna, et Rroosi Selaviste kavatsus on loogiliselt sihitud ja pahatahtlik.

Rroosi pahatahtlus on enne kõike eetilise põlastus mõistliku elu ja mugavate tõdede vastu. Tema sõnastikust toodud näited (arenema — aremaks muutuma, imetlema — pidevalt imetama, pühitsema — väikestviisi pühkima) paljastavad tavapärastes väärtustes ainult väikestviisi hingitseva keskpärase avaldusi, või koguni kõlvatust (liiderlik — liidirile omane). Samal ajal vääristavad nad meie traditsioonilisi «kõlvatusi»: «Lirvad ise ongi virmalised» («Virmalised» on Rroosi sõnastikus ehtsa elevuse väärtuseks). Teisel on sutenõõrid lunastatud süütuks. Tänapäeva administratiivse ja bürokraatse maailma esindajale heidab ta näkku oma: «Küll ma sind masendan, sa külmalt masindav asendaja.»

Rahvatarkuse mõistlikud mõtted pöörab Rroosi pää peale: ««Tånasida» toimetus viskab «Homse» ära varna», mida täiendab «Lebavaim ebavaim on ühtlasi elavaim.» Rroosi avastab ebasuhteid kuni mõistusliku loogika päriskantsi, arvudeni: «Arvus 11 ühed ei salli ükskeist» ja põhjendab uue loogikavaenulise distsipliini: «Probleemi, mis on loogika? ainsaks loogiliseks lahenduseks on misloogia.»

Elu sool ja tõde on Rroosile mürkjaits vastuoludes ja sadistliku veristuseni lõikavais ihades: «R. S. mõtete külmuse põhjuseks on tema ajujää, nende kuivuse põhjuseks tema ajuliiiv (kohtame siin uuesti «Ankruketi...» põhimotiive); talpalavust ammutab ta palavust.» Seda eriti erootikas: «R. S. katsetab, kuidas kägistamise viirus mõjustab vägistamise kiirust», «Nisa, narmasta mind.» Sama teemaga on ühenduses Rroosi Selaviste sisikondlikud nägemused: «Maotud on maod R. S. maos; peensool lisab neile peent soola, jämesool jämedat soola ja pärasool soolapära», või tema seedimise ja selle vastasprotsessi väärtustused: «Õode haukumise vastu aitab vaid hauda öökimine.» On tunnistamärgiline seegi, et Rroosi osutub oma aforismide kogu lõpul rahulikult tapetuks, jättes endast järele puntra konte. Niiviisi asetab Rroosi maailma kõlvatusele ja kurjusele vastu oma kõlvatuse ja kurjuse moraali, kuulutades sõnu kulutamata: «Maksad kättele!»

Nende eetiliste aforismide virulentse tooni kõrval on esteetikaga tegelevad aforismid taltsama või irdunuma irooniaga. Rroosi põlastab peagu sõbralikult ajaluulet: «Luuletaja, ära aja peale oma ajaluulet!», või mõnitab vennalikult ahastuslikku pihitusluulet: «Oh need huku-poed, kuhu sa poed, poeet!» Klassilise ilu sümbolid on nakatatud realistlike «rõugetega» (... «Veenuse koonuks on veene täis koonus»), kuid pole eitadud: «R. S. koolis itsitab igal aastal uus klass usklässitsisti.» Ta äigab aga palju pahasemalt esteetilisest lohakust: «Lohede konarlus on koledaim lohakus.» Oma eelistused võtab ta kokku suurepäraselt kujukasse: «Stiilne nafta on enam kui fantastiline», millele kajab muusika alal järgi: «R. S. atemaatilises muusikas sünnib ka maasikaist uusi matemaatikaid.» Üldisemal pinnal sõnastab ta sama vastandluste esteetikat: «R. S. kasvatab üht ühtlast ja kaht kahtlast last», ja luule puhul: «Mahub luulet, mahub usse Rroosi Selaviste luuletusse.» Väärtuste ülimal astmel aga istutab Rroosi puhta fantaasia ilusümbolina: «Oleviste torni tippu olematu roosi.»

Kolmanda põhiteema moodustavad eetika ja esteetika kõrval Rroosi usu- ja metafüüsikavaenulised sähvatused. Samal ajal kui ta õhutab puht inimlikku fantastikat ja ürgsete

ihade käärimist, keeldub ta tunnustamast usulisi ja eriti kristlikke lohutusi. Kristuse kujuski näeb ta vaid okkaid ja tunnustab teda vahest ainult märtriipina sümbolina: «R. S. stiilis krutsifiksil on Kristusel siili ja stigmadel Σ kuju», «Istus kirstus ja karastus Kristuse karistus.» Eriti õnnestunud on sürrealistlikus mõttes «Issameie» palve alguse paroodia. Kõla- ja süntaksi-sidevusi mõnevõrra moonutades väljendab see paroodia ühtlasi usust keeldumist ja metafüüsilist irooniat: «Meie ei saa! Kes sa oled taevas? Pühitsetud Saag? Usin Nimi?» R. Desnos sõnastab oma «*L'Aumonyme'is*» (1922) terve palve säärastel ümber. Laabani lühike versioon ei jää tema paroodiast igatahes sammugi maha. Sallimatult usklik lugeja peaks selliseid paroodiaid roojasteks mõnitusteks. Tundes aga autori märkuse amplituudi, on õigem hinnata siinkohal tema diskreetsust. Autori toon on teadagi mõnitavam Kristuse kuludõndsust leidnute suhtes: «Paradiisis rabasid parasiidid endile siidipärsid.»

Metafüüsiliste otsingute aluseks olevate surma- ja öömüstika pihta sihhib Rroosi iroonilisi otselõoke: «Ööde haukumise vastu aitab vaid hauda öökimine», «Sirmi taga on surmahirmu hurm kõige suurem.» Ja nagu ei piisaks sellestki, köidab ta kõik oma teema lahtised otsad sõlme täiesti ühemõttelisse knock-out lausesse: «Sure, matus!», mille tagaplaanil viirastub ainult «surematuse» poolitatud laip. Säärane lahendus on muidugi lihtne ja küllap liigagi lihtne, kuid ta on sürrealistlikus mõttes järjekindel, sest viimane piirdub, nagu algupoolel osutasime, inimesele tajutava ja inimese loodud maailmaga. Mitmed sürrealistid on küll harrastanud salateadusi, lootes nende kaudu inimlikku kogemuspiiri ületada, kuid paar Rroosi aforismi sel teemal reedab vaid muigeid: «Toledo kalmudes tolmuvad Talmudi koledused.» Ta enda ülirealism on puhtalt kujutluse vallast ega otsi üliloomulikke õigustusi.

Rroosi Selaviste seisukohad ühtuvad nii siis skeptilise sürrealismi pärimusega. Ta eituse pearaskus langeb mõistusliku ja tardenud tõeluse sisemisele tuumusele. Sellele vastukaaluks harib ta subversivset kurjust, iroonilist sisedistsipliini ja suveräänset mängu- ning kujutusvabadust. Oleks täiesti vildakutsuda säärast hoiakut nihilistlikuks, nagu mõnelt poolt huupi tehakse, segades ära samasse patta nihilistliku dadaismi ja positiivset eluvallandust taotleva sürrealismi. Rroosi Selaviste ja tõenäoliselt autorigi pihustamise raev on suunatud ainult teatud olgugi väga laialdaselt omaks võetud lepliku maailmapildi vastu, ja sedagi, nagu allpool nägime, õige niansseeritud kujul. Selle vastas tahab ta vallandada inimeses seni unarusse

jäetud hingejõudusid.

Oma vaistlikku vabadust tõendab Rroosi igatahes ka oma aforismide mõnikord otse kooliipikalise spontaansuse ja koolipoisilise koerustuslustiga: «Aga mamma, miks magma ei lähe magama?» või «Kraade märgib kriidiga kraatriseinale kriitilise kraadi.» Kes meist pole varasemas koolieas harrastanud samasuguseid sõnamänge, olgugi mitte samade tagamõtetega? Nende juurde tagasi pöördudes, teostab meie autor ainult sürrealismi eesmärki, saavutada uuesti varasema elusa värskest ja otsesidat isenda ja asjadega. Selles tagasipöördumises koolipoisimeelsusse on aga maailma läbiseedinud täiskasvanud autori puhul varul, nagu nägime, terve eluvaateline orientatsioon.

*

Oleks aga ekslik järeldada eelnevast nagu oleks Rroosi Selaviste aforismide kogu teemaatilisel üles ehitatud. Korjasime allpool samateemalisi aforisme kokku täiesti omavoliliselt. Tegelikult kostavad nad üksteisele vastu ainult laialipillatult ja niivõrd läbiseegi igasse suunda hüplevate või isegi suunatute mitte-teradega, et harjumata lugeja ei näe siin esialgu ei otsa ega äärt. Teose kompositsioon on niisiis atemaatiline just nagu atemaatilises muusikas. «R. S. mälestustahvel on mõeldud plaanita plaatinaplaadina», ütleb autorgi. Ta loogilisi ootusi heidutav esteetika põhjeneb pidevalt üllatusprintsipiil. Sellepärast on tal paraku ka õigus, kui ta väidab, et «R. S. imesina paneb inimese inisema.» Heidutatud lugeja ei saa jääda inisemata.

Kuid lugeja võib oma hämmeldust läbi tungida ja nii avastab ta imestuse ning võib olla imetlusega, et selle teose «nafta» on tõepoolest «stiilne», et ta taotleb matemaatikaid ja võtab omaks uusklassitsiste, olgugi itsitavaid. Seda uudet stilisatsiooni ja matemaatilist korrastust tajub lugeja aga alles teose kõlalises koes. Mäletagem sel puhul teose eessõna, kus üteldi Rroosi mõtlemist rajanevat ajude asemel keelel ja ta unistuseks olevat «kävivitada ühe keele masinavärk, kus sõnade hammasrattaid asendaksid hambad ilma ratasteta.» Keele hammasrattaiks kutsub autor ilmselt keeles kätkitud ideoloogilisi sidevusi, mis kajastavad üldist eluvaadet ja pärimuslikke elukogemusi. Neid sidevusi asendavad Selaviste sürrealistlikus keeles keele füüsilised sidevused, sõnade kõlasugulused ja neid pahatahtlikult kasutavad mässumeel hambad.

Juba teose põgusal lehitsemisel paistab silma, et kõlateemad valitsevad teatud alasid. On tugevate sulghäälikute (*k, p, t*) mõju-alasid, mis annavad ruumi paendlikkude *s, n, m'i* valdkonnale, kuni looklev *l* võtab üle

juhtmotiivi osa, et siis jälle järsumate kõlade vahelduda. Sama võib ütelda vokaalide kohta: on laiaregistrilisi *a'de* ja *o'de* alasid, tumedamaid *u* ning helkivate *e*, *i*, *ü* mõjukondi. Laabani kontrasteeriva kunsti iseloomulisimaiks kõladeks on aga foneetiliste äärmuste, *a-i*, *i-a*, *u-i*, *i-u*, elavakõlalised kombinatsioonid: «Lirvad ise ongi virmalised», «Pilaatus lapitud palitus tulistab uulitsal tulpi», «Rinnanibude asemel on Rroosi Selavistel rubiin-ninad». Rroosi sümposionis antud lühiluuletustest on pooled ehitatud neile kõlateemadele.

Paaril-kõlme korral läheb autor oma kõlaliste provokatsioonidega talutavuse piirini. Kõla muutub siis hambakrigistamiseks. Nii kuulub Rroosi tualetitarvete hulka järgmine ragisev kraam: «R. S. ekstra-kreemiks on eksaktne ekstrakt ekstreemsest ekseemist», mida võiks soovitada hääldehõõrdumise kursuste kõrgema astme eksami eksekuteerimiseks. Siin on kõladelgi tõepoolest hambad.

Kuid need on erandid. Rroosi Selaviste teksti kõlaväärtused on valdavas enamuses meie tänapäeva keeletundele meelepärased ja veetlevad lugejat sageli oma leidlikkuse ja ootamatult täpse korrastusega. Suur osa Rroosi mitte-teri on ehitatud sümmeetrilise kõlaasetuse kohaselt. Võime imetella laitmatuid kõlalisi kiasme (ristumist): «Tuleb jäämeri, jääb tulemeri», või sümmeetriliselt korduvate vokaaliteemade põimimist alliteratsioonidega: «Mühaka matusel müttasid patused pühakud», või sama vokaali kordumist vahelduvate konsonantide saatel: «Kuu luus, kuul suus on su kuulsus», või samakõlalisi sõnu, mida varieerivad ainult sufiks: «Kõik roomad roomavad Rooma.» Selliste kokku kõlavate kõlasuhete variatsioonidel pole ses teoses lõppu. Nad kõlavad õigupärast liiga tihedalt ja liiga laitmatult kokku, ning põhjendavad sellepärast kohati omapärase puht-vormilise huumori kihistuse selles teoses. Nüüd mõistame, miks uusklassist Rroosi koolis itsitas. Klassistsitlikke kokkukõlaseid piinliku täpsusega äärmuseni ekspluateerides, osutub ta sürrealistlikuks üliklassistsistik.

Seda üliklassist vormitihedust iseloomustavad vahest kõige kujukamalt teose teises osas antud «Väikese Eesti luule ajaloo» ja Rroosi sümposionis lühiluuletused, mis on loodud kõige rangema häälikseaduse kohaselt: esimeses värsis antud häälikud on anagrammina varieeritud järgmistes värsides, ilma et neile lisanduks ühtki uut häälikut ja ilma et ükski oleks vahele jäetud:

Kihte valiti,
vilet hakiti.
Lihviti kate,

leiti vahtki.

— Vihat kleiti

lehviti, tiiki!

On võimatu olla virtuooslikum kõlade tihedas ja täpses koosmängus. Tulemuseks on epigrammiliselt lihvitud kõlateemandid. Nende täpsem tähendus jääb lugejale küll sageli mõistatuseks, kuigi ta tajub nende orientatsiooni. Selgitavad pealkirjad võinuks lugejat valgustada, kuid nad oleksid ühtlasi vähendanud kõlade autonoomiat, asetades rõhu tähendusele. Kõladel on selles teoses aga esikohta ja autori mõtted on ironiliselt nende varjus. Mõistatamise ja võimalike vastete proovimine nende epigrammide puhul võiks olla lugejale omaette lõbuks.

Sõnatähendustega paarudes viib aga Laabani mitte-terade vormihuumor mõjuka koomilise elamuseni. Nii kasutab autor eriti virtuooslikult meie keeles leiduvaid homonüüme, samakõlalisi sõnu, mille tähenduserinevusi ta oma tekst mängib aga välja kord kavala, kord lõbusa, kord mõrkja tagamõttega. Laabani avastuste põhjal võiks püstitada terve sõnamängude poeetika ja grammatika. Nimetagem näiteks homonüümide varjus põiklevaid sõnaliikide vastandlusi: «Kas R. S. *tapeti tapeti taga?*» «Tema *sugugi* pole *sugugi* kindel.» Sufiks ja sõnaliitid põrkavad kokku samas kõlas: «Nii *õhuke* on R. S. hinge*õhuke*, et tema *südametuks* muutub hõlpsasti *südametuks*.» Eri sõnad teleskooppeeruvad uues sõnas: «Mahub luulet, mahub usse, R. S. *luuletusse*» ja tõstavad viimases esile kahemõttelise tähenduse.

Lugeja mõte kõigub nende vormi ja sisu ebasuhete puhul hetkeks pidetult näilise mõtetuse ja aimatava tagamõtte vahel, kuni ta kõlalise kokkukõla taga avastab tähenduste dissonantsi. Ta ebalus laheneb lõbusa üllatusena, kus näiline väärtus kukub naljakalt ümber. Selles psühholoogilises mehhanismis tunneme ära kõige klassilisema koomilise elamuse struktuuri. Laabani sõnamängud on ehtsa humoristi omad.

On ilme, et siin on tegemist autoriga, kelle keeletaju juurdub sügaval ja kelle meel kõlasuhete vastu on erakordselt terav ning mõjuvõimne. Nii leiutab ta meie keele vältesüsteemis seniaimamata efekte, kus tagamõttelised sõnatähendused vallanduvad seda vaimukamalt, mida vähem sõnad kirjakuju erinevad: «Eks ta siis *kastis* ekstaasis eite *kastis*.» Kuidas lugeja ei reageeriks selle mitte-tera tähenduslikule ironiale, kuid kolmandavärtelise «*kastis*» projektsioon teisivärtelise «*kastis*» vastu samas kirjakuju teritab ta keelenärvi ja ergutab ta leiutuslõbu (Vrd. samuti Rroosi «Menüüd»). Eriti õnnestunud on aga järgmiseid aforisme, kus Rroosi eetika on koondatud erakordselt mõjukasse

vältemängu: «Katku, katku, muidu jääd katku ja muld sind katku», ja «Kes soostub, see soostub». Need mitte-terad sobiksid imehästi ka üldkäibelisteks mõtte-teradeks, ega oleks nad tähenduselt maailmas lahtisilmi liikuvale lugejale vastuvõtmatud.

Veelgi iseloomulise aga kui homonüümide mäng on Laabani stiilile kõlateemade, peaks ütlemata, läng- ehk libavariatsioonid, kus samad kõlad korduvad kergelt erinevas järjestuses, äratades kuni küllastuseni alliteratsioonide, assonantside ja riimide tunnet, kuid väärtates neid kokkukõlasid samal ajal mõnede osiste libastamisega. Mõte libiseb nende sujuvate kõlade längpinnal ootamatuisse lõksudesse: «Öndsus öndus ödusaks öduseks», «Klassiline paas on väga passiline klaasi aseainena», või avastab üsna üldise tõe: «Notoorse molu tunnuseks on hää mootorne mälu». Sellise libastustehnika kandel sõnad sõlmivad omavahel jällegi üllatuslikke suhteid: formalist viib formalistidele, liturgia letargiale, masindav masendavale, imesina paneb inimesa jne. Prantslased kutsuvad sääraseid tahtlikult libastavaid kõlamänge «contre-péterie'deks», mida meie vähem rabelaisliku keelepruugi kohaselt võiks tõlkida «vastupõrutuseks». Nad põrutavad vastu oodatud täielikule kokkukõlale ja suunavad tähendused oodatust vastupidisesse suunda. Laaban on sel alal meistriks. Ülemal toodud näited Rroosi sõnastikust, samuti kui Issameie palve permutatsioon põhjnevad samal vastupõrutuslikul huumoril.

Omapäraseima mõju saavutab aga autor ahelaforismides, kus ta mitte ei kõlateemasid varieerides, kannab nende tähendused järk-järgult sürrealistliku tühistuseni, just nagu eelpool kirjeldatud «Ankruketi...» ahel- või raketipoemides. Nii tuleb ta näit. «vene», «vesi» ja «iga» teemadest üllatavaid variatsioone järgmises ahelaforismis: «R. S. vene iga oli igavene; iga vesi, kus ta sellega oli sõudnud, lainetas igavesi aegu; iga vesti, mida ta sõudes oli kannud, kandis ta igavesti; mida ta iganes oli teinud, iganes.» («Vene» on siin võib-olla luule või üldiselt vaimse loomingu allegooriaks.) Säärsed kõlaahelad kisivad lugeja otseki keerisesse, mis imeb teda aina sügavamale pahupidi maailma.

Kõlade üliklassilisel stilisatsioonil, tagamõttelisel libastusel ja nende vingerpussidel tähendustega on siis keskne osa selles omapärase pahupidimaailmas, mida sisendavad Rroosi Selaviste mitte-terad. See on aga ühtlasi imemaailm, kus sobimatused sobivad ja vastandid vabanevad oma vastakusest. Sõnad saavad siin uue stilistilise jume. Võiks ütelda, et nad moodustavad Laabani keeles ülelaadse stilistilise demokraatia, kus harrasõnad nolgistuvad ja nokksõnad harrastuvad.

Argipäised ja primäärselt asjatundlikud nokksõnad, mida autor harrastab (nagu luud, vest, karv, kast, magu, mull, sõrm, peensool, pärasool, naba, suguosad, kummut, karniis, itsitama, keksima, sügama, kratsima, kolima, peale ajama, pugema) saavutavad humoristliku häbematuses õpetatud või kauni keele uuendussõnade, võõrsõnade või õilissõnade seltskonnas. Ja viimased, nii pea kui nad oma esimesest üllatusest on toibunud, hakkavad ka lõustu tegema. Imesinad hakkavad inimesa, paradisiid sisaldavad parasiite, Nirvaanad laotakse virna. Maailm on koerusi täis. Ja nagu tegelikud koerused, vabastades meid elutõsiduse kangestusest, lubavad meid vahetevahel tunda end elavamana kui me ise arvanuks, nii tajume nende stilistiliste koeruste puhul, et meie keeles on varul ootamatuid elevusi. Sürrealistliku fantastika ja huumori peateeneks ongi säärase seni-sobimatute elamusühendite kodustamine meie keeles ja mees. Elu keldrikorrale jäetud või väärikusest tarretunud sõnad hakkavad siis rõõmsalt särisevama ja särtuma. Utilitaarsest rähmast vabanedes, omandab keel niiviisi uue süütuse, valmisoleku igaks seikluseks. Rroosi pahatahtlus, nagu näeme, on rõõmus pahatahtlus, vähemasti keele ja stiili pinnal.

Veelgi enam, Rroosi maailmas on kõlade vastukajad sageli nii valdavad, et lugeja unustab ajuti hoopis Rroosi tagamõttet. Kuulates ainult riivamisi tähenduste pörkeid, laseb ta end ainult kõladest kanda. Siis suudavad teda kõlahüpnosist äratada ainult mõned lapidaarsed lööklaused, nagu «Maksad kätte!» Kõige selle pärast ei saa me nõustuda autoriga, kui ta väidab, et «Rroosi Selaviste menu põhjuseks on vähem tema ahvatlemise jõud kui tema jahvatlemise õud.» Ei, meie lugemiskogemuses on Rroosi ahvatlustel suurem kaal kui ta kavatsuste õudusel.

Need lugeja muljed ei kõrvalda muidugi võimalust, et autori enda hinges eituse raev on ta loova innu peamiseks allikaks. Kuid isegi sellele oletusele kõnelevad vastu, olgud väga diskreetselt, Rroosi aforistika õrned teemad. Kui autor mainib Rroosi hingeõhukese õhukust, imesina, roosipuid ja roosi-aeda, kui näeme luike siu turjal liugu laskvat või murede karju korjamas marudelt kuremarju, siis ei üllatu me põrmugi, kui kogu lõpul «R. S. istutab Oleviste torni tippu olematu roosi.» Luule sümbolina maksva ideaalse roosi tunnet tajume selles kogus isegi läbi vitrioli. Salajases õrnuses peitub küll selle aforismidekogu kõige kütkestavam veetus. Jäägu see nende lugejate nautida, kes kirjanduses ja elus hindavad teoste ja isikute ultrakiirgust. Kõige sügavamale ulatuva otsekajastuse sellest hingelisest taga-

põhjast toob Roosi sümposiumis imeliselt tihe «*Örn elamu*»:

Unemõral
elan, mõru
ulmanõre.

Selles puhtas pärlis on humoristlikud tagamõtted taandunud. Püsib vaid kõlailu ja sügava unelma tunne, kus mõruduse ja mõranemise kujutelmad pole enam agressiivse eituse, vaid mingi põhilise puuduse kajastused. Lõhestus on aga kõlailu kandel ületatud ja mõrudus on saanud ulmanõres sügavuse substantsiks. Säärane on sügavusluule metamorfoosivõime. Siit selgub ka üks põhjusi, miks Roosi aadressiks on antud: «*Sala-Mander*».

*
Ent diskreetne Roosi Selaviste hoidub sõrastest pihtimustest. Örnused jäävad kerge vinena hõljuma ainult ridade vahele. Roosi tegeleb meelsamini välismaailmaga, teiste ja iseenda tegudega, tegudesse projekteeritud ihadega ja selle omaette objektiivse universumiga, milleks on keel. Küllap on ta diskreetseuse pärast võtnud omaks ka humoristliku väljajaate, sest viimane varub talle tagamõttele vahemaa iseenda ja maailma vahel. Niiviisi jääb ta oma temperamenteist avaldusist hoolimata, tema isiksuse tuum tabamatuks. Oma mitte-terade kogu lõpul osutub ta tapetuks. Ta jäljetuks hauaks on ainult ta vaimukad luud, mida autor seob viimases aforismis kokku «luuaks», millega pühkida Roosi olematu kalmu. Kohtame siin uuesti Laabani kujutusliikumisele omast iroonilist ja skeptilist keerist. Roosi jääb palja fantaasia tooteks. Keerisel kuhu meid kisti pole põhja, sest autor keeldub otsimast või isegi tunnustamast põhjendavaid aluseid, mis viiksid mõõdapääsmatult metafüüsiliste küsimusteni. Ja niiviisi jääb ka ta kujutluse põhiliseks omaduseks liikumine ise, piiritu dünaamika, mida võisime kogeda juba «Ankruketi lõpu...» luules.

Ilmar Laabani kujutusmaailm ühtub kõige selle tõttu ülejäägita rahvusvahelise sürrealismi maailmapildiga. Pahupidi ime-maailm, mida toodab sürrealistlik fantaasia, pole isikupärane maailm. Muidugi on selles tugevaid subjektiivseid elemente, kuid need ei taotle isiksuse koondumist ja ühtsustamist. Eneseleidmine pole sürrealistlike probleemiks, pigem enese pillutamine. Tema maailma innustab tsentrifugaalne liikumine. Tema peatunnuseks on vabadus, olenematus isegi oma isiksusest kui sellisest. Ihad ja tahtesõõstud, mis temas pulbitsevad, on üldinimlikud ajed, kogu inimkonna allasurutud alateadvuse vallandused. Sellepärast võivadki sürrealistid tunda end nii lähedal primitiiv-

inimese kunstimeelsusele ühelt poolt ja universaalsust taotlevale klassitsismile teiselt poolt, samal ajal kui nad ainult irvitavad klassitsismi piiratud terve mõistuse arvel. Sürrealismi universaalsus tahab hõlmata inimest mitte enam ühe kultuurkonna, vaid kogu ta antropoloogilises ulatuses. Roosi Selaviste mitmekeelsus, ta elamuste hõplik amplituud lapseliku koerustuse, rahvaliku vanasõnatarkuse ja üli-intellektuaalse allgooria vahel on selles mõttes ülimalt tunnusmärgilised.

Ometi ei teostu sürrealistlik kujutlusvabadus mingis absoluutse olenematus või puhta vaimu valdkonnas. Ta opereerib, nagu nägime, kõige igapäisema reaalsuse ja kõige teravamaga elutundmise atribuutidega, et seda elu ennast mõjustada ja muuta. Ta on *üli-realism*. Tavatõelust tühistades, loodab ta samaaegselt sisendada meile üli-tõeluse nägemust, kus sobimatud vastandid on lepitud omamoodi pingelises sünteesis (puudlid kasvavad roosipuudel). Nii on sürrealistlik vabaduseihk tegelikult kinnitatud oma vastaspooluse, objektiivse tõeluse enda külge. Ta pole mitte naiivne ennast-vabaks-unistamine, vaid tõelusetaadlik vabadusesõõst. Sürrealistlik kujutluslend on ründav sõõst, mille energia peab olema võimeline tõelust ennast kaasa kiskuma.

Kõige selle pärast on aga sürrealistlik hoiak sisemiselt vastuoklik. Ta ülistab spontaansust aga nõuab samal ajal sisedistsipliini ja keskendust, ta sondeerib tundmatust aga eitab metafüüsikat, ta taotleb nõudlikumat kõlblust kui on maailma kõlvatus, aga otsib seda ülireaalsuses, kus kõik on võimalik, ta harrastab kunstide alal kujutluse piiramatu vabadust, aga käsikäes kõige piinlikuma vormitõpsusega. Ta on realistlik ja fantastiline, naiivne ja teadlik, tõsine ja irooniline ühel hobil. Nii paistab ta vähemasti meie kogemuspärasele mõttele. Jah, kuid sürrealistid ise võivad neid sisemisi vastuoksusid läbi elada kõige puhtama südametunnistusega, sest nende püüdeks, nagu eelpool mitmel korral nähtus, ongi kõigi inimlike vastandite totaalne süntees. Meenutagem sel puhul, et juba Baude-laire nõudis, et inimõiguste deklaratsiooni võetaks üles inimese põhiline õigus iseendale vastu rääkida. A. Breton tegi sellest õigusest sürrealistliku otsingu põhiprintsiibi. Hoides endas vastanduste pinget ülal, elavad sürrealistid inimlikku elutõde kahtlemata intensiivsemal ja täielikumal kujul kui alaliselt ainult valiku ja mõttelise piirdumise põhjal elav mõistlik inimene. Oma teostega kodustavad nad seda sobimatust sobivust lugejategi tundes, avardades niiviisi enneolematult meie elamuste haardeulatust ja põhjendades võib-olla uue inimpsüühhe sugene-

mist. Küsimuseks jääb aga, kas, kui kaua, millise piirini isegi sürrealistlik inimene on võimeline säärast pinget ülal hoidma, ilma et see omakorda lõtvuks ja lamestuks, ja kas selles pinges teostub tõesti vastandeid ühendav süntees, või jääb see ainult meeleheitlikuks ja sangarlikuks katseks ületada tehnoloogilise ajastu inimese masendavat lõmiklust. Küsimuseks jääb, kas sürrealism tõesti suudab inimest õnnelikuks teha, nagu ta loodab.

Kuidas ka ei oleks nende lõplike küsimustega, kuid juba nüüd võime oma kogemuste põhjal väita, et ta on meie kujutlusele ja tundlusele uusi teid rajades ja meie sisemist vabadusenõuet galvaniseerides, oluliselt tõstnud meie elutoonust. Kui õnn oleneb hingelisest elevusest ja otsingurõõmust avarais laotustes, siis on ta meid õnnelikumaks teinud.

*
«Rroosi Selaviste» puhul on aga veelgi olulisem meeles pidada, et autor oma erakordse meeleteravusega meie keele kõlastruktuuri tungides, teritab kõige tõhusamalt lugejagi keeletunnet. Keelt Rroosi mõtlemisprintsibiiks tunnustades, on Laaban varunud pideme oma kujutluselegi. Ta fantaasia pole mitte juhu ega tuju de pillutada, vaid põhjeneb sellel üleisikulisel, ühtaegu konkreetsel ja vaimsel tõelusel, milleks on keele kõlastruktuur. Nägime eelpool kuivõrd täpsel suhete kaalutlusel rajanesid Rroosi mitte-terad, luule ajaloole epigrammid ning lühiluletused. Vormidistsipliin, olles kindlustuseks fantaasia vabale, etendab Laabani loomingu niiviisi sama tagatise osa, mida metafüüsilise absoluutsuse tunnetus etendas näit. Talviku luules. See tähendab aga keele mõistmist hoopis kõrgema väärtusena kui ainult läbikäimise vahendina. Keel on siin omaette autonoomseks, võiks isegi ütelda absoluutseks teguriks, omamoodi lõpmatuseks, kus on varul uusi maailmu, mille lähtekohti Rroosi sündeeris.

Võõrsil elavale eestlasele on säärane keele tunnetus eriti julgustavaks kogemuseks. Laabani keelekäsituse ja praktika osutavad nimelt, et igapäeva tõelusest ja ühiskondlikust sidevusest vabanenud keel ei kaota midagi oma loovast eluvõimest. Otse vastupidi, keel ei vaja asjade ja tõeluse otsest tagatist, et oma loovat elu jätkata. Tema jõud on temas eneses, või kui soovitakse, keelt valdava isiku vaimus, kes on võimeline iseendast looma maailma ja tõelust, milles võib peituda, nagu nägime, kõige mitmekesisemaid kihistusi ja kaasakiskuvaim sisemine dünaamika.

Suletud kõige tihedamasse vormikoosse, omandab see sisemine liikuvus ja eluind siin sageli otse eksplosiivse pinevuse ja leiab

ühtlasi otsetee lugejagi meelde, sest meie n. n. terve mõistus võib pöörnitseda seda absurdset liikuvust kuitahes üleolevalt, meie keelemeel, või kui eelistatakse, meie kõrv tajub siin imelist veetlust. Muide, meie rahvaluule alliteratsioonid ja assonantsid vahendasid sageli samasugust absurdsust. Ja tagantjärele leiab mõistuski oma jao, kui talle selgub milline tagamõtete, elamusriistuste ja otsingute tulv on suletud neisse minimaalseisse keeleteradesse. «Rroosi Selaviste» pisimahtu ja miniatuurvormidesse on koondatud küll meie kirjanduses enneolematu anum tunglevat energiat.

Tunnustades keelt ennast autonoomseks loominguprintsibiiks, on I. Laaban eemaldunud mõnel määral A. Breton'i õigeuskliku sürrealismi põhimõtetest, mis ei eelista ühtki vaimuaktiivsuse ala, vaid tunnustab neid kõiki tasavägiselt. Õigeusklikus sürrealismis on rõhk päälegi kujutluse spontaansusel, mitte ta vormilistel või kunstilistel alustel. Kuid sürrealismi varasemas tuumikus rõhutas juba Paul Éluard klassilisemat kunstitahet, kui ta 1939.a. kirjutas: «... poeemid on üsna teadlikult määratletud tahte tulemused, nad kajastavad *formuleeritud* lootust või meeleheidet.» Robert Desnos, keda I. Laaban nimetab oma kogu saatesõnas, pühendus kõlade ahvatlustele kogu oma lüürilise temperamendi andumusega, suubudes omamoodi sürrealistlikult vahutavasse romantikasse. Ilmar Laabani palju kargema, intellektuaalsema ja põhiliselt, nii paradoksaalsena kui see ei paistakski, diskreetsema temperamendi vaimusugulasiks on pigemini prantsuse sürrealismi lahkvoolu esindajad, säärased iseisvad sürrealistid nagu Michel Leiris, Raymond Queneau või Joë Bousquet. Viimaste loomingu on samuti keel ise kogemusala, kus kirjanik avastab selle ühtlasi avarama ja tihedama, rõõmsama ja imelisema maailma, mis ta sisemisele tõetundele vastab. Nende skeptilisemate kirjanike käsituses pole ülitõelust mitte puhta fantaasia või mingi vaevalt aimatava metapsüühhe vallas, nagu oletab A. Breton, vaid on kätkevad objektiivselt olemasolevas keeles endas. Peidetud ülitõeluse vallandamiseks annavad nad oma loomingu meeleldi algatuse sõnadele. Ja nii võrsuvad pildid sõnast, häälikulised sarnasused viivad visioonile.

*
«Rroosi Selaviste» maailm on aga enne kõike humoristlik maailm. Ta põhjendab meie keeles uuelaadse mitmekihilise huumori, kus ülalatuslikud ja kavalad kõlasuhted mängivad sama suurt osa kui tähenduste vingerpussid. Sürrealistliku esteetika kohaselt on see huumor ühtlasi rõõmus ja mõru, valge ja must, ahvatlev ja jahvatlev, kuid käesoleva lugeja

tundes ülekaaluga ahvatlustel. Üldmuljes on see nii siis kirju huumor, mida möönab ka autor, kui ta Rroosi aadressiks nimetab: «Salla-Mander», või kui ta väidab, et Rroosi «jahvatab kirju käsikiviga oma käsikirju».

Ühes oma suundumises läheneb see kirju huumor anglo-saksi «nonsense»-huumorile, mis valitseb «nursery rhyme'ides» ja «limerick'ides», kus kõik on n. ü. loomulikult pahu-pidi ja naiivsel mõttetult ning just sellepärast nii lõbus. Ameerika koomiliste filmide gag'id on populariseerinud seda huumoritüüpi üle maailma. Samast soonest ammutab ka Rroosi kui ta «laseb süütenööri abil õhku süütu sütenööri», või kui ta käseb: «Sary, loe kord ulgudes: (1), (2), (3) . . .» Siia kuuluvad ka koolipoisilikud sõnamängud, millele viitasime eelpool. Kuid neiski on juba sageli mängus irooniline tagamõte, mis asetab neid sihilikuma ja intellektuaalsema huumori pinnale.*

Laabani huumori peason ongi intellektuaalse nonsense'i kihistuses, mille tänapäevase sadestuse isaks tuleb pidada sürrealismi eelkäijat Alfred Jarry'd; kes läinud sajandi lõpul lõi Prantsusmaal «Isa Ubu» ja «Doktor Faustroll'i» monumentaal-burleskesed kujud. Rroosi Selavistes kohtame mitmel puhul isa Ubu sadistlikku tujukust ja tema maailma õgivat «sisikondlikku» mõtlemisviisi, kuid Rroosi otsesemaks eelkäijaks on küll Ubu intellektuaalne vennaskuju doktor Faustroll, kes põhjendas «patafüüsika» näol uue humoristliku teaduseharu, mille ülesandeks oli mõelda nimelt rangemalt kui terve mõistus ja asendada metafüüsikat argipäevastest kogemustest lähtuvate kuid fantastiliste järeldusteni viidud «teaduslike» mõttekäikudega. Rroosi aforismide teaduslik kallak (mäletagem «misoloogiast»), ta laitmatu eruditsioon, ta vapikirjade ning initsiaalide har-rastus, ta plakati- ning lõöksõnadestiili võtted ja kosmopoliitiline keeleoskus, on kõik puhta-stiilsed patafüüsika nähteid. Patafüüsilise huumoriga seovad Rroosi aforisme ka nende mitmekihilised tagamõtted, nende töödeldud kuju ja intellektuaalne vahedus. Üliklassilise vormi iroonilised tagamõtted («uusklassisti itsitused»), mida eelpool kogesime, kuuluvad patafüüsilise esteetika süsteemi.

Viimastel aastatel on patafüüsiline huumor eriti levinud teatri alal. E. Ionesco patafüüsilised komöödiad on saavutanud rahvusvahelise menu. Raymond Queneau' laule ja stiiliharjutusi kantakse ette Pariisi ööklubides. Pariisis tegutseb juba aastaid rahvusvaheline Patafüüsika kolleegium, mille

Aleksander Aspel (1908—1975), kirjandusteadlane ja tõlkija. Õppis Tartu Ülikoolis romaani filoloogiat ja täiendas end Pariisis. Omandas 1938 Tartus magistri- ja 1946 Sorbonne'is doktori-kraadi. 1946—56 prantsuse keele lektor, 1956—

aukandjaks on niihästi Queneau kui Ionesco. On ilmne, et tänapäeva linnakultuurilise inimese hingeelus aina laieneb vastukaja sellisele omamoodi transtsendentaalsele huumorile, mis tõsielul pahu-pidi pöörates, ei naeru-väärista enam inimese osalisi puudusi, pahe-sid või veidrusi, vaid astub neist üle sellesse absoluutse veidruse riiki, kus üllatus järgneb üllatusele ja mõistus ise on illusiooniks. Selles huumoris pole enam kohta eesõigustatud või üleolevale vaatlejale. Autor ise on osa oma fantastilises maailmast ja lugeja, kelle mõistust armetult ringi pillutakse, loobub viimastest vabatahtlikult, lastes end ainult piltidel kanda, et teost siiski «mõista». Ja siis kogeb ta mitte enam klassilises huumorielamuses antud terve mõistuse üleoleku rõõmu, vaid üllatustest ja kujutlusliikumisest enesest joh-tuvat rõõmu.

Hingeline rahuldus, mida see huumor pakub on aga tõenäoliselt veelgi laiema ja sügavama tähendusega. Patafüüsiline huumorielamus on tänapäeva tõelust põhjalikult kogenud inimesele küll üheks tõhusaimaks vahendiks, et oma vaimuvabadust tõdeda ja rõhutada seda ähvardava tõeluse vastas. See elamus on talle päälegi seda pädevam, et selles on mängus sama intellektuaalne teravus, sama ülimalt organiseeritud keerulisus ja mitmetahulisuus, millega ta on harjunud mõõtma tõelust ennast. Ta maksab kätte, nagu ütleb I. Laaban, ja samade relvadega, mille abil ta tõelust vallutades, osutus viimase orjaks. Kuid siin on mõttevaheduse relvad mitte enam piirava mõistuse, vaid vabastava kujutluse teenistuses, kusjuures keele kõla-struktuur etendab omaette autonoomse taga-tise osa.

Meie oma humoripärimused piirduvad üldiselt külaühiskonna ja väikekodaluse olustikulise huumoriga, mida Suitsu ajalule-line ironia, Siuru ja Tarapita fantastika, Tammsaare, Talviku ja Alveri eksistentsiaal-ne ironia on aga oluliselt süvendanud ja avardanud. Ilmar Laabani «Rroosi Selaviste» rikastab neid pärimusi uudsel mitmekihilise patafüüsilise huumori vaateveerudega, mis tõstavad neid ühe hoobiga tänapäeva kõige kaugemale pürgiva huumori tasemele. Laabani teose suurimaks voo-ruuseks on aga see-juures ta haruldaselt keskendatud poleemi-line energia. Tajume temas jõulise tempe-ramendi ja terava intellekti väljakutset. Meie kirjandus vajab eriti säärast tõhusat pärimi.

(«Mana» 1959, nr 1.)

75 romaani keelte professor Iowa ülikoolis (USA). Keskendunud eriti stiiliküsimustele; luulekäsitus es olnud — omal sõnul — mõjutatud eeskätt Gaston Bachelard'i vaadetest.

HENRIK VISNAPUU

PÄIKE JA JÕGI

III. Siuru

VABADUSE SÕDA. SIURU SANTLAAGRITTE POLK

Suve jooksul Peterburist siia poole piiri satunud «Eesti Päevalehe» kaudu imbus teateid meie välisdelegatsiooni tegevusest ja Eesti-, Liivi- ja Kuramaa konstitutsioonilise hertsogiriigi personaalunioonist Preisiga. Suve jooksul saime Tartus näha ka troonikandidaati, Preisi prints Heinrichi. Sel puhul ülikooli aulas korraldatud kokkutulekust võtsid osa ainult saksa korporatsioonid oma lippudega.

Oli tarvis veel üht revolutsiooni, et sellest tüütust kosilasest vabaneda. Üldse tuli kosilasi uksest ja aknast. Ma mõtlen «jagamata Venemaa» valgeid ja punaseid võimumehi.

Suve lõpu poole imbus läbi teateid Saksa kaotusest Prantsusmaal. Marne'i ime oli sündinud 1914. aastal. Nüüd aga algas Saksa revolutsioon ja sellele järgnes kohe 11. nov. 1918 vaherahu liitlaste ja Saksamaa vahel ning Eesti Ajutise Valitsuse ametisse astumine.

Esimesel hetkel paistis tulevik üsna lootusrikas. Saksas olid sotsiaaldemokraadid riigivõimu juures, vaherahu-lepingu järgi pidid Saksa väed seni Eesti piire kaitsma, kuni oma sõjavägi seda üle suudab võtta, võim koha pääl pidi minema de facto liitlaste poolt tunnustatud Eesti Maanõukogu ja Ajutise Valitsuse kätte.

See roosiline lootus oli üürrike. Saksa sotsialistid ei erinenud mingil määral junkrutest. Algas maa intensiivne tühjendamine toiduainete ja varanduste väljavedamisega, mida meie poolt katsuti takistada sabotaažiga raudteedel. Saksa päävolinik, sotsiaaldemokraat Winnig, kauples nagu eht juut, enne kui andis allkirja Maanõukogu tunnustamisele 19. nov. 1918. Järelemõtlemiseks ei antud palju aega. Juba 22. nov. tõstis uus punane kosilane jala Eesti pinnale. Saksa sõjavägi alustas evakueerimist ja Eesti ala loovutamist enamlastele.

Agas juba 16. kuupäeval ilmusid kuulutus-tulpadele üleskutsed vabatahtlike värbamiseks Eesti oma sõjaväkke. «Isamaa on hädaohus», seisis K. Pätsi allkirjaga tekst kuulutus-tulbal. Ei osanud me tookord veel õieti aimata, mida see tähendas. Lootus tegi nii uljaks, et võisime mõne sõbraga sellest isamaa hädaohust rõõmsalt rääkida. Agas kui juba 27. novembril vene valgete korpus kergel käel Pihkva pu-

nastele loovutas ja Eesti territooriumile valgus ja kui sama kuu 28. päeval Vene punaarmee Narva vallutas ja 29-ndal Eesti Tööraha Kommuuna välja kuulutas, siis võttis tõsiseks. Vabadussõda oli alanud ja üldmobilisatsioon välja kuulutatud.

Nüüd oli selge, et Eesti iseseisvust võis kaitsta ainult eesti mehe enese käsiranne. Kuid usku enese jõusse oli vähe. Vabatahtlik mobilisatsioon ei andnud tulemusi. Ka üldmobilisatsioonile järgnes esialgu vähe kaitsevärke astujaid. Siin tuli rahvale usku ja julgust anda.

Üliõpilaste Asemike Kogu otsusega tuli kõigil üliõpilastel astuda in corpore kaitsevärke. «Sakala» konvendi esindajana olin ma ise selle otsuse tegemisest osa võtnud. Üliõpilased koondati 2. polgu ridadesse ja saadeti Ahja alla 2. polgu üksustele lisaks.

See oli üks maailmatu suur sõttaminek. Mõned minejad võtsid selleks kogu öö otsa kuraasi, nii et mõnda neist teisel päeval kuidagi jalule ei saadud.

«Noh, maha jääme! Küllap läheme järele!» Üks selline mahajääja oli ka üliõpilane Uudo Einsild, hilisema hüüdnimega «Habe». Mina ise olin mitme komisjoni poolt juba väeteenistuseks kõlbmatuks tunnistatud ega käinud seega mobilisatsiooni alla, kuid ma otsisin siiski võimalust oma jõudu rakendada. Üliõpilaskaitseleиду liikmena olin sakslaste sissetuleku eel ka vintpüssi kandnud, kuid sellest mitte ühtki pauku lasknud.

Kaitseväge organiseerimise alguses oli iga pakkumine häa ja iga mees kallis. Meie kitsama sõpruskonna ridades leidus kaks ohvitseri — Richard Roht ja Voldemar Koch-Kures. Nende eestvõttel moodustasime omavahelise üksuse, umbes kümme-konna liikmega, kuhu päälle eelmainitute kuulusid veel kunstioõpilane Johannes Einsild, August Gailit, Jakob Albrecht-Aunver, mina ja veel mõned teised. Teise polgu tookordne ülem Unt võttis selle üksuse varustuse saamiseks 2. polgu arvele ja andis meile sellekohase tõendi. Meie üksus oli mõeldud polgu eri-ülesannete täitmiseks. See oligi Siuru santlaagrite polgu algus.

Veidi enne jõulupühi vajas polguülem meie üksusest paari meest salajaste käskkirjade viimiseks Ahjale, Rasinasse ja Räpinasse. Informatsioon oli tollal väga puudu-

lik ja keegi ei teadnud, kus front õigupoolest asus ja kuhu poole ta edasi nihkub. Meeled olid ärevil ja Tartu juba tõsiselt ohustatud.

Ülejäänud osa meie üksusest kavatses abistada polku Jänese silla õhkulaskmisel, kui enamlaste soomusrong säältpoolt peaks tulema.

Juhiste ja käskkirjadega varustatuna, mis olid naelutatud J. Bundberg-Ainelo vankri alla telje külge, alustasime ühel hommikul kolmekesi teekonda Ahja poole. Need kolm meest olid Kures, Einsild ja mina. Ainelo käest saime vankri ja valge hobuse sellel tingimusel, kui jõuame õnnelikult läbi frondi Rāpinasse, siis jätame valge ja vankri Ainelo tallu.

Esimese ja ainukese paugu Vabadussõjas põrutasin ma vastu taevast maanteel Põuatu ja Vanamõisa vahel, seitse kilomeetrit Tartust Petseri poole. «Suur laskmine» tuli sellest, et Põuatu ja Vanamõisa vahel asuva kuusiku juures sõitis meie ratsa vastu üks evakueerumisele hilinenud saksa sõdur või allohvitser. Otsustasime seda «vaenlast» natukene hirmutada. Kui ta meist parajasti oli mööda jõudnud, ronisime vankrilt maha, põõrasime püssitorud temast 180 kraadi teisele poole ja andsime kogupaugu. Seda traavi, mida hobune ja mees siis tegid! Oli ta švaab, austerlane või preislane, kes seda teab. Aga küllap see mees tänas eluaeg oma jumalat imeliku päästmise eest. Meie valge ei teinud kogu asjast väljagi.

Teekond Ahjale möödus vahejuhtumiteta. Sageli peatasid meid vastutulijad ja küsisid uudiseid ja informatsiooni. Meie olime optimistid ja ütlesime, et olgu aga julgesti kodus, Ahjast punaväge kaugemale ei lasta.

Ahja mõisas aga, kus seisid meie 2. polgu üksused, selgus meile lootusetu olukord. Punane saatis Moisekatsi poolt aegajalt kahuritervitust, kuid meie pool valitses surmavaikus. Meil pidi sääl olema ka üks kahur, kuid see oli laskmiskõlbmatu. Kolmest kuulipildujast, mida Ahja all omasime, streikisid kaks. Kaasvõitlejad olid täiesti tujust ära, magamata ja vähese toiduvastusega. Lootusetu olukorra tõttu kippusid nad frondilt taganema.

Andsime sääl oma paberid edasi, kuid keegi ei teadnud meile öelda, kas tee Ahjalt Rasinasse on vaba või mitte. Meid hoiatati edasi sõitmast.

Ma olin kord varemini metsateid ja sihte mööda Rasinast Rāpinasse käinud ja minu kava oli nüüd seda kaudu Rasinast Rāpinasse pääseda. Ahjalt aga polnud mingit muud võimalust Rasinasse minekuks kui tuli tarvitada otsest kirikuteed.

Me riskisime siiski ja meil oli õnne. Ahja ja Rasina tee polnud veel läbi lõigatud. Süda-ööl jõudsime tuttavasse Zirk'ude tallu, kust

hommikul jätkasime teekonda Rasina vallamaja juurde. Kogu öö kostsid kahurilasud, mille tuli oli suunatud Ahjale.

Rasina vallamajas sattusime paanika keskele. Iga hetk oodati enamlaste päaletungi. Kaitseliidu üksus valmistus taganemisele Lääniste suunas, kiskudes maha telefoni-aparaati seinalt ning kogudes kaasavõtmiseks tarvilikke esemeid ja dokumente. Meie andsime edasi Rasinasse määratud käskkirjad ja palusime meile anda lähemat informatsiooni vaenlase asukohtade ja võimaliku läbipääsemise kohta Rāpinasse. Kus ja kui kaugel enamlased viibisid, selles ei olnud selgust, selge oli vaid, et nad olid Moisekatsist Rasina poole välja tunginud.

Et Kaitseliidu üksus Rasinast välja taganes, siis ei pakkunud ka meile mingisugust lõbu enamlastele otse sülle joosta. Seepärast pöörasime ka meie oma valge ümber ja taganesime Läänistesse, kus ööbisime tuttava kooliõpetaja Kooskora juures. Ööbimine oleks palju öeldud, sest sellest ööbimisest ei tulnud õigupoolest palju välja. Meie kaitsväe üksused olid vahepeäl Ahjalt taganenud. Vaenlase kahuritulid lähenes. Kui kaugelt tegelikult lasti, selle hindamiseks ei olnud meie seltskond küllalt pädev. Kooliõpetaja Kooskora oli väga mures, et enamlased meid tema juurest ei tabaks. Ta kiirustas meid lahkuma. Seepärast lahkusimegi koolimajast juba enne aovalgust ja siirdusime Võnnu kiriku juurde. Võnnu kaitseliidu staabis oli samasugune pilt, nagu elmisel päeval Rasin. Leitnant Piip, kaitseliidu üksuse ülem, valmistus ka taganemisele, kogudes ja hoides mehi koos, et nendega koos taganeda. Mida suutsid siis veel vähesed Kaitseliidu üksused, kui tee vaenlasele Tartu poole lahti oli? Vastupanu lootus oli veel Tartu ees, kuhu kõik väeosad kokku tõmbusid. Tartus asusid ju küll tagavarapolgu osad, kuid selles lootusetu olukorras oli neid raske rindele juhtida ja veel raskem neid rindel hoida.

Meie «suur sõjasõit» lõppes väga väikeste tulemustega, võiks öelda koguni — näotult, tegime vaid pika tiiru Ahja ja Rasina kaudu ja olime teel Tartusse tagasi. Sarakuste mõisas, kus asusid minu vanemad, tegime lühikesest peatuse. Polnud enam niipalju aega, et end valmis teemoonaga varustada. Kadunud ema pani tapetud kuke ja saiajahu kotti ja sellest valmistas meile Kuresse ema Tartus teemoona Viljandi teekonnaks.

Tartusse jõudsime tagasi 20. detsembri õhtupoolikul. Tulime teekonnalt ja uus teekond seisis meil ees. Tartu evakueerus. Teadmata, millal tagasi jõuame ja kas me üldse tagasi jõuame, oli osa meie seltskonda Richard Rohu eestvõtmisel hankinud sõjaväelt ühe rekvireeritud veovoormehe-vankri ja

hobuse ning valmistus õhtul põgenemisele Viljandisse. Meie kolmekesi saime vaevalt varustada end vene sõjaväe vateeritud pükste ja vatiga ja papaahaga.

Ühel hetkel ma vankusin kahevahel, kas põgeneda või jääda kohale. Olin enese teada töötavale rahvale sõbralik inimene, kaldusin poliitiliselt üsna vasakule ega teadnud enesest erilist pattu hingel olevat. Mida oli mul õigupoolest karta? Pääleegi polnud kommunistid seni veel oma õiget roimarinägu paljastanud.

Pääle selle olid mu südameasjad just äsja võtnud teatava suuna. Ma olin leidnud oma muusa Ingi. Ta oli Vabadussõja alguses Narvast koos Barbaruse tulevase naise preili Rodega Tartu põgenenud ja otsustanud Tartusse jääda.

Kohalejäämise vastu rääkisid aga asjaolud, et ma kuulusin Kaitseliitu, olin registreeritud 2. polgu juures eriuksuses ja käisin Tartu tänavail vateeritud pükstes ja jopis, vene papaaha pääs ja karabiin üle õla. Selge jutt, ma ei võinud jääda, pidin põgenema. Ja seda tegin ma õieti, sest pääle Tartu langemist enamlaste kätte arreteeriti minu pähe mu vend Eduard ja ka mu isa toodi püsside vahel Tartu. Vend Eduard vabastati pärast seda, kui selgus, et otsiti mind, ja ka isa lasti hiljemini vabaks.

Nii venna kui ka isa vabastamisel mängisid Helme mõisa tuttavad mehed suurt osa. Meie Helmes oleku ajal oli Helme mõisa toapoisiks keegi Lombaku nimeline lõbus pois, hää mandoliinimängija, kes kuulus meie külakapelli. See oli nüüd suur tegelane ja Eduardi ära tundes ütles ta:

«Lase jalga! Sind me ei vaja. Aga kui Endriku kätte saame, siis... Tema on siin püssiga ringi käinud.»

Kadunud isa Kaspar oli põline tsaariaja pooldaja ja üldse kõva häälega mees. Mõisade ülevõtmise ajal olid küll kohalikud moonamehed ta tööjuhatajaks ja mõisa komiteesse valinud, kuid ta oli siiski pursui ja ta poeg oli käinud just äsja teiste püssimeestega kodus.

Isa arreteerijate ninameheks juhtus jälle Helme tallmeister Turp, kes isa ära tundis. Teiste kuuldes on too mees isa kõige hirmsama mahalaskmisega ähvardanud, aga teel Sarakustest Tartusse on ta isale sosistanud, et ole sa kurat vait ja ära karda, küll ma su välja vean. Ja nõnda oligi. Turp mängis isa ees verejanulist kommunisti, kuid selja taga tunnistas isa kasuks, ja isa saadeti koju tagasi.

Nõnda tegin ma siis õieti, et ma Tartust lahkusin.

Meie seltskonna lahkumine Tartust oli määratud kella üheksaks õhtul Richard Rohu korterist Riia tänavas, mis asus umbes endise tütarlastegümnaasiumi kohal. See oli mu elus

üks raskemaid lahkumisi. Keegi meist ei võinud öelda, kas ja kus front üldse peatub. Vaenlane oli igal pool kannul. Taganemine võis kesta Pärnuni, Saaremaani — ja siis on ees lahtine meri. Väikese paadiga Soome või Rootsi põgenemist ei peetud tol ajal võimalikuks, pääleegi oli külm aeg.

Õhtul oli Tartu juba ei-kellegi linn. Brigaadi staap oli lahkunud ja polgu staap lahkus öö jooksul. Kes tahtis, läks koju, kes valis võitlustee, taganes Põltsamaa suunas. Sõjaväe laod olid lahti murtud ja rüüstamine käis. Kui ma lõpuks poole kümne ajal meie kogunemispunkti läksin, paugutati juba sagedasti püsse ja vastu tuli mehi jahu- ja suhkrukotid seljas.

Meie väljasõit toimus kahel hobusel ja vankril, kuhu mahutasime üksteist meest-naist: Gailit, Roht, Kures, Aunver, J. ja U. Einsild, Tuglas, Ainelo, Visnapuu ja kaks «halastajaõde» — proud Kures ja Tuglas.

Richard Roht oli kõrges palavikus haige. Pakkisime ta igapidi põhjalikult sisse ja paigutasime veovankri keskele. Sääl ta lebas poolpikali nagu vana karu.

Meil oli üheksa püssi ja vajalik arv padru-neid. Linnast lahkudes käisime vankrite kõrval jala. Kostis harvu pauke. Riia tänavast Pepleri tänavasse pöörates astusid kõik rahu-likult üle tänava, ainult U. Einsild viskus kápuli ja volksas kiiresti üle tänava. Nii-sugused on mõned suured sõjasangarid algu-ses.

Arvestades, et Viljandi maantee on põge-nikke täis, väljusime Tartust Ilmatsalu teed, et säält hiljem Viljandi maanteele pöörduda. Oli külm ja maa paljas. Saime oma vankriga hästi edasi. Oli aga neid, kes olid välja sõitnud regedega ja kes vaevaliselt edasi jõudsid. Nõnda kohtasime teel maavalitsuse esimeest J. Jansi, kes kalkuleeris kas sõita Viljandi või Põltsamaale, sest ei olnud sugugi kindel, et Võrtsjärve juures ei ole juba enamlasted ees. Meie nõokasime Jansi ta tarkuse pärast reega välja sõita, aga kui vastu hommikut lund sadama hakkas, olime oma vankriga üpris sees ja Jans meist ees.

Saabus südaöö ja algas 21. detsember 1918. a. Vana kalendri järgi oli see minu sünnipäev. Helvetas külma lund, mis hiljem aegamööda kujunes lumesajuks. Liikusime vaevaliselt pimeduses tundmata tulevikule vastu. Viljandi teel jõudsimme järele ühele kilomeetri pikkusele voorile. Selgus, et olime sattunud sappa ühele vene valgete väeosale Balahhovitši väest, mida juhatas kapten Mi-koša. See valgete väeosaga taganes Pihkva alt põiki läbi Tartumaa Viljandi poole. Süga-vate kraavide tõttu polnud meil mingit või-malust nendest mööduda, möödalaskmisest aga ei teinud valged venelased väljagi. Olime

väike üksus lagedal väljal. Kes võis teada, mida valged meiega kavatsesid. Röövimised olid nende juures igapäevased nähtused.

Võimatu on kirjeldada, kuidas nägi välja too kuulus valgete vägi. Külma tõttu olid meestel sinelite ja joppide pääle mässitud taludest röövitud vaibad ja muud esemed. Üks selline moonutis liikus ringi, naise seelik hõlstina õlgadel, läkiläki pääl suurrätik ja selle otsas daami õlgkübar. Mis tal põrgulisel jalas oli, seda oli raske tabada.

Juba takseerisid vooi sabas sõitvad venelased meie hobuseid ja vankreid. Juba pakuti vahetust ja varsti seletati, et nendel on üks hobune ära lõppenud ja nende ülemus vajab uut hobust. Andku meie oma, küllap saame ühegagi edasi.

Meil oli üheksa püssi sadade venelaste vastu. Millele võisime loota, kui nad tõesti meie hobused ära võtavad ja meid jalgsi soole jätavad? Ja ons meile veel jalguigi vaja, kui nad meid likvideerida otsustavad?

Meie nõudmisele meid mööda lasta ja meie keeldumisele hobust loovutada reageeris Mikoša sellega, et saatis oma adjutandi küsima:

«Kto jeedet?» (Kes sõidab?)

«Jeedet pervõi vsjerossiiski siuruski santlagerski polk (sõidab esimene ülevenemaaline Siuru santlaagrite polk),» vastas Richard Roht oma kasukate vahelt kõige suurema südamerahuga.

Selle teatega kiirustas nüüd adjutant Mikoša juurde ja tuli kohe tagasi.

«Meie ülemus nõuab teie päälikut otsekohe enese juurde.»

«Ei mõtlegi minna,» laskis nüüd meie ülemus juba oma adjutandil V. Kuresel vastata. «Tulgu teie päälük ise siia.»

Meie väheste kogemustega tsivilistid kartsiime asjas halba pööret ja soovitasime Rohule, kes istus nagu väike õlekubu keset vankrit, olla järeleandlikum. Roht, kes oli juba Bessaraabia ja Rumeenia sõjakäigud kaasa teinud, teadis, et meid võib päästa vaid ülbus, ega võtnud meie soovitusi kuulda.

Nõnda algaski nüüd vanade Moskva vürstide kombel pikk vaidlus prestiižiküsimuste üle Mikoša väeosa ja «Siuru» santlaagrite polgu staabi vahel.

«Millises auastmes on teie päälük?» päris Mikoša adjutant.

«Enesestki mõista, et polkovnik,» vastas Rohu adjutant kõhklemata. «Aga teie oma?»

«Kapten,» vastas Mikoša adjutant, nüüd juba vaiksemalt.

«Siis peab teie päälük tulema meie pääliku juurde,» kinnitas nüüd Kures.

«Tulge teie kaasa!» nõudis nüüd adjutant.

Nõnda algaski suur läbirääkimine adjutantide kaudu Tartu—Viljandi maanteel

«Siuru» santlaagrite polgu ja vene pataljoni vahel. Mikoša muidugi Rohu juurde ei tulnud. Ta nõudis meilt relvade äraandmist ja hobuste loovutamist ja kui me sellega ei nõustu, ei jäävat tal muud üle kui meid arreteerida. Kuuldes siiski meie adjutandi kaudu, et sõidab tähtis staap, millele jõuab kõiki teid mööda järele maailmatu suur vägi, loobus Mikoša lõpuks meie arreteerimisest ja hobuse nõudmisest. Vooi siiski ei peatatud ja mööda me ei pääsenud enne kui Ulila parve ees. Sääli peatas Mikoša oma vooi, me saime kõrvalt mööda ja pääsesime nõnda üle Elva jõe.

Aga enne seda olime veel ühe elajaliku käitumise tunnistajad. Pöördusime vooi sabast sisse ühte teeäärseesse tallu, et hobuseid joota. Pilt, mis meile avanes oli masendav. Taluhoonete ukсед olid pärani. Vanaperemes ja perenaine lamasi tapetuina õuel. Loomad hulkusid lahtiselt ringi. Mikoša mehi tuli meile õuel vastu. Meie esimene impulss oli neid maha lasta, kuid me teadsime, et see oleks tähendanud meie eneste surma. Pärtsime, mis siin on juhtunud. Venelased seletasid, et peremees olevat hobuse võtmisel vastu hakanud ja ühe nende ohvitseri tapnud. Teine hooples, et vanaeidel olevat enne surma veel hästi läinud.

Selle juhtumi kohta andsime hiljem Eesti sõjaväe prokuröörile teateid. Meid kuulati hiljem küll selles asjas üle, kuid asi jäi kalevi alla. Mul ei ole andmeid, et selles asjas mingisugust otsust oleks tehtud.

Äreva õö järel jõudsiime hommikuks Puhja ja peatusime kõster Perandi juures. Siin oli tõeline põgenikkude abistamise punkt. Kogu kõstri pere oli tegevuses. Saime kuuma piima, kohvi ja kehakinnitust. Sellest südamlükust vastuvõtust jäi meile kõige parem mälestus meie teekonnal.

Jõulukuu kahekümnnes päev kujunes meil Tartust põgenemise aastapäevaks, mida pidasiime järjekindlalt peaaegu kogu iseseisvusaja. Aastapäeva pühitsemise kirjutamata seaduste järgi pidi iga santlaagrite polgu liige, nagu kirjutab seda tolleaegne kroonik Mister Ge, jätma oma kodu, naise ja lapsed ning otsima ühendust oma polgu liikmetega. Sel aastapäeval oli meile kujunenud tavaks saata pidulik tervitus Puhja kõstrimajja.

Päeva vaevlemise järel, kuna meie sõjavankrid rühkisid läbi sügava lume, jõudsiime hilisõhtul Viljandi lähedale Eigo tallu. Kartus, et enamlased oleksid võinud jõuda järve juurde Rannu poolt meile ette, osutus ainult kartuseks. Sangla kõrtsi juures peatas meid brigaadiüleml kolonel Limberg koos oma adjutandi Tangiga, ja päris, kas meie ei tea, kuhu on siirdunud polgu staap. Võisime ainult kinnitada, et meie oma teel polgu staapi ei ole näinud.

Ettekujutatud mõnus puhkus Eigo talus ei vastanud kujutlustele, kuigi ühe meie halastajaõe kooliõed pidid viibima selles talus. Veetsime ebamugava öö ja jätkasime järgmisel hommikul oma teed Viljandisse, kuhu jõudsimme 22. detsembril pärast lõunat. Viljandis asus osa seltskonda Ormissoni juurde «Grand Hotelli». Mina paari teisega jäin peatuma «Imperiaali». Selles võõrastemajas elas juba osa vene valgete ohvitseri. Need oskasid varsti varastada mu välibinokli, mille olin vahetanud Austria sõjavangide käest omal ajal. Viljandi olukord oli kaitse seisukohast niisama kõikuv kui Tartu omagi enne langemist. Viljandis ei olnud mingisugust korralkku väeosa. Omavalitsuse katsed organiseerida linna ja lõunarinde kaitset ei andnud tõhusaid tagajärgi. Tõhusamaks faktoriks kujunes neil päevil loodud Viljandi kooliõpilastepataljon. Jõululauapäeval saabus Viljandisse äsjamääratud vägede ülemjuhataja J. Laidoner. Lõunarinde edukama kaitsemise huvides määras ta brigaadiülem Limbergi asemele polkovnik V. Puskari lõunarinde juhatajaks ja nimetas ühtlasi brigaadi ümber diviisiks. Nüüd oli Viljandis küll agar juht, kuid puudusid mehed. Aga vaenlane lähenes, jõudes 25 kilomeetri kaugusele Viljandist. Sporaadilised Kaitseliidu üksused, millel puudus omavaheline kontakt, olid võimetud vaenlase päaletungi peatama.

Nõnda saabusid kallid jõulupühad aastal 1918 Viljandis. Raske südamega ja tumedate tulevikuaimustega istuti jõululauda. Kummagi söödi jõuluvorsti, joodi jõulunapsi ja lauldi jõululaule. Võib-olla lõbutseti enamgi kui harilikul ajal, kuid pidutsemine nende pühade ajal tundus küll rohkem piduna katku ajal. Iga uustulnukat tervitati küsimusega, kui kaugel on enamlased ja kui kaugel on uute väeüksuste formeerimine, kes valmistuvad frondile minekuks.

Et meil Viljandis midagi päle hakata ei olnud ja oli karta, et enamlased lõikavad Türi juures Viljandi—Tallinna raudtee läbi, nagu nad olid juba Mõisaküla juures katkestanud Viljandi ühenduse Pärnuga, otsustasime 28. detsembril õhtul sõita Tallinnasse. Mis meid sääl ootas, seda ei teadnud meist keegi. Kuulu järgi olid enamlased ka Tallinna külje all, kuid Tallinna reidil teadsime asuvat Inglise sõjalaevu, päälegi oodati saabuvat Soome vabatahtlikke ja Inglise maaväge.

Viljandis kujunesime ümber tsiviilistideks. Jätsime oma relvad ja varustuse Viljandisse; kadusid vateeritud, püksid, jopid ja papaahad. Mul oli kahju häädest säarikutest, mille üks polgu liikmetest, kes meie grupist lahkus ja läbi frondi Tartumaale tagasi sõitis, oma vanade viltide vastu ümber oli vahetanud. Nõnda jõudsin Tallinna sõbra

vanades viltides, kuni sain uued kingad.

Kuigi vaenlane Tallinnale kaunis külje alla oli tunginud, oli Tallinna meeoleu siiski kindlam. Kalevi Maleva oli jõululauapäeval frondile sõitnud. Vana-aasta eelviimisel päeval saabusid soomlased. See tõstis tugevasti meeoleu, tundus, et me pole maha jäetud ja kõik pole veel kadunud. Ühtlaselt rietatud Soome üksused pakkusid nauditavat pilti meie «segavereliste» üksustega võrreldes. Päälegi oli venelaste katse mere poolt Tallinna vallutada nurjunud, samuti ka mässukatse Tallinnas. Venelased ei uskunud Inglise laevastiku üksuse olemasolu Tallinna all ning sõitsid Aegnani, mille tagajärjel kaotasid kaks laeva (meie hilisemad «Lennuk» ja «Vambola») ja komandör Raskolnikovi, kelle inglased Inglismaale viisid. Sellesinatse Raskolnikovi saatsid moskoviidid meile hiljemini saadikuks.

Uuel aastal pööras õnn oma palge meie poole. Vähehaaval hakkas kindlustunne inimeste südames maad võtma. Nagu hiljem selgus, suurendati seda kindlustunnet teadlikult, lastes näiteks saabuvil Soome abivägedel läbida linna mitmes suunas, et tekitada muljet suurtest abivägede kontingentidest. Seda demonstratsiooni oli vaja nii kõhklejatele isamaalastele nende usu kindnitamiseks kui ka venelaste agentide ja kohalikkude kommunde segadusse viimiseks. Omalt poolt suurendas kindlustunnet ka Inglise laevastiku olemasolu reidil. Juba usaldas kapten Pitka oma väikeste üksustega merepoolset dessanti ette võtta, samuti veeres esimene Pitka poolt liivakottidega pantserdatud soomusrong frondi suunas.

Pööre ei jäänud tulemata. Abivägede saabumine soodustas tugevasti mobilisatsiooni läbiviimist ning tiivutas meie väeüksuste indu. Pääle esimesi võidukaid lahinguid algas nii Narva kui ka Tartu rindel omamoodi võidujooks meie väeüksuste ja soomlaste vahel. Sellest võidujooksust annavad tunnistust Narva tagasivallutamine kui ka Paju lahing.

Aga kuulsa «Siuru» santlaagrite polgu päevad jõudsid lõpule. Tartust taganemise puhul liitunud liikmed siirdusid tagasi eraldi, oodates Tartu vabanemist. «Kuld Lõvisse» järelejäädud kangelastest hakkas üks mees kõvasti norutama. Ta oli juba tükk aega tujust ära ja meie ei teadnud, mis tal viga on. Et ta kellesegi armunud oleks olnud, selleks puudusid igasugused tunnused. Ühel päeval oli ta aga «Kuld Lõvist» kadunud. Olime ta pärast mures, kuni saabus kiri, et ta on sootuks Kuperjanovi juurde läinud. See mees oli Uudo Einsild.

Meie neljakesi, Gailit, Kures, Roht ja mina, otsustasime end teisiti rakendada ja algatasime selleks sõjakirjasaatjate instituudi loomist päästaabi juures, vene sõjakirjasaat-

jate eeskujul Maailmasõjas. Gailit tundis vene sõjakirjasaatjate statuuti ja oli olnud omal ajal sõjakirjasaatjaks suurima läti ajalehe juures. Sõjakirjasaatjat loeti sõjaväeametnikuks ja ta kandis vastavat vormi eripagunite ja tunnustega. Gailiti ja Kurese läbirääkimised ses asjas ülemjuhataja Laidoneriga tõid meile ülemjuhatajalt põhimõttelise nõusoleku. Ta käskis seda asja vormiliselt staabiülem Sootsiga korraldada. Ettepanekuks Sootsile laskime valmistada kirjasaatja erimärgi mudeli — valge emailristi sinisel väl-

jakul — ja läksime Sootsi juurde. Soots mõtles vististi «Mis korat» ja ütles «ei».

«Aitab teile päästaabi tunnistusest, et vastavad rindeülemad teile informatsiooni annavad ja teid tulejoonele lasevad. Tooge päevapildid ja vajalikud andmed isikute kohta.»

Nõnda saime päästaabi poolt sõjakirjasaatjate tunnistused ja nendega elasime kogu Vabadussõja aja. Mina kirjutasin «Vaba Maa-le», Gailit «Päevalehele», Kures «Postimehele» ja Roht «Kajale».

«Siuru» santlaagrite polk oli lakanud olemast. Olime sõjakirjasaatjad.

(Järgneb)

ANDO KESKKÜLA

SISSEJUHATUS MARK KOSTABI FENOMENI

«Mark Kostabi näitab kunstimaailmale ameerika kombeid.» See on tüüpiline Mark Kostabit esitleva kirjutise pealkiri ja sisu. Midagi sarnast on ameeriklane kuulnud ka mitmete TV kanalite uudistesaadetes, mille skeem on järgmine:

I vaatus — enesekriitiline noormees mängib hoogsalt klaverit, mille kaanel pikutab ahvatlev, hajameelselt märkmikku sirgeldav neiu.

II vaatus — suur ruum, kus kümme-kond kunstnikku maalivad vastu seinu toetatud suuri lõuendeid, igäühel kavandina käes esimeses vaatuses nähtud märkmiku-leht.

III vaatus — ilmub I vaatuses nähtud noormees ja signeerib lõuendid — KOSTABI.

Sama noormees ilmub vaatuste vahel ja teatab ülitõsise näoga aforistlikus vaimus tõesid ilmse sooviga publikut epateerida. Vahel ei pea ta aga vastu ja naeratab spontaanselt nagu poisike, kes hea naljaga hakkama saanud. Ei teagi, kas võtta nüüd tõsiselt või ei. Diktoritekst annab aga teada, et noormees on aastaga teeninud oma kunsti müügist miljoni...

Publik kooris: «Aahh...!»

Tegelased: noormees — Mark Kostabi, eesti (vahel öeldakse ka idaeuroopa) b a c k g r o u n d i g a kunstnik NYCs; tüdruk — Fontaine, endine Kostabi juuksur ja nõuandja garderoobi asjus, nüüdne *creative* assistent, ideede generaator; publik — kõike näinud NYC kunstipublik, keda on võimatu üllatada kunstisese uuendusega, kes aga reageeris kohe kunstniku müüdi muutumisele.

Jälgides neid telereportaaže tundsin nagu ebamugavust, isegi piinlikkust, et kunstniku puhul üldse kunstist ei räägita. Siis

äkki taipasin! See «kolmevaatuseline komöödia» on ju kõige ehtsam *american dream* — vaesest kunstnikust edukaks kunstnik-ärimeheks! Ja seda mitte isiku, vaid müüdi tasandil. Ühe kunstnikumüüdi — «vaene kunstnik» (ka meil peamiselt levinud ja millegipärast enamsoositud variant) — asendamine teisega, mida esindab Kostabi. Teeksin siit ühe oletuse: kunstnikumüüdi on stiilide pluralismi ja nende kiire vaheldumise ajajärgne suhteliselt konstantne ja terviklik nähtus, mille analüüs ja arengu jälgimine võib meile vahel rohkem öelda kui stiilide ja teooriate käsitlemine. Kunstnikumüüdi roll tänapäeva kunstilmas kasvab järjekindlalt ja seda on huvitav jälgida. On olemas lai skaala van Goghist Kostabini, on palju vahetüüpe, kes esitavad van Goghi, kuid varjatult on parajad Kostabid jne, jne. Kunstnikumüüdi ei tohiks segi ajada üksikkunstniku *image*'iga, nende suhe on umbes nagu strateegial ja taktikal. Mark Kostabi intervjuu enesega peaks andma ettekujutuse ühest kunstnikumüüdist.

Väljavõtteid Mark Kostabi intervjuust endaga.

M. K. On sul hirm antihumanistliku ning üha enam tehnokratiseeruva ühiskonna ees?

M. K. Ei, ma tunnustan tehnokratiseeruvat ühiskonda ja eelistan töötada koos sellega, mitte selle vastu. Tulemus on, et mu maale nimetatakse «libedaks». Kuid reisijana kosmoselaevade maailmas, keda eelistate nuppude taha: kindlat kätt või mõnda vedelat ekspressionisti?

M. K. Miks sa kujutad oma töödes detaile nagu juhtmeta telefonid, televiisorid,

- Walkman-raadiod ja kompuutrid?
- M. K. Kuna ma elan oma ajas. Tänapäev teeb mu nostalgiliseks. Need on konkreetsed asjad, mis teevad abstraktse kommunikatsiooni võimalikuks.
- M. K. Nii et oled meediumi produkt?
- M. K. Minu kujundid on meediumi kohta, minu *image* on meediumi produkt ja ma mediteerin oma kujundite ja *image*'i vahel (*between my images and image* *).
- M. K. Kes kirjutab sinu materjali?
- M. K. Olen oma generatsiooni hääletoru.
- M. K. Kas sa kunagi imiteerid teisi kunstnikke?
- M. K. Amatöörid imiteerivad, professionaalid varastavad.
- M. K. Töötad sa mälu järgi?
- M. K. Kõigil, keda olen kohanud, on arve minu mälu pangas — asi muutub huvitavaks, kui ma müün visuaalseid tõlgendusi nende mälestustest.
- M. K. Kes on sind mõjutanud?
- M. K. Andrew Carnegie, John D. Rockefeller, Donald Trump, Andrew Mellon ja kuningas Midas.
- M. K. Miks sa tõstad oma hindu?
- M. K. Tahan teha oma kogujad õnnelikuks. Kui tõstan hindu, võivad nad usaldada oma maitset.
- M. K. Kas sa oled tänuilik oma kogujatele?
- M. K. Kas lehm on tänuilik farmer Brownile lüpsmise eest? Kui kunstikoguja üldse kunagi ajalukku läheb, siis jottub see kunstist, mida ta on ostnud, mitte aga rahast, mida ta on maksnud.
- M. K. Oled sa kunagi mõelnud, et kulutad liiga palju aega müümisele, selle asemel et maalida?
- M. K. Müümine on puhkus maalimisest, maalimine omakorda puhkus müümisest.
- M. K. Saad sa olla pikka aega maalimata?
- M. K. Ei. Ma pean sammu pidama inflatsiooniga.
- M. K. Olen kuulnud, et oled enam organiseeritud ärikunstnik. Kartoteekidega nii kunstikauplejate kui kunstikogujate kohta. Kas see pole mitte kunstikauplejate töö?
- M. K. Levinud arusaamade kohaselt — jah. Kuid see ebaproductiivne müüt viib kunstnikke massiliselt van Goghi kompleksini. Nad tahavad olla isoleeritud, üksi oma nägemustega. Keda nad mõtleavad lolliks teha? Picassol oli telefon.

- M. K. Kas nälgiv kunstnik mängib tänapäeva kunstilaval mingit rolli?
- M. K. Van Goghi kompleks võrdub professionaalse kunstniku jaoks võimatu-sega saada krediitkaarti.
- M. K. Mis on sinu edu saladus?
- M. K. Teha midagi unustamatut ja siis vahetada ainet.
- M. K. Miks sa annad valmisvastuseid?
- M. K. Üks meist peab teadma, mida ta teeb.
- M. K. Kuidas ma saaksin sinult spontaanse vastuse?
- M. K. Käivita ainult minu spontaansuse lint.
- M. K. Kus see on?
- M. K. Oota, pean selle programmeerima.
- M. K. Tahad veel midagi lisada?
- M. K. Palju nulle minu hindadele.

Eluloolist. Sündinud 1960. aastal eesti pagulase peres. Olulised aastad veetis Richard Nixon'i kodulinnas Whiffieris Californias. 1982. aastal kolis New Yorki. Täna-seks ripuvad ta tööd paljudes era- ja avalikes kogudes, kaasa arvatud Metropolitan Museum of Art, Guggenheim ja Museum of Modern Art. Kui ta parajasti ei maali, veedab ta aega oma stuudiot juhtides, kaubeldes oma kaupmehe Ron Feldmaniga või mängides reklaamfilmides. Ta on väsimatu vaese kunstniku müüdi vastane ja peab lugu ettevõtlikest meestest nagu John D. Rockefeller, kuningas Midas jt. Ei joo, ei suitseta. Annab stuudiost välja (kontrollimata andmetel) ca 1500 pilti aastas. Näitused üle Ameerika. 1988. aasta sügise kohta võib öelda, et peab läbirääkimisi näituste korraldamiseks Jaapanis ja Tallinnas ning, üürinud ka mitmekordse suure kaubaliftiga maja, üritab luua sinna ettevõtet «Kostabi's World». See peaks sisaldama tema enda muuseumi, stuudio e *factory* jt ruume. Filiaalid asutatakse (esialgu) Jaapanisse ja Tallinnasse.

Üldse arvab Mark Kostabi aga, et Kostabi pilt peab olema igas kodus nagu televiisor. Selleks peab igas linnas olema oma *factory* (st stuudio) oma Mark Kostabiga. Ta tahab olla kunstimaailma Mac Donald (üks piltidest ongi selle korporatsiooni kogus).

Mark Kostabi võtab kokku: «Tegelikult olen ma kontseptualistlik kunstnik. Minu maalid on detailid minu gigantse kontseptualistliku kunsti projektis.»

Intervjuu on autori tõlge raamatust: Mark Kostabi. «Sadness Because the Video Rental Store Was Closed». Abbeville Press Publishers. New York, 1988. Sealtsamast pärinevad ka reproduktsioonid. Nii tõlke kui reproduktsioonide avaldamiseks on autori suusõnaline luba.

* Minu sõrendus — A. K.

JÜRI UUSTALU

EESTI MAJANDUS MAAILMAMAJANDUSE TAUSTAL

1988. aasta ületas vist ka kõige julgemate lootused poliitiliste muutuste asjus Eestis. Samal ajal tuli aga praegune olukord ümber hinnata — illusioonid (peatselt saabuvast) majanduslikust heaolust lihtsalt purunesid. Avalikustamise seisukohalt tuleb (oleks ammu tulnud) kummutada müüt Eesti majanduse kõrvalekaldumatust liikumisest paremuse poole. Seetõttu on järgnevas kriitiliselt hinnata möödunud ja vaadata selle valguses algavat, uutmise viiendat aastat.

Majandusmõte 1988

Majandusmõtet läbivaks punaseks jooneks on olnud IME arutelu. IME-kontseptsiooni väljatõtamise käigus murti läbi mitmetest vankumatuks loetud põhimõtetest. IME on unikaalne, sest tavaliselt sünnivad projektid nende isikute kabinetides, kes selle tarvis bürokraatia poolt spetsiaalselt välja valitud. Seetõttu on kõigil traditsioonilistel reformiprojektidel ühine omadus: nähakse ette bürokraatia säilimine või isegi tema tugevnemine. Siit ka soovitus: vältida IME tegemisel bürokraatidest moodustatud komisjone.

Ülevalt tulnud uuendustesse suhtutakse tavaliselt skeptiliselt ja nende elluviimisega viivitatakse, sest uuendused ei saa olla päriselt need, mida igaüks oma töökohal ise teha saaks. IME-kontseptsioonid on põhimõtteliselt erinevad kõigist eelnevatest reformikavadest, sest kompetentsemad kontseptsioonid Eesti kohta vaevalt et keegi suudaks koostada. Lisaks on IME-kontseptsioon koostatud pretseenditu avalikkusega, mis peaks kindlustama usaldatavuse ja toetuse.

Kui majanduspoliitika põhimõtete kohta tavaliselt märgiti, et: «ajalooliselt on välja kujunenud», «teatavasti on meil . . .» ja muud samavõrd ähmast, siis nüüd teame vähemasti, kuidas oleks õige korraldada omandi-, rahandus- ja haldusküsimusi.

Vaatamata IME-kontseptsiooni¹ vaieldamatutele saavutustele on jäädud deklaratiivseks ning pole suudetud anda tegeliku majanduspoliitika kujundamise alust. Pole raske deklareerida, et IME on suunatud kõigi eestimaalaste elukvaliteedi parandamisele jm,

¹ R. Otsason, H. Vitsur jt, Eesti NSV Isemajandamise — IME ühiskonnakontseptsioon. Tallinn, 24. november 1988, 19 lk (Käsitähti).

kuid kahjuks ei leia kontseptsioonidest realistlikke strateegiaid nende eesmärkideni jõudmiseks. IME-kontseptsioonidest ei ilmne ka meie sidemed NSV Liidu majandusega: st missuguste mehhanismidega oleme seotud mujal N. Liidus toimuvate protsessidega.

Arvatavasti vaieldakse mulle vastu, väites, et IME-kontseptsioon on suunatud uue regionaalse majandusmehhanismi põhimõtete väljatõtamisele. Selle võib ju välja töötada, kuid meil võib olla paberil isegi maailma parim majandusmehhanism, kui ta aga tööle ei hakka, pole temast mingit kasu.

Siinkohal meenub G. Popovi väide, et praeguseks on uutmise teoreetiline baas ammendatud². Tundub, et IME arutelu tähtsaimaks tulemuseks tuleb lugeda tähelepanu osutamist meie majandusteadusliku teadmise äärmisele nõrkusele. Tsiteerin ühe välismaa kolleegi suusõnalist arvamust: IME üksikasjalikum edasiarendamine ei ole võimalik juba ainuüksi seetõttu, et teadmistest jääb puudu. Niisiis, majandusteaduse viletsus kestab, ka sellele vaatamata et IME-kontseptsioonid on andnud oma väärika, kuid kahjuks ikka kindlalt piiratud panuse.

Eesti maailmamajanduse taustal

IME-keskustelu suureks teeneks tuleb pidada, et asetati kahtluse alla pettekujutus Eesti suhtelisest majanduslikust heaolust ja kergelest kasvuvõimalustest. Kuigi ei Eesti ega NSVL Statistikaakomitee pole suutnud ega nähtavasti lähemal ajal suudagi anda rahvusvahelistele standarditele vastavaid statistilisi andmeid, näitavad üksikutes harudes — haridus, tervishoid, elumajandus jm toimetatud võrdlused, et ei N. Liitu ega Eesti NSVd ei saa lugeda maailma rikkaimate ega ka tehnoloogiliselt arenenumate riikide hulka. Nõndanimetatud maailmatasemest jäädakse ikka vähemalt 10—20 aastat maha. Küsitav on, kas praegustki «maailmataset» õnnestub saavutada lähema 10—20 aasta jooksul.

Üleliidulise auditooriumi jaoks paikneb «maailmatase» Moskvas, eestlaste jaoks on «maailmataseme mõõdupuuks» Soome televisioon. Kui sotsialistlikus võistluses võrreldakse oma saavutusi N. Liidu teiste osadega,

² «Ekonomika i matematičeskije metodö» 1988, nr 5.

siis meie põhjanaabrite elu-olu on kujunenud teatavaks ideaaliks. Meiega varem ühte samu käinud maa on praeguseks paarkümmend aastat ette jõudnud.

Tõsi, faktidega manipuleerimise kaudu on pütud näidata, et Soome variant poleks Eesti ega Läti puhul mõeldav olnud. Tuginedes kodu- ja välismaisele materjalile väidab A. Fedotov³, et «Soome majandus suutis kohaneda iseseisvusega, Eesti ja Läti majandus aga mitte» ja et «seepärast polevat nn Soome variandi väljatoomine õigustatud». Edasi toob Fedotov ära «meie statistika andmed» selle kohta, et praeguseks läheneb Läti NSV (seega ka Eestil) elaniku kohta toodetud rahvatulu poolest sellistele Lääne-Euroopa maadele nagu Suurbritannia, Madalmaad, Itaalia; on saavutanud 70% USA vastavast tasemest. Fedotov tsiteerib ka statistikuid, kes väidavad, et nõukogude võimu aastatel on tööstustoodang Eestis kasvanud 58, Lätis 55 ja Leedus 77 korda.⁴

Peaks olema selge, et Fedotovi väited ei pane vastu ei argiteadvuslikule — poes-käijate — ega ka majandusteadlaste kriitikale. Pettekujutlusi toetavad ilustatud informatsiooni produtseerivad statistikaorganid. Järgnevas püüan tuua mõned statistilise informatsiooni korrigeerimise tulemused⁵.

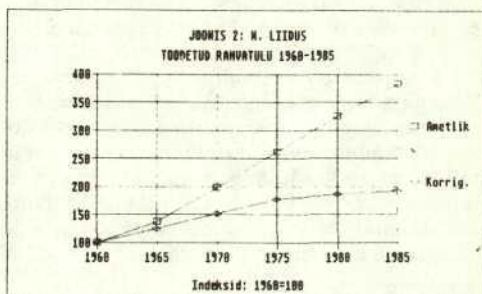
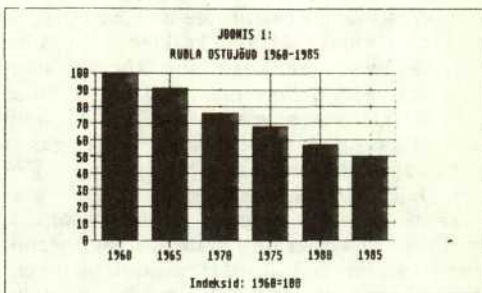
Meie statistilistes teadaannetes pole piisavalt arvestatud inflatsiooni. NSVL Statistikaakomitee esimehe M. Koroljovi andmetel on viimase 15 aastaga hinnad tõusnud 8%⁶. Samal ajal märgib autoriteetne Briti nädalaleht «The Economist», et viimase kahe aastakümne jooksul on inflatsioon olnud 3% ja 5% vahel⁷, mis kahekümne aastaga annaks vähemalt 81%. Novosibirski majandusteadlase G. Hanini arvutuste järgi tuleb inflatsiooniks 1960—85 ligikaudu 100%.

Iseloomustamaks inflatsiooni tooksin G. Hanini arvutuste toetudes kõigepealt ära rubla ostujõu indeksi 1960. aastaga võrreldes, s.o umbkaudu viimase rahareformi ajast (vt joonis 1)⁸. Nagu jooniselt ilmneb, on

reformiaegse rubla ostujõust järgi ainult viiskümmend kopikat. Vastavalt sellele tuleks korrigeerida ka ühiskondlikku koguprodukti, rahvatulu, töövõljalikust, reaalpalka jm olulisemaid majanduslikke indikaatoreid.

Viisaastakuplaani tähtsaimaks ülesandeks peetakse teatavasti arenguvariandi leidmist, mis kindlustaks suurima rahvatulu. Kui inflatsiooni mitte arvestada, siis võiks tunduda, et seda tehakse vägagi edukalt. Ametlike teadete kohaselt kasvab rahvatulu NSV Liidus 1960—1985 3,8kordseks. Alles inflatsiooni-paranduse arvestamisel ilmneb, et kasv polnud suurem kui tagasihoidlikud 91% (vt joonis 2). Jooniselt nähtub, et kuigi ametlike andmete kohaselt toimus jätkuv tõus, aeglustus rahvatulu kasv juba pärast 1970. aastat märgatavalt, pärast 1975. aastat aga praktiliselt peatus. Kuigi asjade niisugune seis on majandusteadlastele küllaltki hästi teada, pole siimaani ümber hinnatud N. Liidu majanduslikku ajalugu ja räägitakse veelgi edukalt kulgenud majanduslikust ja sotsiaalsest arengust.⁹

Huvitav on ka vaadelda inflatsiooniparanduse seisukohalt protsesse, mida tavat-

³ «Voprossõ ekonomiki» 1988, nr 3.

⁴ Inflatsiooniga korrigeeritud andmeid vt artikli järgmisest osast.

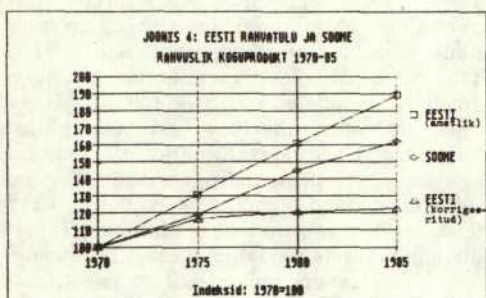
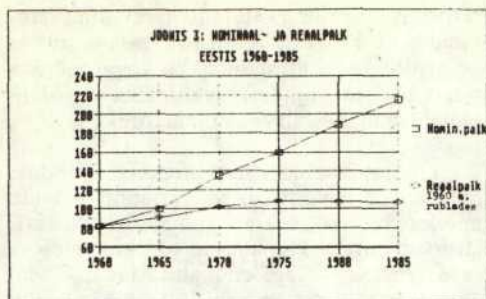
⁵ Kõik arvutused on tehtud G. Hanini leitud rahvatulu indeksite järgi, mis on toodud artiklis: V. Tremel. Perestroika and Soviet Statistics. «Soviet Economy» 1988, Vol. 4, nr 1, lk 65—94.

⁶ «Noorte Hääli» 10. veebr 1988.

⁷ «The Economist» 24. sept 1988.

⁸ G. Hanini arvutused on tehtud tööstustoodangu hindu ja naturaalseid mahtusid võrreldes. Seetõttu pole nad raha ostujõu ja elatustaseme mõõtmisel korrektsed. Nendes ei väljendu ka defitsiit ja katteta raha. Paremate indeksite puudumisel tuli kasutada olemasolevaid.

⁹ Muidu kriitilises artiklis «Gde mõ nahodimsja» (EKO 1988, nr 12) märgib A. Illarionov, et kuigi rahvatulu suures 1913—1986 mitte 94 korda, nagu teatab statistika, vaid ainult umbes 8 korda, on siiski tegemist «täitsa kõrgete näitajatega».

setakse nimetada «rahva elujärje tõusuks». Üheks tähtsamaks elatustaseme kasvu peegeldavaks näitajaks peetakse keskmist rahapalka, mis teatavasti on kogu aeg kõrvalekalduvatult tõusnud. Arvestades inflatsiooni tuleb aga keskmisest palgast rääkida kui nominaalpalgast. Arvutades palga välja püsiva ostujõuga rublades, saame reaalpalga (vt joonis 3). Pole raske märgata, et reaalpalk pole tõusnud sugugi nii kiiresti kui nominaalpalk, peale 1970. aastat on reaalpalga tõus praktiliselt peatunud. 1980ndast aastast on reaalpalk langenud. Kui arvestada praegust kiiresti kasvavat inflatsiooni¹⁰, siis võib arvata, et enamiku inimeste reaalpalk väheneb¹¹.

Vaatleme inflatsiooni seisukohalt ka maailmajanduses kõige tähtsamaks peetavat arengunäitajat — rahvuslikku koguprodukti. Pseudoteadus on järjekindlalt levitanud müüti, et sotsialistlikud maad arenevad majanduslikult kiiremini kui kapitalistlikud. Parandatud indeksi kasutades saab selle eksiarmuse ümber hinnata.

¹⁰ «The Economist» 24. sept. 1988 hindab 1988 aasta inflatsiooniks N. Liidus 7%.

¹¹ Tõsi, erinevalt Läänemaadest ei puuduta meil inflatsioon haridust, arstiabi, ühiskondlikku transporti ja teisi teenuseid, mida osutatakse tasuta või kus hinnad on fikseeritud. Sellele vaatamata võib suurendada defitsiit; see aga on analoogiline hinna tõusuga, kuigi siin muutub järjekorra pikkus.

Eesti rahvatulu ja Soome rahvusliku koguprodukti juurdekasvu võrdlus on toodud joonisel 4. Meie statistika esitatud andmete kõrval jääb Soome majandusime varju. Tahaks küsida, kas ei peaks Euroopa Jaapaniks nimetama Soome asemel hoopiski Eestit? Parandatud andmed on masendavad, andes aastakeskmiseks juurdekasvuks Eestis vaid 1,4% Soome 3% vastu. Tähelepanuväärne on, et peale 1980. aastat on Eestis rahvatulu kasv praktiliselt peatunud; seda ei saa nimetada teisiti kui majanduskriisiks. IME-kontseptsiooni autorid, kes lihtsalt konstateerivad, et: «administratiiv-harujuhitumise süsteem on praegusel intensiivistamise ajal osutunud küündimatuks...»¹², tunduvad lausa optimistidena.

Kui Eesti rahvatulu paigal püsib, ei järeldu sellest tingimata, et «kapitalismi üldkriisi süveneks». Turumajandusega tööstusmaades kestab praegu sõjajärgse aja kõige pikaajalisem majandusliku tõusu periood. Viimase kuue aasta jooksul pole olnud aastat, kus rahvuslik koguprodukt poleks tõusnud. 1988 oli koguprodukti kasv tööstusmaades (eelnev hinnang) 3,9%, sealhulgas USA-s ja Jaapanis kaalukad 4,0% ja 5,8%¹³.

1940. aasta hinnangute kohaselt¹⁴ oli Eesti 1938. aastal maailma maade seas rahvatulu poolest inimese kohta 341 dollari-aastas 23. kohal. Meiega enam-vähem sama rikkad olid veel Soome, Ungari, Poola, Läti ja Itaalia. Tolleaegsetest maailma rikkaimatest maadest — USAst ja Kanadast jääme maha umbes 4 korda.

Praegusel ajal on rahvatulu arvestusmetoodikate erinevuse tõttu kahjuks raske võrrelda. A. Illarionov saab NSVL rahvusliku koguprodukti väärtuseks elaniku kohta 1987. aastal 6900 dollarit ehk 44% USA vastavast tasemest¹⁵, mis on kahtlaselt hea tulemus. Kui arvestame ka A. Kõörna andmeid, mille järgi Eesti NSV rahvatulu elaniku kohta ületab N. Liidu keskmist 21%¹⁶, siis võiksime arvata, et Eesti rahvuslik koguprodukt¹⁷ ulatub 8350 dollarini, mis oleks 64% arenenud kapitalistlike tööstusmaade tasemest (keskm. 12960 dollarit¹⁸). Niisugune enese-

¹² R. Otsason, H. Vitsur jt. Sealsamas.

¹³ World Economic Outlook: Revised Projections by the Staff of International Monetary Fund. October 1988, International Monetary Fund, Washington, 1988.

¹⁴ «Akadeemia» 1940, nr 1, veebr.

¹⁵ EKO 1988, nr 12.

¹⁶ «Voprossõ ekonomiki» 1988, nr 8.

¹⁷ Lähtudes eeldusest, et rahvuslik koguprodukt ja rahvatulu on sarnased näitajad.

¹⁸ World Development Report 1988, N.Y., Oxford University Press, 1988.

kindlus meie arengutaseme suhtes on teataval määral tingitud nn rubla ametlikust kursist, mis kardetavasti ei oleks õige isegi pärast oodatavat kahekordset devalveerimist¹⁹. Tegelikule olukorrale viib meid lähemale teadmine, et Eestist kõrgemal arengutasemel Ungari (kunagine võrdne) jääb oma 2020 dollariga²⁰ USAst ligi 9 korda maha. Koguprodukti poolest hinge kohta on Ungari maailmas umbes 40. kohal. Kus oleme siis meie?

Seega pole põhjust Eestit tänapäeval enam kõrgelt arenenud maade hulka lugeda. Teadvustades veel kord Eesti rahvatulu aastakeskmise juurdekasvu 1970—1985 — 1,4% ja arvestades, et kapitalistlikud tööstusmaad kasvavad samal ajavahemikul keskmiselt kiirusega 2,3% aastas, peame endale aru andma, et arenenud maadest jääme üha rohkem maha. Kiirelt arenevad nn uued tööstusmaad — Korea, Hong Kong, Singapur — on kasvanud sealjuures isegi 6—7% aastast²¹.

Eesti majanduse pikaajaline areng on meid viinud üha halvemale positsioonile. Eriti keerukaks muudab meie olukorra asjaolu, et rohtu niisuguse majandusliku taandarengu jaoks vähemalt kõigi senikavandatud abinõude hulgast ei leidu (kui seda üldse leidubki). Meie majandusliku arengu dilemma on: kas sajandivahetusel oleme arengu- või arenenud maa?

Kas on olemas stsenaariume, mis võiksid meid päästa edaspidisest absoluutsest ja suhtelisest allakäigust ja tuua meid ehk arenenud maadega samale või lähedasele arenguastmele?

IME arutelu sellele küsimusele selget vastust pole toonud...

1989: realism või hurraapatriotism?

Neljanda perestroika-aasta lõpuks võib tõeada, et majandusreform ei ole oodatud tulemusi andnud. Majanduslik areng kulgeb ebaühtlaselt, rahvatulu juurdekasv on aeglane. Lisaks on toimunud kaks täiesti ootamatut sündmust — Tšernobõl ja Armeenia maavärin, mis on aidanud elatustaseme oodatud kasvu tublisti edasi lükata. Väikese ülevaate perestroika-aegsest majanduslikust arengust peaks andma järgmine tabel:

Nagu tabelist nähtub, saame ametliku informatsiooni korrigeerimisel inflatsiooniga kurvad andmed. Majandusliku arengu edukamad aastad — 1985, 1986 on vaheldunud

Tabel 1
Toodetud rahvatulu juurdekasv N. Liidus
1985—1989 (%)

	1985	1986	1987	1988	1989
Rahvatulu juurdekasv	3,8 ¹	4,1 ²	2,3 ²	5,0 ²⁴	3,8 ²⁴
Inflatsioon	3.5	3.5	3.5	7	...
Rahvatulu parandatud juurdekasv	-1,2	-0,9	-1,7	-2	...
	..0,8	..1,1	..-0,9		

1 Narodnoje hozjaistvo SSSR za 70 let. Jubileinõi statistitšeski sbornik. M., 1987.

2 «Vestnik statistiki» 1988, nr 12.

3 hinnang

4 plaan

äpardunud aastatega — 1987, 1988. 1986 toimunud Tšernobõli katastroofi arvele võib kanda ühe protsendi rahvatulust²², Armeenia maavärina arvele nähtavasti veelgi rohkem.

Tegemist on pikaleveninud majanduskriisiga, kus langusaastate vahele lipsab aeg-ajalt mõni soodsam periood. Majandust planeeritakse aga ikka ilustatud näitajate järgi, kuigi nende sobimatuses ei paista olevat kahtlust.

Teades, et tööviljakuse tõstmine sajandi lõpuks 2,3—2,5 korda²³ eeldab rahvatulu kasvutempot ca 4% aastas, näeme, et isegi ilustatud andmed, rääkimata juba korrigeeritud andmetest, asetavad kahtluse alla plaanitava täitmise reaalsuse. Robert Kellogg oma artiklis «Modeling Soviet Modernization»²⁴, märgib, et N. Liidus kavandatud kasvutempo — reaalkasv 4—5% aastas on kaugel väljaspool kättesaadavuse piire. LKA eksperdid (kelle kompetentsuses pole põhjust kaheda) teatasid 1987 ettekandes Kongressile N. Liidu oodatavaks summaarseks rahvatulu kasvaks 2—3% aastani 1990 ja alla 5% ajavahemikul 1991—2000²⁵. Niisugune perspektiiv näitab täie selgusega, et N. Liidu majanduses on tegemist pikaajalise kriisiga, millest väljumise lootused on ähmased. Sellest kriisist ei ole puutumata ka Eesti. Kui aga meele pidada, et tööinimeste toidetakse üha uute müütidega (IME-müüt), siis võib käesolevale seisundile viidata kui krahhielsele, sest kuristik soovitava ja tegeliku vahel kasvab pidevalt.

Ka Eestis tuleb endale lõpuks siiski tunnistada, et kirjeldatud tegelikkuse taustal

²² «Time» 19. dets 1988.

²³ Vi Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm. Uus redaktsioon. Tln., «Eesti Raamat», 1986.

²⁴ «Soviet Economy» 1988, Vol. 4, nr 1.

²⁵ Tsiteeritud EKO 1988, nr 10 vahendusel.

¹⁹ «Izvestija» 23. dets 1988.

²⁰ World Development Report 1988, lk 223.

²¹ World Development Report 1988, lk 222—223.

pole «tööviljakuse järsk suurendamine inimete ettevõtlikkuse vallandamise kaudu»²⁶ kuigi tõenäoline. (See muidugi ei tähenda, et sinnapoole ei peaks püüdma.) 1989. aasta riiklik plaan näeb aga ette tagasihoidlikku rahvatulu juurdekasvu — 3%²⁷, mis peale inflatsiooniga korrigeerimist ähvardab päris kokku kuivada. 1988. a plaan ehituses jäi aga nagu tavaliselt jällegi täitmata, alataitmine on 30 miljonit rubla ehk umbes 5% plaanist. Sellise tegelikkuse juures pole optimismiks mingit põhjust.

Teatavasti on Eesti valitsuse kontrolli all suhteliselt väike osa meie majandusest. Märksa suurem osa kujutab endast erilisi Moskva «feodaalmõisu», mille eesmärgiks on toota teatud (nagu nägime — tegelikkusele mittevastavaid) näitajaid — täita plaani. Nii-suguste näitajate väljamõtlemine ja nende loodud plaanide täitmine on stagnatsiooni juhtiva jõu — bürokraatia — olemasolu õigustuseks. See on laisklev klass, kes kunagi pidurdas edukalt kapitalistlike suhete kaju-

²⁶ «Edasi» 26. sept 1988.

²⁷ «Rahva Hääli» 1. dets 1988.

nemist vene põllumajanduses, leiutades uni-kaalse maa väljaostu mehhanismi, mis arengu tohtu aeglustuse hinnaga säilitas büokraatide jaoks peamise — nende funktsioonid ja tulud²⁸. Büokraadid, kes on Eesti majanduse viinud tema praegusesse madalseisu, on säilitanud ka nüüd oma mõjuvõimu ja ei mõtlegi millestki loobuda. Paistab, et vene bürokraatism pole mitte väiksem takistus arengu teel kui näiteks india kastisüsteem. Ja kuidas me ka ei sooviks, majanduslikult ratsionaalseid otsuseid bürokraatia sule all ei tarvitse sündida.

Ma ei arva, et IME-kontseptsiooni taolisi ideaalvariante ei peaks üldse koostama, kuid loota nende imettegevale jõule pole vist kuigi arukas. Viimasel ajal armastatakse rääkida poliitilistest reaaliatest, eks koostagem siis majanduslikest reaaliatest lähtuv tegevusprogramm. See võiks olla ühe või paari aastane majanduslikust tegelikkusest lähtuv steenaarium, kus peegelduksid arengutendentsid ja oleksid kavandatud vaid tõesti teostatavad abinõud.

²⁸ Vt G. Popov, N. G. Tšernõševski i otmena krepostnogo prava. «Voprosõ ekonomiki» 1988, nr 9, lk 71—81.

MART LAAR

EESTI SÕDURITEST II MAAILMASÕJAS

Rääkides eesti sõdurite osalemisest II maailmasõja heitlustes on Nõukogude Eestis seni põhitähelepanu pööratud Nõukogude armee, peaaesjalikult Eesti Laskurkorpuses võidelnud meestele. Nii on tänini korralikult teadvustamata, et tunduvalt rohkem eestlasi sõdis samal ajal vastaspoolel, et paljudes lahingutes — Neveli, Narva, Emajõe, Avinurme, Porkuni, Tehumardi all — seisid vend venna vastu. Saksa ajal Sõjaarhiivi juhtinud H. Tulnola andmetel oli 1944. a suvel ühel või teisel kombel Saksa armeeaga seotud üle 90 000 eestlase. Tegemist on aukartustäratava hulga, eriti kui on teada, et Nõukogude poolel teeninute arv on mitu korda väiksem. Arutlemata pikemalt sellist jaotust tinginud motiivide-põhjuste üle, tahaks järgnevalt anda lühikese ülevaate Saksa armee ridades II maailmasõja jooksul moodustatud eesti üksustest.

Eesti üksuste teke Saksa armee juures sai alguse 1941. a juunis-juulis Eestit haaranud partisaniliikumisest (rahva seas tuntud met-

savendluse nime all). Kui enamik kodusid vägivald ja terrori eest kaitsnud spontaanselt tekkinud üksustest rinde ülemineku järel ise laiali läks, Omakaitse formeeringutesse astus või sakslaste poolt laiali saadeti, siis mõnedest kindlama struktuuriga salakadest formeeriti Saksa sõjaväe juurde omaette pataljonid. Nii osalesid Tallinna lahingutes 1941. a augustis sakslaste kõrval major Hirvelaane pataljon, K. Talpaku pataljon ning ERNA II kolonel Kure juhtimisel. Viimane üksus võttis osa ka saarte hõivamise operatsioonist. Väiksemate gruppidena või hoopis üksikuna teenis eestlasi samal ajal teistegi Saksa üksuste juures.

Lahingutegevuse lõppemise järel saadeti eelpoolmainitud üksused laiali. Suur osa neis võidelnuist asus aga lepingu alusel teenima Saksa üksustesse, siirdudes koos nendega Venemaale rindele.

Üldine olukord Eesti üksuste loomiseks oli hetkel aga ebasoodus. Kui sõjaväevõimud suhtusid neisse veel pooldavalt, siis hitler-

liku Saksamaa poliitiline juhtkond ei pidanud vajalikuks kellegagi jagada võitu «Ida kolossi» üle. Üksnes saksa sõdurile pidi jääma õigus relva kanda. Soov omaette Eesti üksuste, Eesti sõjaväe loomiseks aga säilis. Tagalateenistuseks määratud Omakaitse ei suutnud juba oma viletsa relvastuse ning hajuja tegevuse tõttu seda ülesannet täita.

Samal ajal tekkis Venemaal opereerivatel Saksa üksustel järjest suurem vajadus tagalat julgestavate üksuste järele. Nii alustati 1941. a suvel-sügisel nn julgestuspataljonide formeerimist, mis rahva seas said tuntuks idapataljoni nime all. Kokku moodustati 1941. a 6 bataljoni (181—186), igäühes keskmiselt 800 meest. Algul kasutati eestlasi tagalateenistuses, siis otseses võitluses partisanide vastu, seejärel paisati aga rindele. Eestlased osalesid rasketes talvelahingutes Volhovi all ning seejärel nn «Volhovi kotti» likvideerimisel. Lahingutes hõrenes pataljonide koosseis märgatavalt ning 1942. a sügisel moodustati neist idapataljonid 658 (komandör kpt. A. Rebane), 659 (kpt. G. Sooden) ning 660 (major H. Ellram). Tegemist oli nüüd peaaesjalikult rindeüksustega, mida tihtipeale kasutati kõige vastutusrikkamate lõikude katteks. 19. märtsil 1943 tõrjusid 658. ja 659. pataljon A. Rebase üdjuhtimisel tagasi Punaarmee suurpealetungi Kolpino juures. Rasket kannatada saanud eesti üksused viidi kaitsele Ilmeni äärde, 660. pataljon püsis Jamburgi ruumis.

1944. a jaanuaris sattusid 658. ja 659. pataljon taas suurlahingute keerisesse. Nende juures jäi suurrünnak küll pidama, kuid pataljonide endistest kaitseõhikudest läbi-murdnud Punaarmee üksused ähvardasid kogu Novgorodi grupeeringut kotti tõmmata. Algasid ränkkrased taandumislahingud, kus eesti pataljonid mitmel korral kogu armeegrüpele tee lahti löid. Veebruari viimastel päevadel jõudsid 658. ja 659. pataljon Pihkvasse, sealt 1. märtsil Toila metsalaagrisse ümberformeerimisele. Juba varem oli samasse kohta paigutatud 660. pataljon, mille ülem H. Ellram oli Pljussa all langenud. A. Rebasele omistati lahinguis ülesnäidatud vaprust eest esimese eesti sõjaväelasena Rüütlist.

Lisaks julgestuspataljonidele formeeriti 1941. a Eestis veel rida politseipataljone. Need olid esialgu samuti ette nähtud teenistuseks Eesti piiride kindlustamisel, kuid sakslastele lausa traditsiooniks saanud viisil lubadusi rikkudes saadeti nad enamuses rindele — ja seejuures vajaliku relvastuse ja väljaõppeta. Politseipataljonidest moodustati 6 bataljoni (igäüks ca 500 meest): 1941. a sügisel Lõuna-Eestis numbrite all 37 kuni 42, Põhja-Eesti hõivamise järel pataljon nr 29, 1942. a talvel pataljonid 33, 35, 36. Viimane osales

muuseas lahingutes Stalingradi all, kust tuli tagasi kuuendikuni vähenenud koosseis. 1942. a likvideeriti politseipataljonid 29, 33, 36, 39 ja 41, nende isikkoosseis läks täienduseks teistele pataljonidele. 1943. a formeeriti mitmel pool Eestis veel juurde pataljonid 30, 31, 32 ja 286—292, sel korral kasutati neid enamasti tõesti Eesti piiride julgestamiseks.

Uus ümberformeerimine viidi läbi 1944. a suvel, mil mitmed pataljonid taas likvideeriti ning täiendati nendega elujõulisemate üksuste rida. Pataljonidest 286, 288, 291 ja 292 moodustati 1. Eesti politseirügement, 1944. a juulis aga politseipataljonidest 37, 38 ja 40 2. politseirügement. Esimest kasutati tagala kaitseks Virumaal, teine paisati aga Lätisse, kus ta koos Läti politseirügemendiga pani seisma Punaarmee pealetungi Daugavpilsis all. Omalaadse üksusena politseipataljonide seas tuleks mainida veel 1941. a Saksamaale asunud eestlastest moodustatud pataljoni «Estland», mille sakslased saatsid partisanide vastu võitlema Eesti asemel Ukrainasse. Pataljon likvideerus isikkoosseisu äravoolu tõttu 1943. a sügisel.

Eri rindelõikudesse hajutatud nõrga relvastuse ja väljaõppega eesti pataljonidest ei saanud tulevase sõjaväe moodustamisel loomulikult palju loota. Seetõttu jätkasid Eesti avalikud tegelased katseid moodustada suuremaid üksusi. 28. augustil 1942 anti nõusolek Waffen SS-i kuuluva Eesti Leegioni moodustamiseks. Kuigi SSi kuulumine eestlasi pehmelts öeldes ei vaimustanud, saadi ometi aru, et üksnes see võib loodavale üksusele tagada korraliku relvastuse ja väljaõppe. Vabatahtlike arv jäi Eestis siiski minimaalseks, küll sai leegioni soliidset täiendust ida- ja politseipataljonidest. 13. oktoobril oli esimene grupp eestlasi väljaõppekohaks määratud Heidelbergis. Osa ohvitseri komandeeriti Bad Tölzi täienduskursustele, teised allutati aga karmile väljaõppele. 1943. a märtsis levisid formeeritavas pataljonis kuuldused, et vastupidiselt lubadustele saadetakse mehed rindele Lõuna-Venemaale. See tekitas pahameelt, mida lisas veelgi katse jätta ära eesti rahvuslipp üksuse vannutamisel. Protestid olid siiski asjatud ning 1943. a juulis saadeti eesti pataljon «Narva» rindele SS-diviisi «Wiking» koosseisu. Eestlased paisati pidurdama Punaarmee suurrünnaku Izjumi ruumis, kus Andrejevka küla juures kolm päeva kestnud lahingutes osutati imekspandavat vastupidavust. Hävitati üle saja tanki, kuid ka pataljon ise kandis raskeid kaotusi. Järgnesid meeleheitlikud kattelahingud Hadnitsa ja Merevka juures ning mujal Dnep-rini välja. Mitmekümnekordset ülekaalu trotsides kaitses pataljon tervete väegrüpee-

ringute taandumist, ise seejuures verest tühjaks joostes. 1944.a sattus «Narva» koos paljude teiste Saksa üksustega Tšerkassõ all kotti (nõukogude historiograafias Korsun-Sevtšenko kott). Siia saadeti pataljonile täienduseks ligi 500 väljaõpetamata noort, kellest nädala pärast oli elus paarkümmend. Ühena vähestest kindla struktuuri säilitanud üksustest murdis paarisaja meheni vähenenud pataljon kotist siiski välja ning toodi seejärel Eestisse ümberformeerimisele.

Kõigi eelpool kirjeldatud lahingute ajal käis Eesti Leegioni formeerimine Heidelaagri täie hooga edasi. Täiendust saadi nüüd dr. H. Mäe poolt 1943.a väljakuulutatud mitmete aastakäikude mobilisatsioonist. Mobiliseeritavatele anti vormiliselt valida Leegionisse astumise, tööteenistuse või sõjatööstuses töötamise vahel. Viimased võimalused olid seejuures limiteeritud. Kuigi mobilisatsioonist selle «poolsunduslikku» iseloomu arvestades eemale hoiti, andis see siiski võimaluse kahe uue rügemendi (45 ja 46) formeerimiseks, mis koos suurtükigrupi ning täiendusüksustega koondati 23. oktoobril 1943.a ametlikult Eesti brigaadiks kindralmajor F. Augsburgeri juhtimisel. Eesti üksuste tegevuse kõrgemaks koordineerijaks sai kindralinspektor J. Soodla, kelle idee kohaselt pidi leegionist saama alus tulevasele Eesti sõjaväele, mida Saksamaa langemise järel eestlastel kindlasti vaja läheb.

1943.a sügisel käis Eesti brigaadi väljaõppega tutvumas Himmler, kellele eestlased väga hea mulje jätsid. 1943.a saadeti brigaad rindele, kus teda algul rakendati rinde vahetus tagalas paiknenud partisaanide «Rosona» vahariigi likvideerimiseks. Selle idapiirini jõudmise järel pörkuti Neveli all läbimurdnud Punaarmeele, kelle edasitungi Eesti brigaad seisma pani. Rasketes lahingute järel olukord stabiliseerus 1944.a veebruarini, mil siis juba 20. Eesti Diviisi nime kandev üksus Eestisse saadeti.

Eelpoolmainitud formeeringute kõrval jätkus eestlasi ka mitmetesse eriuksustesse. Nii kasutas neid mitmel puhul (kaugluure, raadiomäng jms) Abwehr, näiteks raadioluurega tegutsevas üksuses varjunimega «Muinasjuturügement 1001». 1941.a moodustati eestlastest lennuüksus koondnimega «Sonderstaffel Buschmann», mis 1943.a sai uue nimetuse «Fliegergruppe 127». Eestlased tegid luurelende Soome lahel ning küttisid allveelaevu, saavutades viimasel alal tähelepanuväärseid tulemusi. 1944.a rakendati neid ka võitlustes Eestis peaaegjalikult õiste pommitajatena. Eestlastest moodustati ka õhutõrjeüksusi ning võeti neid Saksa mereväkke.

Sootuks omapäraseks üksuseks kujunes

aga Soomes moodustatud Jalaväerügement 200. Siia kuulus üle 2000 eesti noort, kes soovimata teenida Saksa armees olid põgenenud Soome ning astunud siin Soome sõjaväkke. Kindralinspektor Soodla ei teinud poiste Soome-minekule erilisi takistusi, leides, et need poisid on «kindlas kohas» ning küll nad vajaduse korral koju tagasi tulevad. Selline vaim muutus rügemendis tõesti määravaks. Ametlikult oli rügemendi komandöriks soomlasest kolonelleitnant E. Kuusela, selle tegelikuks ideoloogiks aga Soome põgenenud K. Talpak. Soome poisid paistisid silma rõhutatud rahvusliku vaimuse ja missioonitundega — oma rügemendi peeti tulevase Eesti sõjaväe algüliliks, mille ümber saab soome jäägrite kombel kasvatada suuremad üksused. JR 200 sai korraliku väljaõppe, tema juures arendati välja ka kõik eriuksused. Rügemendi I pataljon osales 1944.a rasketes lahingutes Karjala Kannasel, saades Mannerheimi päevakäus kõrge tunnustuse osaliseks.

Olukord Eestis oli selleks ajaks aga põhjalikult muutunud. 1944. aasta alguses murdis Punaarmee Leningradi all Saksa rindest läbi ning jõudis veebruari esimestel päevadel Eesti piirideni. Esimese eesti üksusena astus siin nendega kontakti 30. politseipataljon Karjati juures.

Tekkinud keerulises olukorras muutus vajalikuks üldmobilisatsiooni teostamine Eestis — vastasel korral ähvardasid sakslased Eesti maha jätta. Kuna viimased H. Mäe poolt väljakuulutatud mobilisatsioonid olid läbi kukkunud, eeldasid sakslased maksimaalselt 15 000 mehe kokkutulekut. Mobilisatsiooni asusid teatud tingimustel (kõigi eesti üksuste koondamine Eesti kaitseks jms) teostama ka rahva jaoks autoriteetsed liidrid, eeskätt presidendi kohuste täitja dr. J. Uluots. Kogu rahvale määratud raadiokõnes rõhutas J. Uluots: «Millisel viisil me oma rahva elu ka tulevikus kujutleksime ja millist head ja ilusat Eestit meie ka oma mõttes ja südames kannaksime kui oma kalleimat vara, on kõige selle tulevase elava Eesti eeltingimuseks ikka see, et kommunistlik Nõukogude võim meie maale ei pääseks kuni rahu saabumiseni ja selle rahu kindlustamiseni.» Tulemuseks oli mobilisatsiooni hiilgav õnnestumine — kokku tuli ca 45 000 meest. Eesti armee moodustamine oli jooksu muutunud reaalsuseks. See kujutas sakslaste jaoks aga ohtu ning nii hakati kogu üritust takistama.

Olukord rindel muutus samal ajal aina ähvardavamaks. Veebruari keskpaigas tungisid Punaarmee üksused Eestisse sisse ka Mehikoorma all. Nende peatamiseks võeti Tartus rongilt maha Narva alla paisatava Eesti Diviisi 45. rügemendi I pataljon H. Riipalu juhtimisel, kes 14.—15. veebruaril toi-

munud Meerapalu-Jõepera lahingus sissetungijad purustas.

Samal ajal jõudsid Narva rindele ka esimesed mobiliseeritud eestlased rügemendi «Tallinn» nime all ning paisati osalt Merikülla maabunud dessandi, osalt üle Auvere edenevate Punaarmee löögüksuste vastu. 12.—20. veebruarini jõudsid Narva alla Eesti Diviisi üksused, mis vahetasid Narvast põhja pool välja seal asunud nõrga Saksa õhujõudude diviisi. Esimest korda tegutses diviisi juures ka täisjõu saanud suurtükirügement. Diviisi ülesandeks oli kogu Narvat kaitsvat väegruppi ümberhaaramisega ähvardavate Riigiküla ja Vepsküla—Siiverti platsdarmide likvideerimine. Riigiküla platsdarmi hõivas 46. rügemendi (komandör kolonel Tuuling) I pataljon kapten R. Bruusi juhtimisel Eesti Vabariigi aastapäevaks 24. veebruariks 1944. 1. märtsil alustasid nii 45. (komandör kolonel Vent) kui 46. rügemendi esimesed pataljonid rünnakut teisele platsdarmile, mis likvideeriti koostöös SS-diviisiga «Nordland» vihases lähivõitluses 7. märtsiks 1944. Neis lahinguis Vaasa talu hõivamisel ülesnäidatud vaprust eest pälvis Rütülriski 46. rügemendi allohvitser Harald Nugiseks.

Seega oli likvideeritud Punaarmeele soodus platsdarm Narva ründamiseks. Märtsis püüdis Punaarmee korduvalt kolme laskurdiviisi kasutades uut sillapead luua, kuid edu jäi raskematele kaotustele vaatamata saavutamata — Eesti Diviis hoidis oma kaitseõiku kindlalt. Nüüd saabus rindel vaikus, mida kasutati diviisi täiendamiseks. 45. ja 46. rügement said lisaks kolmandad pataljonid, juurde moodustati ka 47. rügement, mille tuumikuks kujunesid Venemaalt tagasi toodud idapataljonid. 47. rügemendi ülemaks sai kolonel Vent, 45. rügemendi eesotsa ülendati värske kolonelleitnant H. Riipalu.

Selleks ajaks olid rindele jõudnud ka mobiliseeritud eestlastest moodustatud piirikaitserügemendid. Tuleb kohe märkida, et sakslased peaaegu saboteerisid iseseisva Eesti sõjaväe teket: kartes mainitud üksuste loomist viivitasid nad nii varustuse andmise kui väljaõppega. Seetõttu edenes rügementide loomine aeglaselt, Viljandis paiknevasse tagavararügementi koondus lühikese ajaga üle 10 000 mehe. Kõik see löi algul suurema hooga «sõtta» läinud meeste meeoleu alla, algas väejooks.

I piirikaitserügement formeeriti Tallinnas, Rakveres, Riisiperes ja Vasalemmas, komandöriks sai major Jaan Tamm. Rügemendi relvastus oli erakordselt kirev ja see vähendas tunduvalt tema löögijõudu. I piirikaitserügement allutati 207. julgestusdiviisile ning saadeti Pihkva järve kaitsele.

II piirikaitserügement formeeriti Tartus, Võrus ja Valgas, komandöriks sai kolonelleitnant J. Vermet. Rügement suunati Peipsi järve äärde kaitsele, kus ta osales lahingutes III partisanibrigaadiga. Märtsi lõpus asuti rindele Putki lõigus, seal tuli tagasi lüüa mitmeid Punaarmee ägedaid rünnakuid.

III piirikaitserügement formeeriti Pärnu-, Viljandi- ja Saaremaal, ülemaks kolonelleitnant M. Kaerma. Algul asus ka see üksus Peipsi järve kaitsele, lüües lahinguid partisaanidega, mai algul suunati aga kaitsele Permisküla—Vasknarva lõiku.

IV piirikaitserügement formeeriti Võru- ja Petserimaal, ülemaks major Pedak. Rügement määrati Mustvee—Varnja ruumi rannakaitsele, kust viidi Pihkvasse, sealt aga Narva alla Gorodenko juurde.

V piirikaitserügement formeeriti Võru-, Järva- ja Viljandimaal, komandöriks kolonelleitnant J. Raudmäe. Rügement suunati Peipsi äärde kaitsele ning allutati 207. julgestusdiviisile.

VI piirikaitserügement moodustati Pärnus ja Kilingi-Nõmmel, ülemaks kolonelleitnant Paul Lilleleht. Ka see rügement oli algul Peipsi järve rannakaitse, seejärel viidi paariks nädalaks Pihkvasse, sealt Narva rindele Permisküla ruumi.

Vanem osa mobilisatsiooniga kokkutulnute suunati aga nn Omakaitse lahingrügementidesse, mis julgestasid tagalat, rinde lähenedes osalesid ka vahetus lahingutegevuses.

Olukord Eesti rindel püsis rahulikuna 1944.a juuli lõpuni. Siis algas Narva rindel uus Punaarmee suurpealetung. Saksa väejuhatusel oli varem juba ette nähtud oma tublisti vähenenud vägede tagasitõmbamine Narvast nn Tannenbergi liinile, kuid paraku viidi kogu operatsioon läbi äärmiselt oskamatult. Esimesena sattusid rünnaku alla Auvere all kaitset olnud diviisi 45. rügement koos talle allutatud pataljoniga «Narva». Terve päeva kestnud lahingute tulemusel hävis ründav diviis peaaegu täielikult, H. Riipalu aga sai komanda eestlasena Rütülriski. 25. juuli hommikul langesid erakordselt tugeva turmtule alla 46. rügemendi positsioonid Narvast põhjas. Tule raskuspunktis kaitsele olnud kompanii hävis pea viimse meheni ning Punaarmee kaks diviisi tungisid üle jõe. Diviisi suurtükirügemendi laskemoon oli veetud juba Sinimägede jonele ning nii ei saanud seda rünnaku tõrjeks kasutada. 46. ja 47. rügemendi üksused jätkasid siiski vastupanu, hoides järgmise päevani Narvast taanduvatele Saksa üksustele tee lahti, tõmbudes siis ise viimasena uutele positsioonidele Sinimägedes. Algasid II maailmasõja verisemad lahingud Eestis, mis peaaegu vahet-

pidamata kestsid kaks nädalat. Sinimäed künti suurtükitulega tasaseks, nad käisid korduvalt käest kätte, kuid kõigile pingutustele vaatamata ei õnnestunud Punaarmeel siit läbi murda. Verest jooksis tühjaks paarkümmend laskurdiviisi ning tankibrigaadi, kuid ka Eesti Diviis kandis tõiseid kaotusi. Sinimägesid valitsenud nn Grenaderi kõrgustikku kangekaelselt kaitsnud 45. rügemendi I pataljoni komandörile kapten P. Maitlale omistati Rüütlist.

Augusti esimestel päevadel üritas Punaarmee ka läbimurret piirikaitserügementide lõigus, kuid appi rutanud Eesti Diviisi toel löödi siingi kõik rünnakud tagasi. Tõsisemaks kaotuseks oli 6. piirikaitserügemendile Permisküla ees asunud saare kaotamine, siin hävis täielikult rügemendi II pataljon. Kogu Narva rindele saabus sellega aga suhteline vaikus. Punaarmee väejuhatus koondas rünnaku raskuspunkti lõunasse, kus 3. Balti rinde vägedel oli õnnestunud läbimurre nn Marienburgi liinist. Siit suundusid tankikiilud Lõuna-Eestisse, mida katsid pisikeste Saksa üksuste kõrval nõrga relvastusega Omakaitse üksused ning 1. ja 5. piirikaitserügement. Viimased suutsid Punaarmee edasiliikumist küll aeglustada, kuid mitte lõplikult pidurdada. Olukorda teravdas veelgi Mehi-koormasse tehtud tugev dessant, mille ees kangelaslikult võidelnud 5. piirikaitserügemendi II pataljon taanduma pidi. Tartu oli sattunud langemisohtu, see ohustas juba ka kogu Narva väegruppeeringu taandumisteed. Lõuna-Eestisse paisati Saksa üksuste kõrval ka kaks Eesti Diviisi baasil loodud võitlusgruppi vastavalt kolonel Venti ja Rebase juhtimisel, lisaks Omakaitse lahingpataljone. Tartut ei suudetud päästa ning sakslaste poolt õhkimata jäetud Kärevere silla kaudu moodustas Punaarmee tugeva kiilu üle Ema-jõe Voldini.

Selle likvideerimiseks paisati Kärevere alla 37. ja 38. politseipataljon ning Soomest tagasitõlunud JR 200 I Pataljon. Olukorra teravduses oli viimasel tekkinud soov kodumaa lahingutes kaasa lüüa ning rahvuslike ringkondade kutsel pöördus rügement (paraku relvadeta) 19. augustil 1944 pea täies koosseisus kodumaale tagasi, kuigi kõigile meeleste oli enne antud võimalus pääseda sõja eest neutraalsesse Rootsi. Soome poiste tagasitulek kodumaale raskel hetkel tingis meeleolu tõusu Eestis. Hüüdlauseks kujunes «Uus Vabadussõda». Paraku suutsid sakslased selle peagi tühjaks teha, hajutades rügemendi ning saates sellest rindele vaid I pataljoni. Augusti lõpul toimunud veristes lahingutes suruti peaaegjalikult 37. ja 38. politseipataljoni ning soome poiste jõul Voldi kiil sisse. Katsed Tartut tagasi võtta ei andnud aga tulemusi

ning rinne stabiliseerus septembri keskpaigani.

Eesti saatus oli selleks ajaks tegelikult juba otsustatud. Saksa väejuhatus valmistas Eestit maha jätma. 14. septembril 1944 algas 3. Balti rinde suurpealetung Väike-Emajõe. 16. septembril kinnitati Führeri peakorteris plaan «Aster», mille alusel Saksa väed lahkusid Eestist. Juba enne oli rindelt eemale tõmmatud suurem osa raskerelvastust. Esimeses järjekorras tuli rindelt ära viia Saksa üksused, taganemist tuli katta viimases järjekorras taanduvate Eesti üksustega. Mitmel pool ei antud eestlastele lahkumisest aga sootuks märku.

17. septembril algas Punaarmee pealetung Emajõe. Põhiraskus lasus Venti võitlusgruppi, Saksa 94. rügemendi ja 1. piirikaitserügemendi poolt kaitstavatel lõikudel. Kui Rebase võitlusgrupp ning soome poisid suutsid end piiramisrõngast välja murda, siis 1. ja 5. piirikaitserügement, 42. politseipataljon ning Omakaitse üksused jäid haardesse ning hävitati-hajutati. Nende lahingute ajal liikus Narva alt soodest lõunasse pikk kolonn taanduvate piirikaitserügementidega. Selle katteks määratud Saksa tankiüksus põgenes aga esimesel kokkupõrkel Eesti laskurkorpuse eelsalkadega. 2., 3., 4. ja 6. piirikaitserügement sattusid Avinurme ja seejärel Porkuni juures punaväe tankide löögi alla ning hajutati. Arjergardi liikunud pataljon «Narva» langes vangi Jäneda lähistel paar päeva hiljem. Sama saatus tabas põhimõtteliselt ka politseipataljone, kellest osa siiski end Lääne-Eestisse läbi murdsid.

Organiseeritult suutis oma üksused haardest välja tuua H. Riipalu, kelle juhtimisel 45. rügement Rakke juures kaitsele asus, kohtudes samas lõunast saabunud A. Rebase võitlusgrupiga. Koos taanduti üle Põltsamaa Lõuna-Eestisse ja sealt Lätti. Eesti Diviisist jäi Avinurme juures haardesse veel suurtükirügement, mille võitlejad laskemoona puudusel oma torud õhku lasid. Enamvähem täies koosseisus taandusid Eestist 37. ja 38. politseipataljon koos mitme tankitõrjekompaniiga, piirikaitse tagavararügement Viljandist ning Eesti Diviisi tagavararügement Kloogalt. Mitmed Läti piirini taandunud üksused (soome poiste pataljon) läksid siin laiali.

Eestis peetud võitluste lõppjärgus tekkis veel mitmeid ajutise iseloomuga formeeringuid. Osa neist olid täiesti spontaansed, lahinguks-kaheks tekkinud, teised aga veidi pikema eaga. Viletsale relvastusele vaatamata võisid sellised omal käel tegutsevad lahingugruppeeringud valusalt vastu hammustada — kuidas muidu oleks Põhja-Eestis 17.—21. septembrini hävitatud 200 Nõu-

kogude tanki. Kindlama iseloomuga üksustest võiks mainida Vabadussõja sangari admiral J. Pitka poolt septembri alguses 1944. a moodustatud endanimelist löögipataljoni. Tung Pitka üksusesse kasvas tunduvalt 18. septembrist, mil J. Uluotsa volitusel astus Tallinnas taas ametisse Eesti Vabariigi valitsus O. Tiefiga eesotsas. Pitka mehed võtsid linnas võimu üle, Pika Hermannini torni heisati sini-must-valge lipp. Mingit kindlamat kaitset ei suutnud J. Pitka löögirühmad siiski organiseerida. Osa neist hajutati sakslaste poolt, osa hävisid Tallinna ümbruses peetud võitlustes. J. Pitka põhipataljon taandus Läänemaale, kus koos teistest üksustest pärit meestega löödi 22.—24. septembril Keila—Märjamaa vahel viimased meeleheitlikud lahingud.

Osa eestlasi taandus Saaremaale, kus nad lülitati Saksa üksuste koosseisu. Eestlasi võitles ka Kuramaa kottis, Ida-Preisimaal jm laialipillatult Saksamaal. Enamik Saksamaale jõudnud eesti sõduritest koondati aga Neuhammeri laagrisse ümberformeerimisele. 1945. a saadeti eestlased Oppelni all uuesti rindele: visa vastupanu osutava üksusena sattusid nad traditsiooniliselt kotti ning murtid jälle kogu suuremale grupeeringule tee lahti. Aprillis saadeti diviisi Sileesias taas rin-

dele, kust sõja lõppedes püüti end välja murda lääneliitlaste juurde. Enamik mehi sinna tekkinud «Tšehhi põrgust» paraku ei pääsenud. Soodsamaks kujunes 1944. a mobiliseeritud noorte «lennuväepoiste» saatust, kes koos diviisi tagavararügemendiga inglastele vangid sattusid.

Kui palju eestlasi langes Saksa armee teenides, kui palju langes vangid ja suri Siberis — need arvud on seni kõik jäänud ligikaudsete hinnangute tasemele. Tavaliselt kõiguvad esitatud arvud 10 ja 12 000 vahel. Nende hauad ei asu mitte ainult Eestis, vaid laiali üle kogu maailma. Ning pea kõik nad on maataa lükatud ning rüvetatud. Ka siin, Eestimaal. Ometi oli iga langenud sõdur inimene, kelle mälestus on ikka kellelegi püha. Ning võitlesid nad mis mundris tahes, ikka pidasid nad tegelikult silmas eeskätt oma maa ja rahva huve.

Nii palumegi kõigil teadjalte saada andmeid nende maataa tehtud kalmudes puhkavate meeste kohta: kes nad olid ja kuhu nad on maetud. Oodatud on ka kõik kirjeldatud sündmusi täpsustavad mälestused. Sõltub ju meist endist, et Eestit ei tuntaks enam ristideta kalmude ning rüvetatud kalmistute maana! (200090 Tallinn pk. 3121, EMS, ajalootoimkond).

DIXI

ASTRID REINLA

Vihma sajab ainult enamuse soovil..

Oli jaanuar 1963. Nõukogude Liidus rajati seitseaastaku plaani toel kommunismi materiaaltehnilist baasi, aluseks NLKP kolmas programm, mis muuhulgas töötas tasuta trammiõitu. Märtsis 1962 oli nõukogude ajakirjandus avaldanud üleüldise ja täieliku desarmeerimise lepingu projekti. Hiljutine Kariibi kriis oli õnnelikult möödunud. Maailm vaatas mõnesuguse optimismiga tulevikku.

President Kennedy tapmiseni oli jäänud kümme ja pool kuud, Nikita Sergejevitš kukutamiseni aasta võrra rohkem. Maailmaruumis olid kahe aasta jooksul käinud 4 Nõukogude kosmonauti ja 3 USA astronauti, kes ühtekokku olid viibinud kosmoses 210 tundi ja 58 minutit. Kosmoseajastu võttis hoogu. 10. juulil oli toimunud esimene Ameerika-Euroopa teleülekanne. Kuu paistis kaeulatuses, Marss ja Veenus kiviviske kaugusel. Kõik oli «uus, grandioosne ja enneolematu».

F. Fellinil sai valmis «8^{1/2}»; Paul-Eerik Rummo oli debüteerinud «Ankruhiivajaga», Arvo Valtonil oli ilmumas «Veider soov».

Rooma Klubi asutamiseni jäi veel viis aastat. Mihhail Gorbatšov töötas Stavropoli kraal parteiorganites. Edgar Savisaar õppis 6. klassis.

Seesuguste sündmuste taustal jäi ehk märkamatuks Moskvast ilmunud tagasihoidliku kujundusega raamatuke «Maailm 20 aasta pärast. 1000 kirja tulevikust». APN oli nimelt võtnud nõuks lähemalt välja uurida, milliseks kujuneb helge kommunistlik hõime, ja korraldanud ülemaailmse ankeedi. Ankeeti hakati levitama 17. oktoobril 1961, NLKP XXII kongressi avapäeval. Vastajaid leidis kõigil viiel mandril, vanim neist oli 109, noorim kolmetist aastat vana.

Vastajad pidid lähtuma eeldusest, et suurt sõda ei tule. Kes sellega nõus oli, võis oma läkituse Moskvasse saata, kus vastustest valik tehti.

Raamatu ilmumisest on nüüd möödunud kaksikümmend kuus aastat ja on üsnagi õpetlik lugeda, millest tollal unistati. Vaadelgem lähemalt seda, mis puudutab meie suurt kodumaad.

USA kirjanik C. Marzani: «1975. aastal rajati NSV Liidus rahvatrükikojad. Iga 5000 inimese kohta — nii maal kui linnas — sisustati eriruum elektrontrükimasinaga. Iga inimene võis trükkida oma artiklit 500 ek-

semplaris, siis aga levitada soovi järgi. Ühendriigid võtsid selle süsteemi silmapilk üle. /- - -/ 1979. a läks NL veelgi kaugemale. Asutati nn ühiskondlikud raamatukauplused, kus autorid ise leti taga oma raamatuid müüsid.»

Ajalookandidaat J. Borissov: «Nüüd võite ainult raamatutest ja mälestustest teada saada, et oli olemas sõjaväekohustus ja sõjaline õpetus.»

Ginea ajakirjanik S. Camara: «Oktoobri-revolutsiooni aastapäeva pidustustele on Moskva kutsunud kõik maailma poliitilised liidrid. Nad saabuvad /- - -/ raketlennukitel, mille kiirus on 12 000 km/h. Kokteili juuakse Kuul. . .»

Toosama mees arvab veel, et USA president saab olema mustanahaline John Marwing, Aafrikas aga eksisteerib vaid kaks sõbralikku liitriiki.

Kanada poet J. Wallace leiab, et tolleks ajaks on NL Kanadast elatustaseme poolest nii palju ette jõudnud, et Kanada töölised hakkavad ägedamini oma õiguste eest võitlema.

Rumeenia teenistuja G. Antimirescu arvates on kehtestatud ülemaailmne plaanimajandus. Teadlased aga loovad kõikide rahvaste tarvis ühtse maailmakultuuri.

Paar väljavõtet Leningradi keskkooli-õpilaste kirjandeist:

«Inimestel on kaks koledat iseloomujoont: ahnus ja kadedus. Loodan ja usun, et 1981. aastal ei kadesta keegi kedagi ja ahnitsemiseks pole põhjust.»

«Arvan, et 1981. aastal on igaühel oma korter, kõik inimesed on head, ausad, viisakad.»

Neile sekundeerib eakas skulptor, NSVL rahvakunstnik S. Konenkov: «Astudes kommunistlikku maailma peame ahnuse, piiratud kujutlusvõime, vanainimese isekuse andma moraalialajaloo muuseumi.»

(Seesugust tühja liturgiat on raamatus hirmuäratavalt palju. Häirivad kinnisepiteetid: kui on juttu majadest, on need tingimata pooleldi klaasist ja «ilusad», inimesed seevastu — aga kes viitsib, vaadaku kooliõpikust järele, missugused on kommunismi-ajastu inimesed.)

J. Aivazov, insener: «1981. aasta suvel veedan oma järjekordse puhkuse koos perega riigilaenuksest laenatud autoga ringi sõites. Mäletan, et noorena unistasin «oma» autost, nüüd aga paneb sõna «oma» mind nagu teisisi inimesi häbenema. Pole enam «oma» autosid, «oma» maju, «oma» tehaseid — on vaid «minu ülikond», «minu särk», «minu lips».» Insener jätkab: magistraal on plast-betoonist, sõidukiirus 250 km/h, tee ääres rosaariumid. Võib kasutada autopilooti. Auto

paneb liikuma aatom. Põldudel töötavad elektritraktorid ja -kombainid, neid juhitakse raadio ja televisiooni kaudu. Majad on plastist ja klaasist. Vabrikuil puuduvad korstnad, pole nõge ega tahma.

Olümpiavõitja Vladimir Kuts läheb üsna konkreetseks ja kirjeldab 1980. aasta olümpiamänge: professionalism on üldse keelatud, maailma eliit treenib tund aega päevas, mitte rohkem, hüpates seejuures kõrgust 2.54, joostes 100 m 9,7 sekundiga ja maratoni poolteise tunniga. Seda kõike sel viisil, et «spetsialistid on välja töötanud sellised treeningumeetodid, mis võimaldavad sportlastel minimaalse ajakuluga saavutada maksimaalset efekti».

Mida sportlased ülejäänud 23 tundi teevad, sellest Kuts ei räägi.

Rootsi tudeng L. Mauritz: «Arvan, et enamik riike on kommunistlikud, aga NL on elatustaseme ja tehnikateadmiste poolest maailma arenenum riik.» Tudengi meelest kestab tööpäev 4 tundi, vabal ajal inimesed õpivad ja jalutavad, enamasti aga teevad sporti. Elamispinna annab riik. Mehed ja naised on igal alal võrdselt kompetentsed.

Vahest veel kaugemale jõuab monteeriija P. Djatlov: «Töö on muutunud /- - -/ füsioloogiliseks vajaduseks. Palka ei maksta. Igaüks saab vastavalt vajadustele ja kõigile jätkub kõike. /- - -/ Haigestumine on erakordne sündmus. /- - -/ Noorpaarid veedavad mesinädalad kergetes mugavates ja kaunites majades. /- - -/ Kliimat valitseb Ülemaailmne Kliimavalitsus. Inimesed on õppinud muutma õhutemperatuuri maakera mis tahes punktis.» Djatlov on ka demokraat: «Vihma ja lund sajab ainult enamuse soovil, sademete hulka reguleerivad meteoroloogid.»

Ehk aitab? Ei ole ilus irvitada inimeste unistuste üle, kuigi, jah, hoidku taevas selle eest, et vihm enamuse soovil sadama hakkaks. Tegelikult on see raamat hoopiski kurb.

Kurb eelkõige sellepärast, et on tegemist petliku dokumendiga: kui suur on tõenäosus, et kõik ankeedile vastanud — üle 1000 inimese maailma eri riikides — olid hüpnootilise eufooria kütkes? Teistsuguseid arvamusi raamat aga ei sisalda, kui mõned täppisteadlaste tehnika- või teadusprognoosid välja jätta. Raamatus ei ole ühtegi «musta stsenariumi». Nojah, enamasti ei saa neid lugusid üldse ju võtta mingi stsenaariumina, need on pigem muinasjutud.

Aga isegi muinasjutukogumikuna on see raamat kurb. Mitte sellepärast, et meie põldudel pole neidsamu elektritraktoreid ja vabrikukorstnad tossavad hullemini kui enne. Veel murelikumaks teeb hurraa-optimism, massiteadvusega manipuleerimine, mille viljaks need kohmakad utoopiad on. Ja nende utoo-

piatega puutume kokku veel praegugi, sest põlvkond, kes sedasi unistama õpetati, on praegu täisealine, ja õpetajadki on veel täies elujõus.

Ent «oma» auto kõrvale propageerib riik juba «oma» majagi, ja soovitab raha teenida nii palju, kui jõudu on. Ons monterija Djatlov süüdi, et ta peab iga paarikümne aasta takka oma maailmavaadet muutma?

Üks mütolooגיapu haru on igatahes maha kärbitud, kuldsed kuuekümnendad ei naase enam kunagi. Kes sõandaks ennustada, mis juttu me räägime 20 aasta pärast?

RIHO LAANEMÄE

Kas Kristjan Jaak Peterson oli kommunistlik noor?

18. novembri ülikoolilehest leiab lugeja ELKNÜ TRÜ komitee sekretäriks pürgiva matemaatikateaduskonna komsomolisekretäri Alar Pandise mõtteavaldusi. A. Pandis teatab muuhulgas, et talle meeldib jõudeajal «lugeda midagi põnevat ning kergesti arusaadavat. Näiteks A. Dumas «20 aastat hiljem».» Järgnevalt avaldab ta oma *uitmõtteid*, leides, et «igati mõttekas oleks taastada ülikooli komsomolikomitee poolt kunagi välja antud K. J. Petersoni nimeline medal».

Olgu noortejuhiks püüdeva noormehe lugemismeedimustega nagu on, kuid 1960-ndate lõpul asutatud ebardliku kirjandusauhinna reanimeerimise vastu tahaksin küll resoluutselt protesteerida. (Teatavasti polnud Kristjan Jaagul järeletulijaid, muidu oleks need küllap ammu häält tõstnud.) Ma ei saa aru, kust võtab klassivõitluse ideoloogiaga relvastatud töölisklassi partei üks noorte võitlussalk endale volitused kasutada oma kirjandusauhinna väljaandmisel Kristjan Jaak Petersoni nime. ÜLKNÜ põhikirja ideede (sest ELKNÜ-l ju põhikirja pole) ja Kristjan Jaagu ratsionalismi kalduva religioosse ilmavaate vahel ei suuda ma leida vähimatki seost. Või loevad vahvate musketärade austaja ja tema seltsimehed end Kristjan Jaagu vaimseteks pärijateks?! Kummaline, et juba toona, ELKNÜ TRÜ komitee omaaegse nurisünnitise ilmalefulekul ei avaldanud indoktrineerimata mõtlemisega üliõpilased oma protesti. Või tuli tollal suu pidada?

«Pusso ei või kõrgem lasta, kui mulk om.» öeldud omal ajal Setumaal. Komsomolikomitee kirjandusauhind kandku ikka Rudolf Pälsoni, Pavel Kortšagini, Praskovja Angelina või mõne teise olnud või olemata komnoore nime.

Las Kristjan Jaagu mälestus jääb teiste hooleks.

Riigilippektlist

Kui ma 1981.a sügisel ülikooli astusin, anti mullegi sini-puna-valge värvimüts. Tõsi, tol aastal ei jätkunud mütsimeistritel miskipärast valget sametit, seda pidi asendama ebardlik valge vitselpael. Kandsin «tordikarpi» ehtrebasliku aplombiga — kuni sain teada, mida teklivärvid tähendavad. Ükski õppejõud meile sellest ei rääkinud, buršid ka mitte, ja paljud seda üldse teadsidki või sellest numbrit tegid — tekkel oli lihtsalt i l u s m ü t s, millega tore pööbli ees edvistada.

EPA roheline-kollane-must tekkel sümboliseerib metsa, vilja ja mulda. Mida tähendavad ainukese Eesti ülikooli mütsivärvid — seda saab teada «TRÜ üliõpilasmütsi kandmise juhendist (statuudist)», mille on oma käskkirjaga kinnitanud rektor F. Klement 19. märtsil 1957. Statuut ilmus ülikoolilehes 22. märtsil 1957. Seitsaadik on seda olulist dokumenti avaldatud vaid mõni harv kord, sel kümnendil vist üldse mitte, sestap toogem ta siinkohal tervikuna ära:

TRÜ üliõpilasmütsi kandmise juhend (statuut)

1. TRÜ üliõpilaste mütsi värvid kujutavad ENSV lipu värvide kombinatsiooni: sinine-punane-valge

- a) mütsi põhi — sinine (valge ornamendiga)
- b) mütsi vöönd — punane-valge
- c) mütsi nokk — must juurdelisatud kavandi kohaselt.

2. TRÜ mütsi kandmise eesmärk on sotsialistliku kollektiivsustunde ja distsipliini süvendamine ülikoolis.

3. Mütsi kandmine näitab üliõpilase kuulumist TR Ülikooli kollektiivi ja nõuab, et üliõpilane oleks oma laitmata käitumisega eeskujuks nõukogude noorsoole.

4. Mütsi võivad kanda ainult TRÜ üliõpilased ja aspirandid.

Märkus:

a) TR Ülikooli lõpetanutel on lubatud kanda TRÜ mütsi lõpetajate kokkutulekul või muudel TRÜ poolt korraldatud pidulikel sündmustel.

b) Mittestatsionaarsetel üliõpilastel on lubatud kanda TRÜ mütsi õppe- ja eksamissessioonide ajal ja TRÜ poolt korraldatud pidulikel sündmustel.

5. On lubatud kanda ainult täiesti tervet, puhast ja antud statuudis ette nähtud värvidele ja ornamendile vastavat mütsi. Mütsi kandmine siseruumides ei ole lubatud.

6. Halva õppeedukuse, nõukogude üliõpilasele sobimata käitumise, mütsi kandmise eeskirjade rikkumise juhtudel võivad dekaanid ühiskondlike organisatsioonide ettepanekul

ära võtta üliõpilastelt ja aspirantidelt TRÜ mütsi kandmise õiguse kuni üheks semestriks, kaugõppe üliõpilaste osas on samad õigused kaugõppe prorektoril.

7. TRÜ rektori käskkirjaga karistatud üliõpilased kaotavad automaatselt TRÜ mütsi kandmise õiguse kuni karistuse mahavõtmise või aegumiseni.

8. Käesoleva juhendi täitmist jälgivad teaduskondade juhid ja ühiskondlikud organisatsioonid.

Riigilipptekli saamisloo telgitaguseid tutvustab kirjutus «TRÜ üliõpilasmüts 25-aastane» («Noorte Hääle», 28. apr 1982), mille autoriks on dots. Endel Laasik, kes 1956—1957 oli EKP TRÜ komitee sekretär. Selgub, et 1956.a puhkesid ägedad vaidlused — kas üks ühine müts või teaduskondadel eri värvidega. 1957.a esitanud TRÜ komsomolikomitee sekretär Olaf Kuuli EKP TRÜ komiteele neli üliõpilasmütsi mudelit. Dots. Laasik jätkab: «Kõige enam oli hääli saanud valge põhja ja musta äärisega müts, mida kandis nii mees kui naiskoor siis ja mida nad kannavad tänaseni. Ülejäänud kolm olid laiapäehjalised, üks nendest vist helehall, teine must, midagi algkoolimütsi taolist, nagu neid siis kanti. Mulle isiklikult ei meeldinud neist ükski, eriti mitte valge kui väga ebapraktiline kandmiseks tahmases Tartu linnas. Ka polnud üheski neist nooruslikku erksust.» (Tartu linna ähvardav tahmasus on loomulikult koomiline hädavale, küllap oli tegu lihtsalt tavalise ideoloogilise valvusega — valge musta randiga müts oli ju Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ja kodanlik-kapitalistlike Põhja-maade üliõpilaste müts!) Kuna ükski üliõpilaste poolt pakutud müts, «eriti mitte valge» tollase EKP TRÜ komitee sekretäreile ei meeldinud, otsis ta üles ühe eestiaegse mütsimeistri, kes valmistas tema näpunäidete järgi sini-puna-valge tekli. Parteisekretäri poolt pakutu leidis loomulikult täieliku heakskiidu komsomoli- ja ametiühinguaktivistidelt ning ka rektorilt. Edasi ei saa tsiteerimata jätta üht amütsantset passust:

«Otsustasime mütsi näidata ka EKP Keskkomitee esimesele sekretäreile Johannes Käbinile. Vaatamata eelnevale kokkuleppele oli mul tükk tegemist, et pääseda kohvriga, kuhu oli pakitud 6 üliõpilasmütsi mudelit, seltsimees Käbini kabinetti. Kordus sama, mis varemgi: ladusin toas kõik mudelid välja. Seltsimees Käbin tõusis kirjutuslaua tagant, sammus oma suure kabineti kõige valgemasse nurka, pöördus ümber ja silmitses aeglaselt tagasi tulles kõiki mudeleid, mõnda isegi käega katsudes. Siis eemaldus ta uuesti lauast, tuli kiirel sammul tagasi, pani helesinise põhjaga üliõpilasmütsi pähe ning astus

suure peegli ette. Vaadelnud end tükk aega peeglist, lausus: «See müts sobiks mulle kõige paremini, kui ma kaks-kolmkümmend aastat noorem oleksin.» Kui teatasin, et üliõpilaskonna esindajad, parteikomitee liikmed ja rektor valisid sama värvikombinatsiooni, rõõmustas seltsimees Käbin ja lubas üliõpilaste (??? — R.L.) ettepanekut igati toetada.»

1. maiks 1957 oli valmis 24 uhiuut mütsi, mis ka eesrindlikele komsomolaktivistidele välja jagati. Paraku juhtus tõsine ideoloogiline aps — suures mütsitegemise tuhinas oli hetkeks ununenud poliitiline valvus ja esimestel mütsiomanikel toretses helesinisel põhjal kaks k u u s nurkset rosetti. Valvus taastus jalamaid ja sestpeale on rosetid viisnurksed — nagu peab.

Seda üsna mahukat kirjutist lugedes torakab silma tähelepanuväärne detail — tekli värvide tähendus vaikitakse täielikult maha. Aastate vältel on ülikooli valvideoloogid kõigiti püüdnud teklivärvide tähendust deideologiseerida ja üliõpilasi selles suhtes teadmatuses hoida. Isekeskis peeti ilmselt peenikest naeru — ehhee, mis vastalisusest saab meie üliõpilaste puhul juttu olla, kui tudengid sibavad Tartu linna mööda ringi, ENSV riigilipp peas. Ilmselt seetõttu pole olnud ka eriti varmad tekli statuuti avaldama. Üheks põhjuseks on muidugi ka statuudi jäme ja järjepidev rikkumine ülikooli varasema juhtkonna poolt — mäletan hästi aegu, kui värvimütsi suruti pähe kõikvõimalikele mitteüliõpilastele-mitteaspirantidele, olid need tegeliksid pärit siis Tallinnast, Moskovast või jumal teab kust. Muide, ka kahel eelmisel rektoril polnud statuudijärgset õigust teklit oma peas kanda — polnud nad ju Tartu Ülikooli vilistlased. Mis puutub tekli kandmise õiguse äravõtmisse (statuut p. 6), siis sellist karistust rakendati Raadi kalmistul jõuluõhtuti toimunud nõiajahtide tulemusena tõepoolest, et aga näiteks üliõpilaspileti kaotamise eest saadud rektori käskkirjalise noomitusega oleks automaatselt kaotatud ka TRÜ mütsi kandmise õigus (p. 7), sellist kurioosumit pole küll kuulnud (tekib küsimus, millal selline karistus aegub, või tuleb jääda ootama mingit müstilist «mahavõtmist?»).

Tõsiasi, et ühe rahva sirgurv haritlaskond heiskab oma pealaele riigilipu, pidades seda ülimalt loomulikuks ning olles selle üle koguni uhke, sarnane tõsiasi oleks rikkumata mõtlemisega inimesele küllap lausa šokeeriv, ilmselt sama šokeeriv kui ülikooli peahoone ette ankrusse heitnud lipuehtes miiniristlejad — pilt, mis avanes mulle ühel novembrikuu hommikul toona veel Andrei Zdanovi nimelise Leningradi Ülikooli esisel kaldapeal-

sel. Vaba ja isemeelne üliõpilaskond, kellel pole «kaotada midagi peale stipendiumi», on igal totalitaarsel režiimil pinnuks silmas. Üliõpilaskonna tasalülitamine on totalitarismi üks suuremaid poliitilisi võite. Kui nüüd meil räägitakse ülikooli autonoomiast, poolihääli koguni akadeemilistest vabadustest, tuleks ühe esimese sammuna vabaneda riiklikest päitsetest ülikooli sümboolikas. Et riik finantseerib ülikooli, annab tunnistust riigi ettenägelikkusest ja heast tahtest. Kui aga võim ühitab akadeemilise sümboolika riikliku sümboolikaga — märk, mis peab väljendama vaimu kuulekust ja truualamlikkust, on küll kuri karjas.

Riigilipptekkel oleks kohane ehk mõnes kõrgemas parteikoolis või sõjaväeakadeemias, kus tal oleks kursantide lojaalsuse kasvata-misel ehk teatav funktsioongi. Ühes Euroopa ülikoolis on seesugune atribuutika küll täiesti kohatu. Nagu Tartu tänavapildist näha, ei

soovi paljud üliõpilased oma ajukattel enam tükikest riigilippu. Lihtsa ümberkohendusega on riigilippteklist tehtud rahvuslipptekkel, paraku on sellel oma ajalugu ja respektee-rimist vääriv kandmiskord (vt E. Kross. Üliõpilaskond ja rahvusvärvid. «TRÜ» nr 29 k. a).

Mis siis teha? Loomulikult tuleks taastada varasem tunnustatud valge musta ran-diga üldine üliõpilasmüts. (Taas)loodavatel seltsidel ja korporatsioonidel olgu vääramatu õigus oma (ajaloolistele) värvidele. Senine sini-puna-valge tekkel võiks jääda komsomo-likomitee ja -funktsionäride vormimütsiks, et lihtüliõpilane tunneks nägupidi enda vali-tud noortejuhte, kes, usurpeerinud ülikoolis võimu, on volitatud (kelle poolt?) viseerima mitmeid tähtsaid pabereid (üliõpilase ise-loomustus, rahalise toetuse avaldus etc). Siis oleks kohe näha ja teada, kes on kes.

VAATENURK

KRISTIINA ROSS Ehin tugitoolis

Andres Ehin. Tumedusi rüübatan. «Eesti Raamat», Tallinn, 1988. 124 lk.

Andres Ehini kuues raamat ja ühtlasi viies luulekogu sisaldab peaaegu 30 aasta jooksul kirjutatud luuletusi, olles seega omamoodi loominguülevalde. Mitte valikkogu, sest ainult üksikud luuletekstid kattuvad varasemates kogudes ilmunuga. (Nt «Hilissügis» lk 59 — vrd «Hunditammest» lk 11; või veidi varieeritult **langeb lund piltilusalale prullakale preilile* lk 32 — vrd «Luba linnukesel väljas jaurata» lk 56. Pole vist välistatud, et needki kordused on päris juhuslikud ja tingitud sellest, et autor on nende avaldamise lihtsalt unustanud.) Aga kõik võtted, nipid, kujundid, motiivid jms on ammututavalt ehinlikud. Õieti jääbki arusaamatuks, miks need luuletused on varasematest kogudest välja jäänud. Juba esikkogu aegadest on siin viiendas kogus asju, mida kõlvanuks varem avaldada küll. Aga eks see ole muidugi autori enda asi. . .

Nüüd on siis kõik eri ajad ja suundumused ühtede kaante vahele pandud. Tsükli-te sisemise struktuuri loogikat ei oska küll päris lõpuni ära aimata, igatahes kronoloogia ei ole tsüklistesse jaotamisel arvesse tulnud, nagu

tunnistavad aastaarvud luuletuste all. (Näiteks esimesse tsükliisse kuuluv pärineb aastatest 1975, 1959, 1984, 1961.) Ja tuleb välja, et see, mida nimetati Ehini arenguks, on üks väga näilik nähtus, sest kohati haakuvad rohkem kui 20aastase intervalliga kirjutatud killud omavahel täiesti sujuvalt — nt lk 11 ja 12 vastavalt aastatest 1984 ja 1961. Ning eri aegadest võib hulgaliselt välja noppida ühesuguseid motive. Nii undavad telefonitraadid nii 60ndatel aastatel (lk 26, 59) kui ka aastal 1984 (lk 11). 80ndatel aastatel pilab Ehin endise hooga usinat teadlast või väikest ametnikku, igavalt rutiinset argielu, rahaailma ja linnaelu (lk 11, 108, 114) just nagu 60ndatel (lk 12, 34, 35, 36, 101) ja 70ndatelgi (lk 37, 104). Mõnusat sürrealistliku välisvormiga vabavärssi võib samuti igast ajajärgust välja noppida — nt lk 25 aastast 1959, nimiluletus lk 95 aastast 1967, lk 22 aastast 1978.

Muidugi saaks fikseerida mitmeid ajalisi keskmeid, mil mingi kindel nipp või motiiv või laad on eriti aktiveerunud. Näiteks pretensioonitud sõnamängud, millega tuli lagedale «Luba linnukesel väljas jaurata», pärinevadki kõik 70ndate aastate keskpaigast; rangema klassikalise vormi harrastus, mida kiideti «Vaimusõõrmete» aegu, näib arvustajate optimistlikele prognoosidele vaatamata piirduvat 70ndate aastate lõpuga (ehkki

80ndatest aastatest on näiteid liiga napilt, et siit mingit tendentsi välja lugeda).

Kuid selline diakrooniline urgitsemine pole kuigivõrd tulemusrikas. Ehini loomingu on otstarbekam läheneda autori enese poolt väljapakutud sünkroonilise ja kõikehõlmava vaatenurga alt — pila, pull, hardad looduspildid, totakad sõnamängud, sürrealistlikud fantaasiavohangud ja moraliseerivad mõttetakerased läbiseigi ning korruga. Sellise lähenemisviisi eelistest annab tunnistust hiljutine vastupidine kogemus — eks jätnud ju «Loomingus» 1988 nr 2 ilmunud üheülbalised luuletused praegu, kus nad enam mingit uudusevõlu ei sisalda, üsna hõreda mulje. Seevastu akordsel lugemisel tekib Ehiniest üllatavalt terviklik pilt. Niivõrd terviklik, et isegi tolle mosaiigi kõige kriiskavamad tükid üksteist tasakaalustades ühtseks malbeks maaliks sulanduvad.

Keset tühja sügisudust ning -porist lagendikku ilmub Ehini meie ette mõnusalatugitoolis lesides ja muiates. Aeg-ajalt rüübatab ta midagi klaasist. (Aga ilmselt mitte tumedusi.) Muidugi on lagendikul ka uks. Vahel see paotub ja Ehini heidab läbi ukse-ava põgusa uudishimuliku pilgu teisele poole, suleb siis hetkeks silmad ja kaalub muhelses, mida nähtu kohta naljakat öelda. Ütlebki, ning enamasti ajab see teda ennast naerma, isegi siis, kui eriti vaimukalt välja ei kuku. Vahel sirutab ta huupi käe, võtab olematusest mõne raamatu, lehitseb seda, tõlgib tüki siit, teise sealt, ja paneb tagasi. Ajaviiteks imiteerib ta ühteist loetust. Teinekord pole tarvis kätt ega silma sirutada. Lihtsalt tuleb midagi kummalist meelde, sellega haakub mõni muu meenutus või uus assotsiatsioon. . . Jälle võtab muhelema. Ehiniil on hea ja mõnus.

Miks tal nii mõnus on? Ehini luulet peetakse üldiselt sürrealistlikuks ja sürrealism kui filosoofia või õigemini ratsionaalsusele kättesaamatu ülima reaalsuse tunnetamise moodus pole oma põhiliselt kuigi mõnus asi. Pigem kõle, ilma igasuguste pidemeteta tühjus. Niisugust «pärisürrealismi» näeb Ehini kogus «Uks lagendikul» ka T. Liiv, öeldes tunnustavalt: ««Hunditamme» veel üsna traditsioonipäraselt korrastatud maailm asendub (kogus «Uks lagendikul» — K. R.) kõledalt mõjuva võimaluste kogumiga, mida varjundamas juba olemuslik suhtelisus, kõikeühendava paratamatusepaine äratundmine.» («Keel ja Kirjandus» 1978, nr 5.) T. Liivil on kahtlemata õigus. Ja eksistentsialistlikku rõskust hõngub ka mõnestki viimase luulekogu värsist. Näiteks toovad Ehini linna-pildistused tihti silme ette Chirico metafüüsilisi vaateid. Aga kogupildis neutraliseerivad selle sügavusse pürgiva mõtme teistsugused värsid, mis reedavad, et Ehini pole

pidemetest siiski lahti lasknud. Ta teab juba 1959. aastast, et «reeglitest tuleb kinni pida-da» (lk 99). Kui maailm liiga kaootiliselt laiali hakkab valguma, on Ehiniil alati hea ja kurja mõõdupuu käepärast võtta. Vahel harva ilmub ta oma hinnanguid üsna otse-sõnu ja moraliseerivalt (nagu «Pudemetes» lk 52). Enamasti võib aga kaudsemate vih-jete najal vedada piiri, millest ühele poole jäävad niisugused märksõnad nagu *linn, ametnik, raha, tehas, programmeerimine, investeerima, portfell, diplomaadikohvri-kesed, ringkirjad*, teisele poole aga stiihia tähis-tena looduslikud objektid nagu *rohi* jms. Sellises üsna trafaretsest vastandusest lähtuv maailmahinnang võiks ehk olla aluseks, impulsiks sürrealistliku käsituse tekkele. Aga kuni siinse maailma ratsionaalhubasest hin-damisest lõplikult lahti pole öeldud, on jalad kindlalt maas ning kõik asjad kenasti paigas. Seepärast on Ehini sürrealism pigem lõtv ja kohati kerglane mäng kui traagiline tõdemus.

Võib niisiis öelda, et Ehini kasutab oma luules sürrealistlikult mõjuvat vormi. Sealjuures on raske ära arvata, kui palju osaleb tema luuletuste ilmaletoomisel puhtsürrealistlik tehnika, näiteks automaatne kirjutamine, või kui palju Ehini lihtsalt tead-likult imiteerib seda, mis sürrealistidel välja tuli. Ehini luulekreedo üks avaldusi lk 31 lubab uskuda, et mingil määral ta automaatset kirjutamist siiski harrastab: «miks kirjutam nii kergemeelselt /valides oma sõnadeks need mis parajasti pähe tulevad». Enamasti kat-kestab aga oletatava spontaanse kujutluspu-hangu teadvuse appitulek, mille varal kõik vahel lausa tüütu järjekindlusega naljaks pööratakse, just siis kui asi hakkab juba nagu kuskile sügavamale jõudma (nt lk 36 — ise-enesest üks meeldivamaid ehinlikke luule-tusi). Sürrealistlike kujundite kasutamise-st lihtsalt välise vormina, selleks et «nalja teha», annavad eriti ilmekalt tunnistust Ehini sõna-mängulised värsid. Koomilise taotlusega sõna-mängud, riimi ning meetrumit kasutavad pilaluletused, sundpöörded janti ja hinnan-gulised paikapanemised tasakaalustavadki üsna valutult kõikvõimalikud sürreaalsed pu-hangud, panevad maailma jälle «korda». Hoopis paigas on kogu olemine üksikutes mõtteluletustes — kui siin niisugust terminit kasutada saab, sest päris suurel määral pise-nevad ehinlikus kontekstis just nagu koomi-listeks mõttekesteks, mis ei kõida ega riiva, vaid panevad muigama (lk 112). Tõtt öelda on kogu niisugune «korraluule» eraldi võetu-na Ehini igavam ja nõrgem pool, kohati päris nõrgukene. Ebasürrealistliku luule kõige hu-vipakkuvamaks osaks on võib-olla sürrealist-likku välisvormi kasutavad loodusluuletused ja hetkepildistused (või luuletused, mida saab

ka niimoodi lugeda — nt lk 32, 33, 40, 94, 107).

Õeldut ei saa võtta etteheitekena. Miks peakski Ehin olema «pärisürrrealist?» Ja nii mõnigi ehinlikult mõnus tugitoolimõlgutus on ju mõnes teises tugitoolis istudes üsna mõnus lugeda.

TEET VEISPAK Ighaljas Aavik

Johannes Aavik. Rahvustunde nõrkusest Eestis. Eri aastate kirjutisi. Koost. ja saatesõna Rein Kruus. — «Loomingu» Raamatukogu» 1988, nr 50. 56 lk.

Oma rahvuskuuluvust arvab igaüks teadvat, oma rahvustunnet arvab igaüks tundvat, ehkki nii esimese selguse ja veelgi enam teise tugevusega on lood paljudel, sealhulgas ka eestlastel, üsnagi ebamäärased.

Näib, et Johannes Aavikul, keda meie laiem üldsus tunneb ennekõike keelemehe ja -uuendajana, on aastakümnete tagant midagi olulist ütelda eestlaste praegusegi rahvustunde kohta, mis õigustab meid vaatlema tema kirjatöid väljaspool nende kirjutamise ajalist konteksti meie lähimineviku taustal.

Kui Aavik leidis Eesti Vabariigi sünni eel, et eestlaste rahvustunne ja teadvus on «väeti, puudulik, vilets», kas siis täna, ligi pool sajandit pärast omariikluse minetamist, võime väita vastupidist? Kahjuks mitte, tuleb nõustuda koostaja kurva tõdemusega, et eestlaste rahvustunne «ei ole praegugi nii sügav kui pealt paistab».

Sel praegusel pinnapealsusel on omad põhjused, mille seas eriline koht kuulub n.võimu praktiseeritud sihikindlalt destruktiiivsele rahvuspoliitikale kogu oma eksisteerimise aja vältel.

Esmalt rahvuslikust identiteedist, s.o enda osaduse tunnetamisest oma rahvaga. Terve ja arenenud identiteediga inimene (tsiteerin siin edasi Aavikut) «soovib, et kõik selle (st rahvuse — T.V.) üksikud liikmed ikka enam ja enam tõuseksid seesugusesse olukorda, milles rahvusliku kultuuri saavutus oleks suurim ja rahvuslik hää ylim». Kui eeldame, et vahetult E.V. lõpuaastail tekkis tänu paari aastakümne pikkusele omariiklusele situatsioon, kus eestlastest üksikindiviidi pürgimuste ning riikliku poliitika vahel oli meie ajaloos suurim ühtsus, siis seda drastilisem oli lahe, mis tuli päeva- valgele pärast iseseisvuse kaotamist. Võimule tulnud eesti kommunistide rahvuspoliitikat kirjeldas tulevikugi tarvis läbinägevalt Aavik: «...meie enamlased, kes oma klassivõitluse

idée fixe'is otse idiootlikkuse ni on läinud ja nyyd oma leivakannika ideaalis, mida nad ometi kätte ei saa, Eesti rahvuse tulevikuvõimalused ja võimaluste katsed nurjatumalt ära mängivad». Tabav, eks ole.

Eriti valuline diskrepants tekkis aga pärast sõda: nüüd sai rahvuslik identiteet jääda puutumatuks vaid indiviidi tasandil (ehkki seda on katsutud murda kuni viimase ajani), kes ta ka üksikisiku pürgimustele ühiskondlikus sfääris enam kasuks ei tulnud, pigem vastupidi, kuna n. võimu ametlik poliitika oli sisuliselt suunatud rahvusliku identiteedi destabiliseerimisele. Kui truualamlikud ka kohalikud kommunistid võõrsilt tulnud võimu ees polnud, ei saanud nad niisama lihtsalt lahti ütelda oma rahvuslikust identiteedist, oma kultuurilisest kuuluvusest. Uus võim sai aga kõige edukamalt tegutseda toetudes inimestele, kes ei samastanud end liiga tugevasti oma rahvusega — nende eestlastega, kellele siin Läänemere kaldal loodud kultuuri saavutused oleksid olnud «ylimad». N. võimu tarvis olid parimad need inimesed, kes kandsid vähemal või rohkemal määral seda kultuuri (ja keeltki), milles teotes uus võim, s.o need, kes küll mingil moel eesti keelt oskasid või olid ka eesti sünnipära, kuid olid tegelikult orienteeritud vene maailmale. Siin sobib taas osundada Aavikut: «Ainus asi, mida sa tohid teha, see on oma Eesti «kodaanlaste» vastu võidelda ja toetada ylemaailmlist, õigupoolest Vene tööliste liikumist, toetada tööliste revolutsiooni, selleks et samad vene töölised, võidule ja pukile pääsenud, sind oma korda hakkaksid rõhuma ja ymber rahvustama (nagu seda praegu enamlased näitavadki).»

Etilise identiteedi vaatepunktist nähtuna võib vahetult sõjajärgseid aastaid Eestis käsitleda ka kui erineva identiteediga eestlaste — kodu-eestlaste ja Venemaalt tulnud eestlaste — vahelist võimuvõitlust, mida peeti kodanliku natsionalismi vastu peetava võitluse egiidi all ja mis lõppes EK(b)P VIII pleenumiga 1950. aastal. Seejärel said juhtpositsioonid endi kätte need, kellele E.V. aegsed kultuurisaavutused ei tähendanud suurt midagi. Meenuvuseks — N. Karotamm kõneles I Eesti intelligentsi kongressil 1945. aasta jaanuaris: «Kultuuri alal ei ole kodanlikul Eestil ka mingit olulist saavutust ette tuua. /.../ Kodanlik natsionalism on surmavalt ohtlik eesti kultuuri arenemisele. Ta on kultuurile ohtlik kui vähktõbi ja see vähktõbi on tarvis välja arstida. /.../ Kodanlik natsionalism on eriti ohtlik poliitiliselt, sest ta püüab eraldada eesti rahvast teistest Nõukogude Liidu rahvustest, kellega eesti rahvast ühendavad kauaaegsed elulised sidemed ühise töö ja võitluse alal.»

See, mis nendel ja järgnevatel aastatel toimus, pole midagi muud kui ohjeldamatu võõra kultuuri legaliseeritud ja pealesunnitud invasioon: ajalehtedes ja ajakirjades avaldatakse lõpmatul hulgal artikleid vene kunstnikest ja kirjanikest, vene leiduritest ja sõjasangaritest jne. Ent see kõik ei olnud sõjajärgsetel aastakümnetel esmakordne. Aavikki jõudis seda ära märkida: «Yldse üks lõpmata vene poliitika korrutamine, vene olude kujutamine, vene viletsuse hädaldamine, lyhidalt üks lõpmata ja vahetpidamata vene, vene, vene — vene- vene- vene- venevenevene, mis praegugi meie lehtedest läbi käib, selle vaheldusega vaid, et vahel /- - / vene asemel meie või lihtsalt meie seisab: «meie väed, meie poliitika, meie duuma, «meie päälinn Petrograd.»» Eks ole seegi kangesti tuttav veel üsna hiljutisest ajast või tänasestki: meie sportlased, meie kosmonaudid, meie piirivalvurid, meie kodumaa pealinn Moskva! Kui mõnikord juhtub kuulma, et meie kodumaa piirid ulatuvad Beringi väinani või Kunaširi saare taha, siis tundub miski tõsiselt paigast nihkunud olevat; tuleb tõdeda praktiseeritud n. rahvuspoliitika teatud tulemusrikkust.

Korraks tahaks peatuda ka ühe kauge maa professori soovitusel — eestlased peavad olema segunev, mitte häviv rahvus. Võimalik, et ta tahabki oma arutlustes olla prohvetlik, kuid miski, mis seostub etnilise identiteediga, ei lase professori mõttekäike puhta kullana omaks võtta. Kui mõtleme tagasi selliste (või ka teistsuguste segunemistele ajaloos, siis võime saada üsna pika ja kurva rea rahvastest, olgu need preislased või veel lähemalt liivlased jpt, keda enam või peaaegu enam ei ole. Muidugi, iga rahva kadumise lugu on omamoodi kordumatu lugu, kuid see, kui segunevad väga suur ja väga väike, ei jäta väikesele küll mingeid lootusi. Samasuguse kergusega nagu võib ajalooatlastest joonlaua või ruudulise paberigi abil välja mõõta riikide territoriaalset arengut ja kadu, peaks olema selge, et klaas läbipaistvat vett lisatuna kahesaja viiekümnele klaasile punasele veele ei tee seda suurt valgemaks, küll aga vastupidi. Me võime muidugi arutleda, et eestlased on niigi väga segatud rahvas (see, muide, on üks üsna kahtlane väide: kellega me siis nii väga segunenud oleme — sakslastega? venelastega?), kuid enam kui selge peaks olema, et just selline segunemine destabiliseerib lõplikult identiteeditunde, rääkimata hukatavast toimest keelele (Aavik: «Kes pääle emakeele oskab ainult vene keelt, on tahes või tahtmata enam-vähem hingeliselt venestunud») või kultuuriorientatsiooni jätkuvast

kaldumisest Venemaa metropolide poole.

Lõpetusekski lõik igihaljalt Aavikult: «Suurim rahvustunde nõrkuse märk on meil just see, et meil yldse, meil, mõtelge ometi, meil Eestis! võiakse näha mingisugust rahvuslikku liialdust ja ette heita šovinismil! Need, kes meile seda ette heidavad, nende suu läbi /- - / kõneleb rõhuja suurrahva ymberrahvustamistung.»

KÜLLO ARJAKAS

Kuulijälgi Eesti uuea ajaloo kangal

Ei saa hoomata hoomamatut.
Kosma Prutkov

1940. a suve sündmusi on meil kuidagi isevärklikult käsitletud. Ühele poolele jäävad palgalised ajaloolased, kelle töö tulemused on vormistatud küll monograafiatena, küll ühingu «Teadus» brošüüridena ning kooliõpikutena, teisele poole sündmuste pealtnägijad oma lihtsate ja ausameelsete mälestustega (vt nt «Looming» 1988, nr 8). Pole saladus, et kahte poolt pole seni õnnestunud ühitada ega hakka ka meie seda siin tegema.

Sõjajärgsetel aastatel rõhutasid ajaloolased üksmeelselt, et 1940. a oli tegemist sotsialistliku revolutsiooniga. Millegipärast kadus see seisukoht 1950. a ilmunud EKP uue esimese sekretäri J. Kääbini programmlises artiklis. Seejärel kohe 50ndate algul tuldi lagedale nn kahe revolutsiooni kontseptsiooniga, mille järgi 1940. a suvesündmuste esimene etapp oli ülddemokraatliku, teine aga sotsialistliku iseloomuga, kusjuures proletariaat saavutanud võidu alles uue Riigivolikogu valimiste järel. Aastakümne lõpul jõuti tõdemuseni, et sellel huvitaval teoreetiliselt kontseptsioonil on puudusi, mida asuti kohe ka parandama: Varese valitsus tekinud fašismivastase rahvarinde valitsusena ja kasvanud iseeneslikult üle tööliklassi diktatuuri valitsuseks. Seega lahened võimuküsimus siiski enne Riigivolikogu valimisi. Lühikest aega arutati intrigeerivat hüpoteesi proletarlaste võimuvõtmisest Eestis hoopis puhtparlamentarsel teel, mõnda aega polemiseeriti kontseptuaalse sõlmküsimuse üle — nimelt kuidas tüpologiseerida 21. juunil Eestis tekkinud proletariaadi diktatuuri riigivormi.

Dialektiliste mõttearenduste tulemusena leiti 60ndate algul, et revolutsioon oli meil sotsialistlik siiski juba 21. juunil 1940, kuigi 21. juulini tegeles rahvalitsus esiootsa ainult demokraatlike ümberkujundustega. Ajaloolise mõtte arendusena saime järgnevalt ühe revolutsiooni asemele koguni kolm: antifašistliku, sotsialistlikuks ümberkasvava antifašistliku ja päris-sotsialistliku

revolutsiooni etapp, mille finaalsiks tunnistati Eesti NSV uue konstitutsiooni vastuvõtmine 25. augustil. Samas arvasid volutaristlikust vulgaarsotsioloogiast vabamad mõtlejad, et demokraatlikud ja sotsialistlikud ülesanded põimuvad läbi juba revolutsiooni alguses ning seetõttu pole mõtet eristada selgeid, kuupäevalisi etappe. Kõik otsustati 21. juunil, kui sotsialistliku revolutsiooniga läks võim kohe proletariaadi kätte. Seda seisukohta võis pidada kaunis pädevaks.

1969. a mais toimus Tallinnas Eesti, Läti ja Leedu nõukogude ajaloolaste teaduslik diskussioon, kus löid kaasa ka 1940. a kompetentsed uurijad NSV Liidu Teaduste Akadeemiast. Kaks pikka päeva arutati õhinal, milline oli siis ikkagi 1940. a revolutsiooni tegelik iseloom ja ülesanded, rahvavalitsuste iseloom ja ülesanded, Leidmisrõõmuga nenditi suuri sarnasusi toimunud sündmustes, mis leidsid aset kolmes Balti vabariigis.

Tuleks arvata, et selline skolastiline vaidlemine on iseloomulik stalinistlikule ajalookäsitlusele, kus primaarne on kontseptsioon ja selle raames hoogne perioodiseerimine, faktid ja elav ajalugu aga jäävad ammendamatuks varamuks, et illustreerida vastuvõetud perioodiseeringu skeemi, mõningaid momente rõhutada, teised aga hoopis unustada. Eitamata küll üldistamise ja perioodiseerimise tähtsust tuleb tunnistada, et mitmetest tööddest nagu ei saa hästi arugi, mis siis õieti 1940. a juunis-juulis toimus.

1970ndatel aastatel stagnatsiooni süvenedes loobuti lennukatest perioodiseerimistest ja huviorbiiti tõusid rohkem üksikküsimused: ametiühingute ja üksikute tehaste tööliskondade tegevus 1940. a suvel, revolutsioonilised noorsoo- ja lasteorganisatsioonid, revolutsioonilised sündmused kohtadel jms.

40. aasta sündmuste 40. juubeliks ilmus ammuoodatud põhjalik monograafia — Olaf Kuuli «Revolutsioon Eestis 1940», Tallinn, 1980, 225 lk. Raamatus on kokku võetud aastakümnete kestel tehtud tööd 1940. a revolutsiooni uurimisel ja mõtestamisel ning pakutud lugejale uusi nüansse. Väga väärtuslikuks tuleb pidada täpsustatud arvandmeid EKP arvukuse ja strateegilise dislokatsiooni kohta. Nii selgub alapeatükist «Revolutsiooniks valmistus ka provints», et Võru linna ja maakonna kohta tuli toona kokku kohe kaks kommunisti. Nendest A. Kuhlberg «ei orienteerunud aga kuigi hästi kohalikes oludes ning ei suutnud kolme revolutsioonieelse kuu jooksul midagi olulist korda saata» (lk 59). Teine kommunist oli Antslas resideeriv Karl Säre. Tema orientatsioonist ja tegevusest ei tehta kahjuks juttu. Kahju, tegemist on ju ühe huvitavama poliitilise

seiklejaga Eesti ajaloos.

Tunduvalt lootusrikkam oli EKP olukord Viljandis. Seal tegutses 4 EKP liiget, Pärnus koguni kaks korda rohkem. Nende eesotsas oli Boris Kumm. Saaremaal teinud poliitilist kihutustööd 7 kommunisti, ent tegevus jäi oodatust nõrgemaks, sest «valdav enamus kommunistidest ja revolutsiooniliselt meelestatud aktivist oli koondunud Põide ümbrusse» (lk 61).

Üksikajalikul jälgib O. Kuuli sündmusi alates 1940. a juuni keskpaigast: koosolekud 17.—20. juunini, pöördeline 21. juuni, mis autori arvates on sotsialistliku revolutsiooni algpäev. Pärns libedalt järgmised sündmused siiski ei kulgenud, sest kodusolus olla kasutanud mitmesuguseid riukaid sotsialistliku revolutsiooni pidurdamiseks: laimanud töörahvast, ähvardanud tööliste juhte, püüdnud sokutada oma esindajaid juhtivatele kohtadele ning saboteerinud uut võimu majanduslikult. Siiski saavutas töörahvas EKP juhtimisel võidu ning ühendas oma tee Nõukogude Liiduga. Võidukad sotsialistlikud revolutsioonid Baltimaades olid sotsialismijõudude esimeseks suuremaks võiduks kapitalismi üldkriisi teise etapi algul. Kahju, et 1940. a suvel keegi sellest aru ei saanud ega paljud taipa siiani kapitalismi üldkriisi tunnistada.

Põhjalikkusele vaatamata jäävad O. Kuulil käsitlemata ja vastamata mitmed ühismälus püsivad küsimused. Mis õigustab 1940. a pöörde lähtekohaks saanud 16. juuni ultimaatumit; mis nõudis Eestis uue valitsuse moodustamist ning uute vägede toomist siia; kuidas kavatses Eesti kallale tungida oma suurele naabrile (!)? 17. juunil algas Punaarmee sissemarss Eestisse, kui palju tuli ja kuidas paiknesid väed kuni 21. juunini? Mille alusel lõigati Eesti ära muust maailmast — võõrad sõjalaevad blokeerisid ranniku, meie laevu peeti merel kinni? Millal hakkasid baasides olevad väed liikuma Tallinna poole ja kuidas pealinn faktiliselt okupeeriti? Meeleolude muutumised Eestis? Tookordsed maainimesed mäletavad siiani Punaarmee veoautosid Tallinna poole sõitmas — pärast selgus, et autodelt ronisid maha demonstrandid. Kangekaelselt mäletavad pealtnägijad 21. juunil pealinna tänavail Nõukogude soomusmasinaid. Kui palju oli ja mille eest olid kinni mõistetud nn poliitvangid, kes sel päeval vabastati? Milline oli Ždanovi roll toimusel? Esimest korda külastas ta Eestit 19.—25. juunini ja siin toimus pööre. Millised olid surve mehhanismid ja kuidas moodustati uus valitsus? Kes kuulusid Ždanovi nõunike hulka Eesti asjade lahendamisel? Milles avaldus nn rahvalätlisuse seos rahvaga? Juuli algul jõudis Ždanov siia tagasi ning kohe algas nõukoguliku

demokraatia mallidest lähtuv valimiskampaania, mille käigus vastaskandidaadid tühistati. Eestis kehtivate seaduste järgi pidanuks valimised siis üldse ära jääma, kui valimisringkonnas jääb vaid üks kandidaat. Miks valimised siiski toimusid, kuigi «valida» ei olnud kellegi vahel? Valimiskampaania ajal ei olnud Töötava Rahva Liidu valimisprogrammis nõuet ühineda Nõukogude Liiduga. Kas tõesti tuli see mõte kellelegi pähe alles Riigivolikogu töö algul? Miks nähti küllalt tihti valimiskastide läheduses Nõukogude armee esindajaid, kuidas kasutati Punaarmee autosid häälte otsimisel kodudest? Vastamata on jäänud küsimused kuidas, millal ja mille alusel hakati Eesti Vabariigi kodanikke veel enne Eesti ühinemist Nõukogude Liiduga oma maa territooriumilt naaberriiki küüditama. Teadmata on palju riigimeeste saatust surmaaeg ja haua koht. Repressioonide alla langesid ka 1940. a loodud nn rahvalitsuse liikmed. Siingi on palju jäänud selgitamata. Mida taotlesid neil aegadel Eesti kommunistid ja pahempoolsed? Kuivõrd on alust nn Mongoolia-staatuse juttudel? Kuidas valmistati ette Riigivolikogu istung 21. juulil? Millal siiski president Päts loobus võimust? Vastamata jäänud küsimuste rida võib veelgi pikendada.

1988. a toimunud sini-must-valge pöörde käigus varisesid kokku mitmed senised aja-lookontseptsioonid. Jõuti toimuva faktilise tunnistamiseni: 16. juunil esitati Eesti Vabariigile jõhker motiveerimatu ultimaatum, 17. juunil algas Eesti okupeerimine, mis jätkus 21. juuni riigipöördega ning lõppes 6. augustil Eesti inkorporeerimisega NSV Liidu koosseisu, mis tähendas sisuliselt poliitilise protektoraadi kehtestamist.

Hulgaliselt küsimusi on siiani vastamata, kriitilise pilguga tuleb üle vaadata senikirjutatu 1940. a kohta. Ehk aitab pilgu värskendamiseks kaasa Rein Taagepera retsensioon Olaf Kuuli raamatule. Selle esimene publikatsioon ilmus väljaandes «AJA KIRI» 1981, nr 2 (32).

Lühidalt autoritest: Rein Taagepera on sündinud Tartus 28. veebruaril 1933, sattus 1944. a septembris läände. Lõpetas Torontos ülikooli füüsikuna, 1965. a doktor. Järgnevalt siirdus ühiskonnateaduste valdkonda, 1978. a Kalifornia ülikooli sotsioloogiaprofessor. Taagepera on mitmete teadusühingute liige, tema töid on avaldatud ka Kodu-Eestis. (Vt ka Tiit Pruuli ülevaadet 1988. a 12. okt «Edasis».)

Olaf Kuuli on sündinud 9. detsembril 1929 Tallinnas. Õppis TPIs, kuid inseneri temast ei saanud. I kursuse järel läks ta TRÜ kaugõppesse ajalugu õppima, diplomii-

töö kirjutas 1940. a revolutsioonist. Oli aastaid komsomolitööl, seejärel töötas EKP KK Partei Ajaloo Instituudis, 1968. a TPEDI õppejõud, lugenud seal NLKP ajalugu, 1972. a ajaloodoktor. Põhiliseks uurimisvallaks on 1940. a revolutsioon, EKP ja ametiühingute ajalugu.

1985. a «Eesti Kommunistile» antud usutluses on küsimusele teadlase vastutuse kohta rõhutanud järgmist: tuleb olla ustav puhtale teadusele, olla teadlik oma teadlasekohusest rahva ees — «teadlane peab olema oma uurimistöös lõpuni aus ja taotlema, et tema töö tooks kasu nõukogude rahvale, sotsialistlikule ühiskonnale» (EK 1985, nr 11, lk 45). Näib, nagu oleks viimases tsitaadis kaks poolt — ausus ja kasu müütilisele, filosoofide sulest väljaimetud anonüümsele nõukogude rahvale. Rein Taagepera kirjutisest ilmneb, kummale poolele asus oma monograafias Olaf Kuuli. Kahjuks mitte ainult tema.

REIN TAAGEPERA

Kui täiendavad väekoondised tulid

Olaf Kuuli. Revolutsioon Eestis 1940. Tallinn, «Eesti Raamat», 1980. 225 lk, 145 pilti.

Vähe on sangaritöid, mis suudaksid üle pakkuda 133-liikmelise Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP) saavutuse ses klassikalise eepose taasjutustuses. Paljakäsi nagu Herakles kägistades Nemea lõvi haaras EKP üheainsa päeva veretute meeleavaldustega võimu kümmet tuhandet sõdurit kamandavalt valitsuselt. Kreeka sangarite jõudude soosin-gut. Nagu saja tuhande üle terve Eesti laotunud vene sõduri oma. Taolised lava-sätted on Kuuli teoses hoolikalt paigutatud kallsidde taha. Miks rikkuda toredat muinasjuttu tüütava tehnilisusega?

Legendi põhijooned on haritud publikule tuntud ega vaja kordamist. Huvi pakuvad seigad, mida raamat lisab eelnevaile tihti üldsõnalisile variandele. Nii saab selgitust poliitvangide arv erinevail ajajärgel. Eesti Vabariigis paistis neid a. 1937 olevat kuni 250. «Soov vabastada vangis istuvad vapsid» ergutas Kuuli arvates (lk. 36) valitsust amnesteerima a. 1938 «ligi paarsada poliit-vangi», kelledest enamus (104 vangi) olid kommunistid või nende poolehoidjad. Üsna narr kulude-kasude suhe, kui ajendiks oli vapside vabastamine! Otse enne kommunistide võimuhaaret juunis 1940 oli vangis vaid veel 43 väidetavalt poliitilist vangi: 30 vabas-

tati võimuhaarde ajal Tallinnas ja 13 mujal Eestis, ent huvitaval kombel kuulus ainult kolm neist EKP-sse (lk. 80 ja 47). Needki olid nii väikesed vennad, et kaks neist (Kristjan Seaver ja Alfred Sein) ei esine ENE registris ega ka vaadeldava teose edaspidiseil leheküljil. Raamat loeb poliitvangide hulka ka ostetavad hinged nagu Nikolai Trankman(n) (lk. 107), kes müüs venelastele Narva kindlustuste plaanid.

Poliitvangide arv Eestis ei langenud päevakski nullile, sest juba 21. juunil asusid kommunistid vangistama seniseid politsei-ametnikke (lk. 80). Autor väidab, et «esimesel kuul ei toimunud kodanlike tegelaste ulatuslikumaid arreteerimisi» (lk. 119), aga ta dokumentatsioon jääb lünklikuks: ainult 27 isikut olevat karistatud rahatrahvi (kuni 3000 krooni), aresti («kuni 90 päeva») või elukohast väljasaatmisega, 28. juunist kuni 20. juulini. «Väljasaatmine» näib katvat ainult Eesti piires pagendatud, jättes lahtiseks Venemaale toimetatute arvu. Kuuli lause jätab hoolikalt jutust välja esimese nädala pärast 21. juuni võimuhaaret — aja, mil ulatuslikum arestiline võis toimuda. Ei ütle ta ka, mida juhtus hiljem «kuni 90 päeva» arreteerituile ja pärast 20. juulit vallandatud ametnikele ja paljudele muile kodanikele. Kindral Laidoneri vallandamine näiteks on mainitud (lk. 120 ja 198), ent tema küüditamine Venemaale pole. Kuni täielikumad andmed (ja terminite definitsioonid) avaldatakse, annavad Kuuli hoolikalt lünklikud andmed paratamatult pildi, et täielikud arvud on uue režiimi seisukohast ebamugavad: repressiivsuse poolest muutus kommunistlik kord kiiresti kaugelt «fašistlikumaks» kui seda oli eelnev Pätsi pool-demokraatlik valitsus.

Fašismist rääkides — raamatu ülevaatlik sündmuste kroonika 1939—40 mainib Saksa-maad 9 korral, ja 8 juhul neist leidub lauses omadussõna «fašistlik» või «hitlerlik» (lk. 196—197). Ainsaks erandiks on 23. augusti sissekanne: «NSV Liidu ja Saksamaa vahel sõlmiti mittekallaletungileping.» Eesti mittekallaletungileping aga sõlmiti «fašistliku Saksamaaga». Täiesti õige: kui ainult üks poolest on fašistlik, on mõtet seda rõhutada, muidu aga mitte.

Autori poolt selgitamata põhjusil ei olnud EKP-l 1938. a. alul üldsegi juhtivat keskust ja ühendus Kominterniga oli katkenud (lk. 37). Mõned a. 1938 amnesteeritud vangid asutasid «Illegaalse Büroo». Selle sekretäri Hendrik Allikut iseloomustab teos «halastamatult sallimatu» ja «kompromissitu viha-ga» (lk. 37). Sügisel 1939 tõusis EKP aktiivsus (lk. 39), ilma et teos sidet näeks N. Liidu sõjaväebaaside rajamisega Eestis.

Nonde «piiratud väekontingentide» (lk. 32) arvu ei täpsustata. Udune väljend on just sama, millist N. Liidu ajakirjandus praegu tarvitab Afganistani puhul.

Aprillis 1940 muutusid EKP liikmed isegi nii ebatüüpilisel tegevaks, et jagasid välja tervelt tuhat eksemplari põrandaalust «Kommunisti», mis sisaldas ühe üleskutse ja kaks artiklit (lk. 39 ja 43—45). Raamatust jääb ebaselgeks, miks end rohkem ei liigutatud, kuna repressioone oli piiratud: EKP liige Voldemar Jaanus ja neli muud äärmusvasaklast valiti isegi Riigivolikokku, ja reziim lubas neil oma kohtadele asuda (lk. 35 ja 41). Aprillis ja mais karistati 29 isikut subversivse tegevuse pärast rahatrahvi, aresti või elukohast väljasaatmisega (lk. 67), ent raamat ei anna eraldi arve leebema ja rangema karistumäära kohta. Ei ole ka seletatud, miks «Kommunisti» enam Eestis ei trükitud peale a. 1931 ja miks a. 1938 isegi trükkimine Skandinaavias lakkas (lk. 43).

EKP liikmete arv juunis 1940 on paljudes N. Liidu allikates antud kui «umbes 150», ent viimasel ajal on käibele ilmunud veelgi madalam määr 133. Kuuli raamatu suureks teeneks on selle arvu päritolu ja tähenduse selgitamine (lk. 47—51). Paistab, et peale 1938. a. amnestiat oli EKP-l kõigest 105 liiget. Hiljem naasis kuus liiget välismaalt ja 22 värvati Eestis. Lisaks neile 133-le liikmele (ainult kolm neist vangis) oli EKP raamatu väitel enda ümber koondanud «sajad» (lk. 50) muud aktivistid. Jajah: sajad, mitte tuhanded. EKP oli nii vähearvuline, et kohalikke parteikomiteesid oli vaid neli, kõik loodud alles a. 1938—39 (lk. 46). Rohkem neid 1940. a. juuniks juurde ei tulnudki. Sisetülid loitsid kõrgele endiste vangide ja Karl Säre vahel, kes a. 1938 naasis Skandinaaviast Kominterni juhustega (lk. 42—46). Taoline oli tolle partei suurus, üksmeel ja energia-tase, milline juunis 1940 teostanuvat revolutsiooni.

Esimene samm toimus 15. juunil, kui kommunistid ajasid mõõdukad juhid välja Tallinna Ühise Haigekassa juhatuses (lk. 67), just samal päeval, mil «täiendavad Nõukogude väekoondised» saabusid Leedu territooriumile (lk. 69) raamatus täpsustamata arvul. N. Liidu ultimaatumid Lätile ja Eestile esitati 16. juunil. «17. juuni varahommikul saabusid Eestisse täiendavad Punaarmee väekoondised» (lk. 70) ja kohe pärast seda sündmust asus EKP vapralt korraldama koosolekuid. 19. juunil saabus N. Liidu poliitbüroo liige Ždanov Tallinna, «et kontrollida NSV Liidu ja Eesti valitsuse vahelise kokkuleppe täitmise käiku» — aga see on raamatus vaid hilisemaks juhuslikuks allmärkmeks (lk. 79). Alles palju hiljem

mõonatakse tekstis, et «muidugi aitas esimese sotsialismiriigi väeosade viibimine Eesti territooriumil oluliselt kaasa» (lk. 87) EKP võimuhaardele, tehes võimatuks Eesti valituse vastusammud. Et mõnel pool «esinesid miitingutel ka Nõukogude armee esindajad», on omaks võetud (lk. 88), aga teos ei maini ega aruta pealtnägijate (ja fotodel) kinnitust, et mõned võõra armee esindajad tulid miitingule soomusautodes.

Päevapiltlikuks nimetatud miiting Tallinnas 21. juunil hõlmas Kuuli hinnangul 30 000 kuni 40 000 inimest (lk. 78), aga ta foto osaliselt tühjast platsist (foto 7, lk. 96 järel) ei anna kuidagi lugeda rohkem kui 7000, ja pigemini märksa vähem. Oluline see pole. Mäletan ühte taolist miitingut Tartus. Mu isa marssis rongkäigus, ebatavaliselt süngena. Sama nägu olid teised marssijad. Samuti pealtvaatajad. Punaarmee üksused osalesid rongkäigus. Ainsad meeleheitlikud plaksutused kuuldusid, kui eesti sõjaväe-üksus mööda marssis pead norus. Kui kord «täiendavad Punaarmee väekoondised» juba Eestis olid, võis 133-liikmeline EKP keda tahes panna marssima, või muidu...

«Rahvalitsuse» moodustamisest 21. juunil kl. 22.15 on autoril öelda vaid üks lause (lk. 81, korratud lk. 86). Hüplikuna kargab see välja, täielikult kujunenuna nagu Ateena Zeusi peast. Pingelised telgitagused koosolekud, mis algasid Zdanovi saabumisel kaks päeva varem ja on üksikasjaliselt kirjeldatud mitmes mitte-kommunistlikus allikas, on ilmselt liiga tundelikuks punktiks, et lubada osalistki kirjeldust Kuuli poolt. Kuidas koostas rahvas rahvalitsuse, ja kummal pool Peipsit see rahvas asus?

Umbes 11-liikmelisest valitsusest peab autor kahte (Tõnis Rotberg ja Boris Sepp) võõraks «töörahva» huvidele, ja kolmas (Maksim Unt) pandi kohtu alla mais 1940 «kodusõjajärgsete kuritegude eest» (lk. 89). Raamat ei maini minister Juhan Narmanichtingi saatust (küüditatud a. 1941) ega peaminister Johannes Varesse oma (kellel NKVD aitas a. 1946 enesetappu teha).

Uued võimukandjad tahtsid tingimata hoida ära «relvade sattumise juhuslike elementide kätte» (lk. 89). Raamat jätab ebaselgeks kriteeriumid, mis eraldavad «laia-de masside» ülestõusu «juhuslike elementide» «stiihilisest relvastumisest». Ajal, mil relvi oli veel laialt eesti politsei ja sõjaväe käes,

miks muretseda tsiviil-isikute relvastumise üle, kui tuntakse end nautivat rahva laia poolehoidu? Isegi juunis moodustet «tööliks-kaitse» desarmeeriti peatselt (lk. 109) ja uus «Rahva Omakaitse» organiseeriti teisel alusel.

Pärast 21. juunit «Nõukogude armee väeosade viibimine Eestis kaitses uut võimu nii välismaise interventsiooni kui ka sisemise kontrrevolutsiooni katsete eest» (lk. 91). Võõrad kaitsesid uusi haldureid kõigi, ka eestlaste, vastu. Nende väeosade suurust Kuuli ei maini kusagil.

14.—15. juulil viidi läbi valimised. Valimisseaduste mitmete meelevaldsete muutmiste hulgas langetati kandidaatide esitamiskirjal nõutavate allkirjade arv 150-lt 50-le (lk. 134) just nagu käinuks 150 allkirja taotlemine kommunistliku valimisbloki kandidaatidele ülejõu. Väljaspool seda blokki esitati 78 kandidaati 66-s ringkonnas, milliseid kokku oli 80 (lk. 137). Uued haldurid tühistasid neist 57 kandidatuuri, parkümmend sunniti loobuma ilma formaalse tühistamiseta ja üks (Jüri-Rajur Liivak) jäi püsima (lk. 138) ning kuulutati kaotatuks. Kuuli järeldeb oma kokkuvõttes väga õigesti, et võimuhaare ei toimunud parlamentaarsel teel (lk. 185—186). Täiendavad Punaarmee väekoondised saabusid ju ammu enne neid ühe-kandidaadi-valimisi.

Raamatu viimased peatükid kirjeldavad Eesti N. Liitu liidendamise rituaali väliseid vorme ning EKP ümberkujundamist. Nõukogude võimu loosung ei olnud osa kommunistliku valimisbloki platvormist (lk. 135), ent kaks päeva pärast valimisi leiti, et on olemas üldrahvalik soov saada liidendatud N. Liitu (lk. 140). Uues Riigivolikogus oli kuus liiget, kes olid kuulunud ka eelnevasse koosseisu (lk. 142). Täielikul või osalisel määral oli parempoolsete poolt domineeritud Riigivolikogu sallinud nende vasakpoolsete osavõttu ja panust. Uues koosseisus polnud ainustki parempoolset, keskerakondlast ega sotsiaaldemokraati, sest neil ei lubatud valimistel võistelda. Demokraatia ja autoritaarsuse vahel hõljuv rahvuslik režiim oli asendat võõrsilt pealesurutud halduritega, kellede sallimatuse määr oli fašistlik.

Kokkuvõttes sisaldab vaadeldav teos mitmeidki huvitavaid detaile. Üldmuljet nõrgestab tugevasti seik, et autoril on teatavaid raskusi sisemise revolutsiooni eristamisel välisõhvangust.

KALEIDOSKOOP

HEIE TREIER

Ettekanded kunstikriitikast

16. detsembril 1988. a toimus Tartus TRÜ ÜTÜ Kunstilooringi (asutatud 1981. a) IV vilistlaskonverents — eesmärgiks hoida põlvkondade järjepidevust kunstiteaduse arengus ning säilitada vilistlaste kontakti *alma mater*'iga. Konverentsi üldteemaks oli kunstikriitika ja historiograafia probleemistik, momendil niisama aktuaalne nagu eelmise, 1987. a toimunud vilistlaskonverentsi teema — noortekunst. Kuulati ära kuus algupärast ettekannet, mis hõlmasid pikka perioodi 19. sajandist kuni 1980. aastateni.

Juta Keevallik (ENSV TA Ajaloo Instituut) käsitles 19. saj baltisaksa kunstiteaduse ja -kriitika kujunemislugu. Kuna kunstikultuur tervikuna oli Eestis üleminekulise iseloomuga, mõjutas see ka kunstiteaduse arenguseisu. Uuriti põhiliselt antiiki ja vanemat kohalikku kunsti; omati sidemeid ka saksa kunstiteadusega, ent sinne areng kulges aeglasemalt. Baltisaksa kunstiteaduse tekkeks võib lugeda tinglikult aastat 1802, mil taasavati Tartu Ülikool, akadeemiliste humanitaarkursuste lisana hakati lugema ka esteetikat ja kunstiajalugu (prof. E. Peterson, prof. G. Löschke, prof. V. Malmberg). Vastavasisulised teadustööd ei lähtunud veel kunstiuurimise spetsiifikast, ent oluline töö tehti 19. saj ära kunstikogude komplekteerimise, uurimise, arhiivide läbitöötamise alal. Kunstikriitikal oli populariseeriv funktsioon, seda iseloomustas eklektika ja lähtumine romantilisest kunstnikumüüdist. Kui 19. saj kunstiajaloo käsitlused sulasid ühte ajalookäsitlustega, siis kunstikriitika sulas ühte kunstiga.

Tiina Abeli (Eesti Riiklik Kunstimuseum) teema hõlmas skandaalset 1919. a eesti kunsti ülevaatenäitust Tallinnas, mille korraldas tookordse kunstiametnikuna N. Triik. Kriitika osutus teravuselt pretseedituks. Äärmusliku tiiva löid A. Alle, A. Gailit, R. Kangro-Pool, pisut leebemale seisukohale jäi J. Semper ning alalhoidlikul positsioonil püsisid K.-A. Hindrey, P. Sepp. Näituse pihta kõlanud süüdistuseks oli korralduse, tööde paigutuse, žürii ebakompetentsus; teostele antud hinnangud põhinesid aga kunstnike jaotamisel põlvkondadeks. Peamise löögi osaliseks said N. Triik, A. Laikmaa, K. Raud, kellele vastandati noorimaid (A. Vabbe). Tegemist oli sihilike haavamistega, mille põhjuseks nii isiklikud

kui kunstilised ebasümpaatiad, tee puhastamine modernsetele kunstivooludele. 1919. a näituse kriitika tase ei olnud professionaalne, selle (soovimatuks?) tagajärjeks oli rünnatavate eemaletõmbumine aktiivsest kunstielust.

Prof. Voldemar Vaga meenutas, et 1919. a näitusel jätsid talle sügavaima mulje A. Vabbe suurpannool «Itaalia» (praeguseks hävinud) ja N. Triigi teosed. Kuna viimastele oli reserveeritud terve ruum, mõjus see teiste autorite suhtes taktituna. Ent räuskava ja mõnitava üleolekuga arvustused olid lubamatult inetud. N. Triiki olevat need alkoholi poole tõuganud, iseteadev ja tundlik A. Laikmaa loobus edaspidi näitustel esinemast.

Harry Liivrand (TRÜ ÜTÜ Kunstilooringi asutajaliikmeid; Eesti Riiklik Kunstimuseum) rääkis kunstiteadlasest Alfred Vagast (1895—?). Õppinud nooruses kunsti A. Laikmaa ja A. Benois' käe all, jäi A. Vaga kirjutistena enamasti toetama impressionistlikku maalisuunda. Tema vaated kujunesid põhiliselt iseõppimise teel ja vahetult osalemisel kunstielus. 1921—1944 ilmus temalt üle 100 artikli, 5 monograafiat, üldkäsitlus eesti vanemast kunstist jm, lisaks ulatuslikule muuseumitööle jääb tema parandisse muinsuskaitse teeside esimesi sõnastusi Eesti Vabariigis, aga ka ajaloouurimise Vabadussõjast. Pärast emigreerimist 1944. a elas A. Vaga tagasiõmbunult USA-s ning Argentiinas, kus ta arvatavasti ka suri. A. Vaga jääb eesti kunstiteaduse ajalukku kui isepäine, ent missioonitundega inimene.

Reet Varblase (ENSV TA Ajaloo Instituut) põhjalik ettekanne käsitles Hanno Kompuse (1890—1974) kriitikuisiksust. H. Kompuse vaadete areng tegi läbi sama tee, mis tema kaasaegne eesti kunsti: kunsti-teoreetiliste arutluste esimesel perioodil 1914—1925 kaitses H. Kompus ekstreemseid voolusid, teisel perioodil 1925—1940 õigustas vastupidiselt looduslähedasemat kunsti. H. Kompuse kirjutisi iseloomustab mõtlemise süsteemsus. Iga probleemistik kasvab välja eelnevast, arutluse objektiks on kunsti väärtuse, stiili, kunsti ja publiku, kriitika ja publiku vahekorra küsimused. H. Kompuse vaated kujunesid saksa teoreetikute mõjul (Wölfflin, Spengler, Nietzsche), millele lisandus ka itaalia (Croce), vene (Tugenholt) ja prantsuse kunstimõtte kajastusi. H. Kompuse kunsti hinnangud on suures jaos ajale vastu pidanud, mis väärib tunnustust.

Kaks viimast ettekannet jõudsid teemadega vahetusse kaasaega, kaudselt seostudes etapilise avangardisminäitusega, mis eksponeeritud Tallinna kunstimuuseumis.

Vappu Vabar (TRÜ ÜTÜ Kunstilooringi asutajaliikmeid; Tarbekunstimuuseum) vaates pikalt ja rohkete artikliviidetega 1980. aastate kunstikriitikat võrdluses kunstiga. Reserveeritud hukkamõistu leidnud 1970. aastate lõpu slaidimaal oli kui puhver avangardismi ja postmodernismi vahel. 1980. aastate kriitikas kordub juba sümptomaatiliselt sõna «maaliline». 1980. aastate algul tajutud kunsti kriisi võib võtta kui lõdvestumise momenti intellektualismist, praegu domineerib postmodernismile iseloomulik looduse- ja kultuurikeskne lähenemine, millele on kunstikriitikas tekkinud juba vastuvõtt.

Ants Juske (ENSV Kunstnike Liit) sõnavõtt «Ühe interpretatsiooni interpretatsioon» keskendus T. Luugi artiklile eesti

avangardistist Jüri Okasest («Vikerkaar» 1988, nr 7), mis olevat kuluaarides nõutust tekitanud keerukuse ja raskestiloetavuse tõttu. Tekib vajadus kriitikat omakorda vahendada, 1980. aastate kriitiku — lugeja kommunikatiivsete tõrgete sagememise juhtudel on see iseloomulik. Vaadeldava artikli põhipaatos suundus küsimusele: mis on saanud avangardistlikust kunstnikust perioodil, mil käivitunud on avangardi retro. Avangard on praeguseks taltunud ja kaetud ostudega, kunstnikud kohanevad ajaga. J. Okase kunstnikusaatus on aga traagilisem, ta jätkab liini, mis uues ajas enam endisena ei tööta.

Vilistlaskonverentsil tänati dots. Mart Ellerit, kes nüüd õppejõu kohalt lahkub, kuid kelle õpilasteks võivad end lugeda enam kui viieteistkümne viimase aasta ülikooli kunstiajaloo-eriala lõpetanud. Konverentsile järgnes traditsiooniline koosviibimine Tartu Kunstnike Majas.

FOORUM

JAAN KAPLINSKI

Tõde on suurem kui meie

Ma ei ole kunagi kuulunud ühtegi kampa ega ringi, ma ei ole kunagi osanud tunda end mingi põlvkonna esindajana. Kui põlvkondadest palju räägitakse, teeb see mind rahutuks. Miks, püüan seletada allpool.

Mind on alati huvitanud absoluutsed asjad, kõigepealt tõde. Ning ma ei ole kunagi saanud tõsiselt võtta väidet, et noortel on teised tõed kui vanadel, et Ida mõtlemine on teistsugune kui Lääne oma, et Venemaad, Austraaliat või kangurut ei saa euroopaliku mõistusega mõista. Kui väidame nii, astume sammu relativismi, isegi rassismi suunas, seame kahtluse alla tõe ja teiste suurte väärtuste üldinimlikkuse. See tõe üldinimlikkus, avatus kõikidele on igasuguse tsivilisatsiooni alus.

Kui eitame seda, et tõde on meile ühine ja avatud, eitame tahes-tahtmata ka inimkonda ja inimsust. Igal põlvkonnal, igal rahvusel, rassil ja klassil on siis oma tõde ja need tõdesid ja nende kandjaid ei ole võimalik ühendada. Inimkonda ei ole enam olemas, on hulk võistlevaid ja vaenutsevaid rühmi.

Kui peame niisugust olukorda normaalseks, oleme teinud ka sammu teel, mis viimaks võib viia kuritegudele inimsuse, inimsu vastu. On ju olnud aegu ja kohti, kus

leiti, et töörahva esindajale ei kehti kodanlase tõde ja aarialasele ei kehti juudi tõde. Me teame, missugust käitumist pidi õigustama selline ideoloogia.

See, et tõde on meile avatud ja ühine, ei tähenda aga, et tõde oleks üksainus. Et kellegi tõde olekski Tõde ise. Tegelikult ei tea keegi tõest piisavalt palju, et lõplikult oma tões kindel olla. Tõde on meist väga palju suurem. Ka see arusaam on aluseks tsivilisatsioonile, ta annab mõistvust ja sallivust, milleta me ei saavuta tõelist, vaid ainult vägivaldset ja petlikku ühtsust, totalitaarset pseudohumanismi.

Niisiis, ei ole õige, et igapähele on oma tõde. Ei ole õige, et on olemas üks tõde, mida keegi teab, mis on mõne usu, filosoofia või partei monopol. Igapähele on oma nägemus tõest, ent needki nägemused on meile ühised ja avatud. Me võime mõista teiste tõdesid, kui seda tahame ja vaeva näeme. Ka seda tahet ja seda vaeva nõuab meilt tsivilisatsioon. Eriti nüüdsel ajal.

Ei saa pidada palju vaimuinimesest, kes peab tõe juures olulisemaks seda, et see oleks tema oma tõde. Kes ei taha ehitada oma tõest sildu teiste tõdedeni. Olgu ta noor või vana, usklik või uskmatu, must või valge. Tõde ei talu ühtegi epiteeti, tõde on lihtsalt tõde. Ei midagi rohkemat ega vähemat.

VÕRO KEELE JA KULTUURI FONDIST

Eestimaa Rahvuste Foorumil oll koon hulga rahvit, suuri ja vähembit, kavvembalt ja lähiksel peri. Rannarootslase olli ainsa, kiä tohtseva ytelä — mi ole tan Eestimaal eläny tuhat aastagat, säänest keelt nigu mi tan kõnele, kõnelda ei kongi, tan om mi ainus kodo, muiale minnä ole ei koheki. A veel om Eestimaal yts rahvas, kiä om tan eläny aastatuhandit ja yts keel, määne om vällä kujonenu või olla et varrampa kui põhaeesti keel. Noo omma lõunaeeestläse ja tast paigast koheki muiale minnä saava na veel vähämp kui rannarootslase. Mulgi keelt mi pīaaiigu inämp ei kuule, tarto keelt veel kõnelese vanempa inemise, enne võrokese ja seto pidävä umast keelest täämpäse päiväni kinni ja paistus, et pidävä veel edesi. A aigupite taganes ka võro keel põhaeesti keele een. Joba eesti ao algusen sai Võromaa kylest pia kats kihelkunda Valgamaale antu, vinne aigu lahuhi perräjääny Võromaa veel mitmes tykys, suuremp jago Setomaad sai Eesti kylest hoobis äräki kistu. Ja omgi nii, et kõge parembide om võro keel põraaigu pysyny katen nyydse ao rajoonin, Põlvan ja Võrun, mäantse omma moodustedu piaaigu tävvelisel võro keele alal. Halvemp om olokõrd Harglan ja Karulan, mis inämbält jaolt jäävä Valga rajooni nink toon jaon Setomaast, mis Pihkva ooblastile kuulus.

Seo ilma aigu omma tan asa niimoodu säety, et yts keel pysy ei lõppemalda, kui täl puudus uma kiräkeel, umakeelne koolioppus, umakeelse raamadu ja laulu, uma aokirä ja aolehe. Keelt häötäse tõse keele raadio- ja televisioonisaate, midä rahvas ytte-luku kaes ja kules. Võro keele kaitsses ja pysymäjäämises omgi kokko kutsutu Võro Keele ja Kultuuri Fond, kiä taht jõudumüüdä too eest hää saista, et Võro- ja Setomaal saanu kullelda ja nätä ka võrokeelsit raadio- ja televisioonisaatit, et võrokese ja seto saanu nyydsest inämp võrokeelset kirätarkust luke, et latsile koolin vähämbält imäkeele tunnin opatass keelt, midä naide imä ja vanaimä omma tan Võro- ja Setomaal alati kõnelnu.

Too pääle nyyt muiduki Põha-Eestin kystäs, et mille säänest asja om vaia, kas ti tahat Eestimaale katte keelt tetä nyydsele aol, kui mi jõvva ei taat yttegi vinne mõo eest kaitsa, vai tahat ti hoobis uma vabariigi vällä kuuluta ja Eestimaa kylest eräle lyvvä. Taha ei mi eräle minnä egä põhaeesti keelegä konkureeri, a kui tan põraaigu

juudele ja armeenlasile kultuurilist esiolemist nõudas, sis tohtnu ei kurast olla, kui yts põline keel tan maal ka umale veidy esiolemise õigust saa. Mi arvosaamist müüdä om too Eestile rikkuses, et täl yte maa pääl mito keelt om, a mitte hädäss ja õnnetuses. Viimäse ao katskeelsyse jutu, midä kyll kõneldas eesti ja vinne keele kotsile, kehtisse tävveliselst ka võro ja eesti keele man. Joba om tan Võro- ja Setomaal inemisi, kiä kõnelese võro-eesti segäkeelt nink õigele mõista ei kõnelda ytte egä tõist. Pääle too om arvada, et inemine, kiä jätt kergele uma keele ja lätt yle tõse keele pääle, või veidy ao peräst sama kergetelettä too tõse ja naada kõnelema kolmandat keelt, määne avitas veel kerembält manu päsädä maailmakultuurile vai kuis taat asja sis ka nimetä. Heränemisaigse l Eestimaal oll veel lõunaeesti keel tävven õigusen kohton ja kerikun, koolin ja vallamajan nink jää es toost maarahvas vaesempass egä heränemine olemalda.

Seoga sis kutsumi kõkke Võro- ja Setomaal rahvast, nii põraaigist kui lännyvit, avitamata Võro Keele ja Kultuuri Fondi timä tegemisten. Tüü om rasse ja tedä om pallu, kate-kolmegesi tee ei tan midägi ärä. Egä jo nyydsele aol ole ei ylvero säändsit inemisi, kiä mõistva võro keelen kirätüüd tetä vai latsi opada. Väega kinä oles, kui löydyny iks meehi ja naisi, kiä umma keelt hoitva ja too keele hääss ka veidy vaiva nätä pelgä ei. Et ka mi latselatse võinu rahuligu syämegä ummi latsiga võro keelt kõnelda. Kui võro keel piäss ärä häömä, sis ole ei vaesempa ytsi mi esi, sis om vaesem ka Eestimaa ja om vaesemp kõik maailm.

12. novembril 1988 asutati Kanepis Võro Keele ja Kultuuri Fond. Selle asutajaliikmed om Võrumaa Muinsuskaitse Selts, Seto Selts, Kanepi Muinsuskaitse Selts, Võru Hariduskondis, ajalehtede «Töörahva Elu» ja «Koit» toimetused, ajakirja «Pioneer» toimetus. Võeti vastu 3 põhidokumenti (põhikirä, programm, kontseptsoon) ning valiti ajutine esindus (Kalle Eller, Arvi Leosk, Ants Sild). Huviline saab VKKFiga kontakti võtta järgmistel koordinaatidel:

Tallinnas tel.	681-315 (Ants Sild),
Tartus	349-84 (Aivo Lõhmus),
Põlvas	974-73 (Ilmar Vananurm),
Võrus	224-90 (Arvi Leosk).

Rahaliselt om võimalik fondi toetada kasutades Kultuurifondi arvet (sihtannetusena VKKFile).

Toeka virna head paksu proosat oli kirjastus «Eesti Raamat» läinud aastal jõululugemislaua jaoks varunud. Seepärast viivitasime pisut ka «Vikergallupite» laiilisaatmisega, et jõuaks lugeda ja et võimalused oleks võrdsed. Uue aasta algul vana aastanumbriga ilmunud produktsioon (J. Sang, L. Hainsalu, K. Kesküla jt) jääb aga paratamatult «Vikergallupit '89» ootama.

31. jaanuariks 1989 oli 26 küsitletud «noorest kriitikust» (kategooria, mis polnud seekord mõistagi vähem suhteline kui mulle) vastanud 22. Ja vastusist selgus, et PARIMAIID 1988. aastal Kodu-Eestis eri raamatuna trükivalgust näinud ilukirjanduslikke

— UUDISTEOSEID oli 2: MADIS KÕIVU—VAINO VAHINGU romaan «ENDSPIEL. LASKUMINE ORGU» ja HANNO RUNNELI luulekogu «LAULUD EESTI-AEGSETELE MEESETELE» (kumbki 7 häält), Hasso Krulli luulekogu «Pihlakate meri» ja Mats Traadi romaani «Minge üles mägedele» 3 kriitikut, Jaan Krossi romaani «Wikmani poisid», Toomas Vindi novellikogu «Kahekesi» ja Tõnu Õnnepalu luulekogu «Ithaka» à 1 kriitik.

— PARIMAKS DEBÜÜTRAAMATUKS tunnistati MÄIMU BERGI romaaniraamat «KIRJUTAJAD. SEISAB ÜKSI MÄE PEAL» (16 häält), Urmas ja Henn Mikelsaare romaanile «Armas aeg» ning Avo Üpruse luulekogule «Aja raamat» anti 2 häält, Tiiu Kokla luulekogule «Päevade vahele» 1 hääl. Kaks kriitikut keeldus parimat debüüttest väärilise kandidaadi puudumise tõttu valimast.

*

MART ORAVALT küsisime, milliseid 1988. aastal Välis-Eestis ilmunud ilukirjanduslikke uudisteoseid ta teab. Teadis niisuguseid:

- Enn Nõu romaan «Koeratapja» («Välis-Eesti» & EMP, Stockholm),
- Ilmar Talve romaan «Maapagu» (Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund),
- Indrek Hirve soomekeelsete rööptekstidega luulekogu «Salapainos-Pimetrükk» («Estonia» Raamatukogu» nr. 1, Helsinki),
- Helmi Rajamaa novellikogu «Kannatusemängud» («Välis-Eesti» & EMP, Stockholm),
- Bernard Kangro luulekogu «Hingetuisk. Jääminek» (EKK, Lund),
- Henno Tammarti postuumne luuleväljaanne «Õõ enne teed» («Maarjamaa», Scarborough),
- Riin Rivanooli (pseudonüüm) valik vesteid ja meenutusi «Meelislood» (Toronto). Lisaks ilmus neli vihikut Ilmar Laabani rootsikeelset teostekogu («Poesi», «Om litteratum», «Om konst», «Om musik»), Marie Underi rootsikeelne luulevalimik «Egtersken» (tõlkinud Silvia Airik-Priuhka), Mare Kandre «Det brinnende trädet» («Põlev pöösas») ja Kalju Lepiku—Ott Paju bibliofiilne väljaanne «Kolm laulu» (100 eks.).

Vikerkaar

Toimetuse kolleegium:

Nelli Abašina, Boriss Bernštein, Valeri Bezzubov, Lehte Hainsalu, Jaak Jõerüüt, Ülo Kaevats, Maie Kalda, Mart Kalm, Veiko Lõhmus, Mihkel Mutt, Rein Raud, Toivo Sikk, Rein Veidemann, Peeter Väialemm.

Toimetus:

Peatoimetaja **Rein Veidemann** 44 58 26.
Peatoimetaja asetäitja **Alla Kallas** 60 17 72. Vastutav sekretär **Jüri Ojamaa** 44 12 48. Algupärane ja tõlkekirjandus **Märt Väljataga** 60 18 58. Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika **Jüri Luik** 60 18 58, **Kajar Pruul** 60 18 58 (Tartus teisip reedeni k 13—15 tel 300-45). Keeletoimetaja **Tiina Lias** 60 18 58. Kunstiline toimetaja **Jüri Kaarma** 60 18 58. Tehniline toimetaja **Katrin Mürk** 60 18 58. Korrektor **Tiiu Sang** 60 18 58. Masinakiri **Viivi Tammik** 44 12 48.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Praaeksemplaride kohta saab teavet trükikoja tehnilise kontrolli osakonnast 681-411.

Toimetuse aadress: Tallinn 200031, J. Gagarini pst 30. Laduda antud 04. 01. 89. Trükkida antud 13. 02. 89. MB-00001. Ofsetpaber 70×100/16. Ofsettrükk. Tingtrükipoognaid 7,8. Tingvärvi-tõmmiseid 12,51. Arvestuspoognaid 10,08. Trükiarv 53 000. Tellimus nr. 661. Цена 45 к. Таллинн, издательство «Периодика». Адрес редакции: 200031, Таллинн, Бульв. Ю. Гагарина, 30. телефон 601-772. Типография Издательства ЦК КПЭ. 200090, Таллинн, Пярнуское шоссе, 67-а.

«Vikerkaar» № 3, март 1989. На эстонском языке. Цена 45 коп.

Vikerkaar

